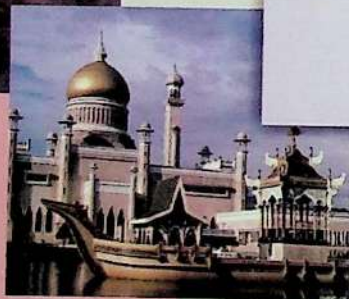
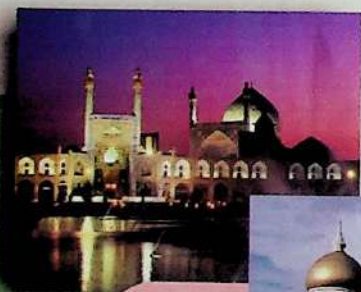

MUHAMMADOLIM MUHAMMADSIDIQOV
HABIBULLOXON AZIMOV

SHARQ MAMLAKATLARI XALQARO MUNOSABATLARI

O'quv
qo'llanma

334 1702

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

MUHAMMADOLIM MUHAMMADSIDIQOV
HABIBULLOXON AZIMOV

SHARQ MAMLAKATLARI XALQARO
MUNOSABATLARI

O'QUV QO'LLANMA

5121100—Xalqaro munosabatlar ta'lim yo'nalishi talabalari uchun
asosiy o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi

O'zbekiston xalqaro
islom akademiyasi
Axborot-resurs markazi
Inv. № 57426
20__ yil " __ " __

Toshkent-2019

33
H.
LL
Z.

УЎК 327 (5)
КБК 66.4 (5)
М – 96

Muhammadsidiqov M.M., Azimov H.Ya. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari. O'quv qo'llanma. – T.: Qaqnus media, 2019. – b.

O'quv qo'llanmada Sharq mamlakatlarining xalqaro munosabatlardagi o'rnini keng va atroflicha o'rganadi. Shuningdek, o'quv qo'llanmada xalqaro munosabatlar tizimida mavjud muammolar, ularga nisbatan yangicha yondashuvlar yoritib berilgan. O'quv qo'llanma Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan belgilab berilgan talablar asosida tayyorlandi.

O'quv qo'llanma jahon siyosati va xalqaro munosabatlar yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar, bu borada faoliyat olib borayotgan mutaxassislar va umuman mazkur masala bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

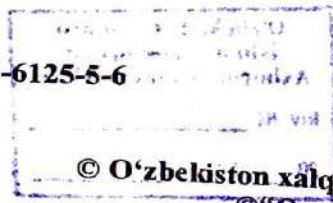
Z.I. Munavvarov, siyosiy fanlar doktori, professor

R.Z. Jumayev, siyosiy fanlar doktori, professor

D.I. Madaminova, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 27-dekabrda 1186-sonli buyrug'iga asosan 5121100 - Xalqaro munosabatlar ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim oluvchi talabalar uchun asosiy o'quv-qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 98-9943-6125-5-6

© O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi. 2019

© "Qaqnus media" nashroyoti, 2019

© Muhammadsidiqov M.M., Azimov H.Ya. 2019.

KIRISH

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi o'ziga xos o'tish davriga duch kelgan, shu bilan birga uning tizim sifatida tarkibi va ko'lami kengayib bormoqda. Bir tomonda davlatlar o'rtasidagi aloqalar, xalqaro geosiyosiy muvozanatning o'zgaruvchan xarakterga ega ekanligi, yangi jahon tartibotining to'liq shakllanmaganligi, bir vaqtda ikki muqobil globallashuv va integratsion jarayonlarning avj olishi bir qator muammolar va qurolli nizolarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomonda davlatlararo harbiy mustahkamlanish yuz berayotgan davrda hozirgi zamon xalqaro munosabatlarining asosiy vazifasi yuzaga kelgan davlatlar o'rtasidagi nizolar, qurolli to'qnashuvlar va boshqa global muammolarni hal etish yo'llarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib qoldi. Bu yo'lda an'anaviy aktorlar o'rtasidagi munosabatlarning qanday boshqarilishi, davlatlar va noan'anaviy subyektlar aloqalarini kuchaytirishga urinishlar kelgusi xalqaro munosabatlar tizimining qay shaklda rivojlanishi uchun juda muhim hisoblanadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev takidlab o'tganidek, "...biz mavjud rivojlanish suratlari bilan o'z oldimizga qo'ygan yuksak maqsadlarga erisha olmaymiz. Bugun zamon o'zgarimoqda, uning talabi, oldimizga qo'yayotgan vazifalari tobora ortib bormoqda."¹ Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki bugungi kunda rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish va uni ijobiy, yutuqli tomonlarini O'zbekiston amaliyotida qo'llash muhim vazifalardan biri bo'ladi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo mintaqasi, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida yuz berayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar arab mamlakatlarining doimiy diqqat-markazida bo'lib kelmoqda. Respublikamizning ilmiy-texnika va intellektual salohiyatining yuqoriligi, mineral xom ashyo va mehnat resurslariga ega ekani, Evropa va Osiyoni tutashtiruvchi "Buyuk ipak yo'li"ning markaziy xalqasida joylashgani, ajdodlarimizning islom dini va jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissalarini arab mamlakatlarining siyosiy va ilmiy doiralari uchun katta qiziqish uyg'otadi.

O'zbekiston Respublikasining o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi Sharq davlatlari bilan o'zaro munosabatlar tizimida yangi davrni boshlab berdi. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlar tizimi o'ziga xos o'tish davriga duch kelgan, shu bilan birga uning tizim sifatida tarkibi va ko'lami

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. 2017 yil 14 yanvar. -Toshkent: O'zbekiston, 2017.

1-BOB. XALQARO SIYOSIY TADQIQOTLAR DOIRASIDA SHARQ MAMLAKATLARI XALQARO MUNOSABATLARI FANINING AHAMIYATI

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalar Sharq mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Sharq davlatlarining tashqi siyosati, ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar:

Tashqi siyosat, xalqaro nizolar, muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish vositasi. Xalqaro to'qnashuv, doktrina, kontsepsiya, geoiqtisodiy manfaatlar, geosiyosat, Katta Yaqin Sharq tushunchasi, xalqaro xavfsizlik, milliy xavfsizlik strategiyasi.

Asosiy savollar:

1. Sharq mintaqasining umumiy tavsifi.
2. "Xalqaro munosabatlar" tushunchasi.

Sharq mintaqasining umumiy tavsifi. Osiyo – yunoncha "asia", ossuriycha "asu" – "Sharq" degan ma'noni bildiradi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'pincha Osiyoga sinonim sifatida "Sharq" atamasi ham qo'llaniladi. Osiyo Er sharidagi eng katta qit'a – butun quruqlik maydonining deyarli uchdan bir qismini egallaydi.

Sharq mamlakatlari shimoliy yarim sharining barcha geografik mintaqalarni o'z ichiga oladi. Malay arxipelagi qisman Janubiy yarim sharga kirib borgan. Osiyoning materikdagi eng chekka nuqtasi – shimolda Chelyuskin burni, janubda Piay burni, sharqda Dejnev burni, g'arbda Bobo burnidir. Qit'a shimoldan Shimoliy muz okeani, sharqdan Tinch okeani, Janubdan Hind okeani, Janubi-g'arbdan Atlantika okeani bilan qurshalgan. Bering dengizi Osiyoni Amerika qit'asidan ajratib turadi. Suvaysh kanali Osiyoni Afrika qit'asi bilan tutashtiradi. Osiyo va Evropa qit'alari chegarasi Ural va Mug'ojar tog'larining sharqiy qismidan o'tadi.

Osiyoning umumiy maydoni 43,4 mln. kv.km. Shundan 8 mln. kv.km. yarimorollar (Yamal, Taymir, Chukotka, Kamchatka, Koreya, Hindixitoy, Hindiston, Arabiston) 2 mln.kv.km.dan ziyodrog'i orollardir (Severnaya Zemlya, Novaya Sibir, Vrangel, Kurill, Saxalin, Yapon, Ryukyu, Tayvan, Xaynan, Malay arxipelagi, Andaman, Shri-Lanka, Kipr). Dunyodagi eng baland cho'qqi Himolay tog'laridagi Jamolungma (8848 m), eng chuqur

kengayib bormoqda. Bir tomondan davlatlar o'rtasidagi aloqalar, xalqaro geosiyosiy muvozanatning o'zgaruvchan xarakteriga ega ekanligi, yangi jahon tartibotining to'liq shakllanmaganligi, bir vaqtda ikki muqobil globallashuv va mintaqaviy integratsiya jarayonining avj olishi bir qator muammolar va turli qurolli nizolarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan, davlatlararo harbiy mustahkamlanish yuz berayotgan davrda hozirgi zamon xalqaro munosabatlarning asosiy vazifasi yuzaga kelgan davlatlar o'rtasidagi nizolar, qurolli to'qnashuvlar va boshqa global muammolarni hal etish yo'llarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib qoldi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan barcha ijtimoiy islohotlarning negizida asosiy bosh g'oya qilib yurt tinchligi va xalq farovonligi maqsad qilib olingan ekan, shubhasiz xalqaro maydondagi tajribalarni o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish orqali bu maqsadlarga osonroq va jadallik bilan erishish mumkin.

"Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari" kursida aynan Sharq mamlakatlarida zamonaviy xalqaro munosabatlarda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni keng va atroflicha yoritishni maqsad qiladi.

Ushbu o'quv kursning maqsadlaridan yana biri talabalarda mazkur fanning oliy o'quv yurtlarida zamonaviy talablar asosida o'qitish ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan.

Qo'llanmada Sharq mamlakatlari tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari hamda mazkur davlatlarda kechayotgan siyosiy – ijtimoiy jarayonlar borasidagi turli zamonaviy qarashlar e'tiborga olingan.

Talabalar o'quv kursi mavzulari bo'yicha tahliliy materiallar bilan tanishtiriladi. Ular o'qish jarayonida zamonaviy siyosiy jarayonlar tendentsiyalari va bugungi kundagi ijtimoiy muammolarni tahlil etishda ko'nikmalar hosil qiladilar. Natijada talabalarda yuz berayotgan siyosiy hodisalarni muhokama etishda faollik va bashorat qilish mahorati oshib boradi. O'quv mashg'ulotlari ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlarning ketma ket ravishda olib borilishi shaklida amalga oshiriladi.

botiqlar Baykal ko'li (1620 m), O'lik dengiz (392 m dengiz sathidan) ham Osiyo qit'asida joylashgan.

Osiyo maydonining to'rtidan uch qismi tog'lar hamda yassi tog'lardan iborat. Eng baland tog'lar Markaziy va O'rta Osiyodadir. Tibet, Tiyanshan (Tangri tog'), Pomir, Himolay, Hindikush, Qoraqurum va O'rta Osiyodagi bir qancha tog' tizmalarining balandligi 7000 m. dan oshadi. Osiyo maydonining qolgan qismi tekisliklardan iborat. G'arbiy Sibir, Turon, Buyuk Xitoy, Hind-Gang, Mesopotamiya, Qashqar, Jung'oriya, Gobi, Qaydam va Farg'ona vodiysi ana shunday eng yirik tekisliklar hamda tog'lar orasidagi baland maydonlarni tashkil etadi.

Osiyo mineral xomashyo resurslariga boy. Markaziy Osiyo, Sibir, Uzoq Sharq Xitoy, Koreya, Hindiston, Vetnam, Yaponiyada yirik ko'mir konlari bor. Kavkaz orti G'arbiy Sibir, Turkmaniston, Kaspiy bo'yi, Saxalin, Fors ko'rfazi sohilida neft quduqlari mavjud. Ulardan tashqari Xitoy, Indoneziya, Hindiston, Bruney, Yaponiya, shuningdek, O'zbekistonda ham neft qazib olinadi. Gaz konlari G'arbiy Sibir, Mang'ishloq, Yaqin va O'rta Sharq, O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'istonda joylashgan. Sibir, Pokiston, Eron, Markaziy Osiyoda katta tuz konlari, Qozog'iston, Sibir, Shimoliy Koreya, Turkiya, Filippin, Eronda xrom rudasi konlari, Qozog'iston, Rossiya, Hindiston va O'zbekistonda fosforit, Rossiyada olmos konlari bor.

Quruqlik maydonining kengligi, tog' va botqlarning ko'pligi, serquyoshlik, atmosferadagi faol harakatlar iqlimning xilma-xilligini ta'minlaydi. Sharqda barcha iqlim mintaqalari – tundradan tropik iqlim mintaqalarigacha uchraydi, lekin asosan kontinental iqlim.

Sharq ya'ni Osiyo azim daryolar vatani. Uning bir qancha daryolari Shimoliy muz okeaniga, yana ayrimlari Tinch va Hind okeaniga quyuladi. Azov, Kaspiy, Orol va Balxash dengizlariga suv beradigan nisbatan kichik daryolar ham bor. Daryolarning bir qismi ko'llarga suv beradi, bir qismi esa qum va sho'rxokliklarga singib ketadi yoki sug'orishga sarflanadi. Daryo va sel suvlarini boshqarish va ulardan samarali foydalanish maqsadida suniy dengizlar – suv omborlari qurilgan. Osiyoning eng katta suv havzalari Kaspiy va Orol dengizlaridir. Qit'ada daryo va ko'llar muhim transport qatnovini ham amalga oshiradi. Ko'pchilik daryolardan gidroenergiya maqsadida ham foydalaniladi.

Sharqda 4 mlrd.ga yaqin inson, ya'ni Er sharining 61% dan ziyodrog'i yashaydi. Aholi nihoyatda noteks joylashgan. Ularning o'rtacha zichligi 1 kv.km.ga 878 kishini tashkil etadi. Masalan Yaponiyada 1 kv.km. ga 336 nafar kishi to'g'ri kelsa, bu ko'rsatkich Yava orolida 1500 kishi, ba'zi joylarda esa undan ham ko'p. Shu bilan birga Sahroyi Kabir, Taklamakon, Gobi cho'llari va Tibet, Himolay, Hindikush tog'larining baland qismida aholi deyarli yashamaydi. O'lka demografik vaziyatning keskinligi

bo'yicha Afrikadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. 2000-yillarning boshida bu erda har 1000 nafari kishi aholi hisobiga tug'ilish 22, o'lim 8, tabiiy o'sish 14 nafarni tashkil etdi.

Osiyo qit'asiga 48 ta mustaqil davlatlar kiradi. G'arbiy Osiyoga Bahrayn, Isroil, Iordaniya, Iroq, Yaman, Qatar, Quvayt, Livan, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), O'mon, Falastin, Saudiya Arabistoni, Suriya, Turkiya, Eron, Afg'oniston; Shimoliy Osiyoga Rossiya, Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston; Markaziy Osiyoga Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston; Janubiy Osiyoga Bangladesh, Butan, Hindiston, Maldiv, Nepal, Pokiston va Shri-Lanka; Sharqiy Osiyoga Xitoy, Shimoliy va Janubiy Koreya, Mo'g'iliston va Yaponiya; Janubi-Sharqiy Osiyoga Bruney, Sharqiy Timor, Vetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand va Filippin mamlakatlari kiradi.

Rossiya bir vaqtning o'zida Osiyo va Evropa qit'asiga mansub. U Evrosiyo davlati hisoblanadi. Gonkong, Makao va Tayvan Xitoy hududlari deb ataladi. Keyingi paytlarda ular alohida "iqtisodiyot"lar deb ham yuritilmoqda.

"Xalqaro munosabatlar" tushunchasi. Bir qarashda, "xalqaro munosabatlar" tushunchasining mazmuni aniq va ravshandek bo'lib tuyulishi mumkin: bu – "davlatlar va davlatlar tizimlari o'rtasidagi, jahon maydonida ish ko'rayotgan asosiy sinflar, asosiy ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy kuchlar, tashkilotlar va ijtimoiy harakatlar o'rtasidagi, ya'ni so'zning keng ma'nosidagi xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, huquqiy, diplomatik va boshqa aloqalar yig'indisi".

Xalqaro munosabatlar tushunchasini izchilroq, ya'ni "davlatlar va nodavlat tashkilotlari o'rtasidagi, turli davlatlarning partiyalari, kompaniyalari va fuqarolari o'rtasidagi munosabatlar" sifatida ta'riflashga urinish ham masalaga kam oydinlik kiritadi. Mohiyat e'tibori bilan u ham xalqaro munosabatlar yig'indisini mazkur munosabatlar ishtirokchilarining o'zaro aloqalari bilan bog'laydi. Bunday ta'riflarning eng katta kamchiligi shundaki, ular xalqaro munosabatlarning butun rang-barangligini oxir-oqibat davlatlarning o'zaro aloqasi bilan bog'laydi.

Xalqaro munosabatlarning "kishilik hamjamiyatini shakllantiruvchi integratsion aloqalar yig'indisi" sifatidagi ta'rifida davlatlararo o'zaro aloqalar doirasidan chetga chiqishga urinish kuzatiladi. Xalqaro munosabatlarning mazkur talqini ularning ishtirokchilari (yoki aktorlari) to'g'risidagi masalani ochiq qoldirish orqali ularni davlatlararo munosabatlar bilan bog'lash illatini chetlab o'tish imkonini beradi. Ushbu ta'rifning afzalligi yana shu bilan belgilanadiki, unda xalqaro munosabatlarning tadrijiy rivojlanish jarayonidagi asosiy

tendentsiyalardan biri ifodalangan. Biroq, shunga qaramay, bu ta'rif haddan tashqari keng bo'lib, ayni hol ichki ijtimoiy va xalqaro munosabatlar o'rtasidagi chegarani o'chiradi. Xalqaro munosabatlarning ishtirokchilariga emas, balki ularning bir-biri bilan o'zaro aloqasiga urg'u berish orqali u mohiyat e'tibori bilan mazkur ishtirokchilarni go'yoki "nazardan qochiradi". Holbuki, xalqaro munosabatlarning asosiy va ikkinchi darajali, qonuniy va tasodifiy ishtirokchilarini to'g'ri tushunmasdan, xuddi shuningdek ularning o'rtasidagi ierarxiyani qayd etmasdan yoki, boshqacha qilib aytganda, asosiy va ikkinchi darajali ishtirokchilarni ajratmasdan xalqaro munosabatlarning xususiyatini aniqlash qiyin.

Umuman olganda, ta'riflarga haddan tashqari katta e'tiroz bildirish ham to'g'ri bo'lmaydi: ta'riflanayotgan obyektning mazmunini to'liq yoritishga biron-bir ta'rif qodir emas. Uning vazifasi faqat mazkur obyekt haqida umumiy tasavvur hosil qilish uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Shu bois xalqaro munosabatlarni tahlil qilayotganda tadqiqotchilar "mukammal" ta'rif berishga emas, balki ularning mohiyati va xususiyatini tushunish imkonini beruvchi asosiy mezonlarni qayd etishga harakat qiladi.

Aksariyat tadqiqotchilar xalqaro munosabatlar xususiyatining eng muhim elementlari sifatida ularning ishtirokchilarini qayd etadi. Masalan, taniqli frantsuz sotsiologi R.Aron fikriga ko'ra, "xalqaro munosabatlar – bu siyosiy birliklar o'rtasidagi munosabatlar, shu ma'nodaki, mazkur tushuncha yunon polislarini, Rim va Misr imperiyalarini, Evropa monarxiyalari, burjua respublikalari yoki xalq demokratiyalarini o'z ichiga oladi... Xalqaro munosabatlarning mazmuni asosan davlatlar o'rtasidagi munosabatlar bilan belgilanadi: chunonchi, davlatlararo shartnomalar xalqaro munosabatlarga shak-shubhasiz misol bo'ladi"¹. O'z navbatida, davlatlararo munosabatlar ramziy personajlar – diplomat va askarning o'ziga xos xatti-harakatlarida ifodalanadi. "Faqat ikki kishi o'zi mansub bo'lgan birlik a'zolari sifatidagina emas, balki uning vakillari sifatida ham ish ko'radi: elchi o'z vazifalarini bajarayotganda o'zini vakil qilgan siyosiy birlik manfaatlarini ifoda etadi; askar jang maydonida o'zini urushga solgan siyosiy birlik nomidan o'ziga o'xshashlarni o'ldiradi". Boshqacha qilib aytganda, xalqaro munosabatlar urush va tinchlikning muqobilini o'zida ifodalaydi. Xalqaro munosabatlarning xususiyati shu bilan belgilanadiki, ular ham urush, ham tinchlik ehtimolini nazarda tutadi va shu bois xavf elementini o'z ichiga oladi.

¹ Aron R. Paix et guerre entre les nations. – P., 1984. – P. 17

Tashqi siyosat va xalqaro munosabatlarning xususiyati haqidagi o'z tasavvuriga oydinlik kiritish maqsadida R.Aron ularni sport bilan solishtiradi. "Futbol bilan taqqoslaganda, tashqi siyosat yanada nomuayyan tus oladi, – deb yozadi u. – Bu erda ish ko'ruvchi shaxslarning maqsadi gol urishdek aniq va ravshan emas. Diplomatik o'yin qoidalari mufassal belgilanmagan va istalgan o'yinchi ularni bunda o'zi uchun naf ko'rgan paytda buzadi. Hakam yo'q va hatto ishtirok etuvchi shaxslarning muayyan yig'indisi (BMT) hakamlikka da'vogar bo'lsa ham milliy ishtirok etuvchi shaxslar xolislik darajasi bahsli bo'lgan mazkur kollektiv hakamning qarorlariga bo'ysunmaydi. Agar millatlar raqobati amalda biron-bir sport turini eslatsa, u ko'pincha qoidasiz kurash – ketch shakl-shamoyilini kasb etadi..."¹. Shu bois xalqaro munosabatlar – bu jamiyatning "ilk fuqarolik" yoki "tabiiy" (Gobbs ta'biri bilan aytganda, "hammaning hammaga qarshi urushi") holatidir, degan xulosaga keladi R.Aron. Xalqaro munosabatlar sohasida "suverenitetlar plyuralizmi" hukm suradi, shu bois bu erda majburlash va zo'rlik ishlatishga monopoliya yo'q va xalqaro munosabatlarning har bir ishtirokchisi o'z xatti-harakatlarida boshqa ishtirokchilarning taxmin qilish mushkul bo'lgan xatti-harakatlaridan kelib chiqishga majbur.

Shunga o'xshash fikrlarni boshqa ko'pgina tadqiqotchilar ham ilgari suradi. Ular xalqaro munosabatlar ularning ishtirokchilari o'rtasida murosai madora, yuridik yoki axloqiy me'yorlar bilan kafolatlanuvchi umume'tirof etilgan qoidalar yo'qligi, markaziy hokimiyat mavjud emasligi, stixiyali jarayonlar va subyektiv omillar rolining kattaligi, tavakkalchilik va mavhumlik omilining kuchliligi bilan tavsiflanishini ta'kidlaydi.

Ammo R.Aronning davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqa xalqaro munosabatlarning asosiy mazmunini tashkil etadi, degan fikriga hamma ham qo'shilavermaydi. Masalan, amerikalik tadqiqotchi D. Kaporazo fikriga ko'ra, hozirgi vaqtda xalqaro munosabatlarning asosiy subyektlari davlatlar emas, balki sinflar, ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar va siyosiy kuchlardir. Xalqaro munosabatlar nazariyasi bixevioristik maktabining namoyandasi D.Singer xalqaro munosabatlarning barcha ishtirokchilari (individdan tortib global hamjamiyatgacha) xulq-atvorini ularning jahon maydonidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash haqida o'ylamasdan o'rganishni taklif qiladi.

Umuman olganda, keltirilgan nuqtai nazarlar rang-barangligida xalqaro munosabatlarni tadqiq etishda ikki mezondan birini ustun qo'yish yoki ularning ikkalasini ham birlashtirishga urinishlar kuzatiladi. Bir holda bu ishtirokchilar xususiyati, boshqa holda esa – xalqaro munosabatlarning

¹ Aron R. Paix et guerre entre les nations. – P., 1984. – P. 22.

alohida tabiati. Ko'rib turganimizdek, ularning har biri har xil xulosalarga olib kelishi mumkin. Har biri o'z afzalliklari va kamchiliklariga ega.

Bir yondashuv doirasida xalqaro munosabatlarni oxir-oqibat davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqa bilan yoki, aksincha, faqat nodavlat ishtirokchilarining faoliyati bilan bog'lash imkoniyati mavjudki, bu ham, bizningcha, to'g'ri emas.

Ikkinchi yondashuv ham qarama-qarshi xulosalarga kelish uchun imkoniyat yaratadi. Chunonchi, xalqaro munosabatlar tabiatini faqat "tabiiy", "ilk fuqarolik" holati sifatida tushunish ularning ijtimoiylashuvi jarayonlarini inobatga olmaydi, mazkur holatdan chiqilayotgani va jahonda yangi tartib o'rnatilayotganidan dalolat beruvchi omillarni e'tibordan soqib etadi. Boshqa tomondan, faqat mazkur tendentsiyadagina kelib chiqish jahonning yaxlitligi va o'zaro aloqadorligi, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa sohalarda turli davlatlar va xalqlarning hamkorligi hamda xalqaro integratsiya jarayonlari kuchayib borayotganiga qaramay, xalqaro munosabatlar hali-hanuz qarama-qarshi manfaatlar, raqobat, hatto bir-biriga qarshi kurashish va kuch ishlatish sohasi bo'lib qolayotganini inobatga olmaydigan yangilish xulosa chiqarilishiga olib kelishi mumkin. To'g'ri, bu "jungli", "hammaning hammaga qarshi urushi" emas, lekin uni yagona qonunlarga va barcha a'zolari tomonidan e'tirof etiladigan qadriyatlar va me'yorlarga muvofiq yashovchi yagona hamjamiyat deb aytilish ham mushkul. Bu jahon hamjamiyatining shakllanish jarayoni hali muqarrar tus olmagan, tartibga solish elementlari va "suverenitetlar plyuralizmi", o'zaro manfaatlar asosida hamkorlikni kengaytirish va kuch ishlatish vositalarini takomillashtirish yonma-yon mavjud bo'lgan, dam bir-birini muvozanatga soladigan, dam yana to'qnashadigan oraliq holat, desak, bizningcha, to'g'ri bo'ladi.

Bularning barchasi xalqaro munosabatlarning xususiyatini aniqlash uchun yuqorida ko'rsatilgan mezonlar nari borsa etarli emasligidan, ularni almashtirish yoki hech bo'lmasa yana bir mezon bilan to'ldirish zarurligidan darak beradi. Mazkur mezonni taklif qilgan frantsuz tadqiqotchisi M. Merl uni "lokallashtirish mezon" deb nomlagan. Ushbu mezonga muvofiq, xalqaro munosabatlar xususiyati "chegarani kesib o'tuvchi yoki chegarani kesib o'tishni nazarda tutuvchi bitimlar yoki oqimlar yig'indisi"¹ sifatida tavsiflanadi. Jahon muayyan chegaraga ega bo'lgan o'z hududlari ustidan suverenitetni saqlab qoluvchi davlatlarga bo'linishidan kelib chiqqanda, mazkur talqin ham xalqaro munosabatlarning rivojlanish jarayonidagi har bir bosqichning xususiyatlarini inobatga olish, ham ularni davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar bilan bog'lamaqlik imkonini beradi. Xalqaro munosabatlarning

¹ Merle M. Sociologie des relations internationales. - P., 1974. - P. 137.

turli tasniflari ham u bilan mos keladi. Bu xususda ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan fikrlarni umumlashtirib, xalqaro munosabatlarning turli tiplari, turlari, darajalari va holatlari to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Chunonchi, yaqin vaqtgacha sobiq Ittifoq va Sharqiy Evropada nashr etilgan ilmiy adabiyotlarda xalqaro munosabatlar sinfiy mezonga muvofiq hukmronlik va tobelik munosabatlari, hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlari hamda oraliq munosabatlarga bo'linar edi. Tegishli ravishda, birinchi turdagi munosabatlarga feodal va kapitalistik munosabatlar, ikkinchi turdagi munosabatlarga - sotsialistik mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar, uchinchi turdagi munosabatlarga esa - mustamlakachilik qaramligidan xalos bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi munosabatlar kiritilar edi.

Amalda mavjud manzara mazkur sun'iy sxema bilan mos kelmagan bois, ayrim mualliflar sinfiy yondashuv chegarasidan chetga chiqmasdan sxemaning o'zini murakkablashtirishga harakat qilgan. Masalan, polyak olimi Yu. Kukulka bir turdagi xalqaro munosabatlarning uch tipini va oraliq xalqaro munosabatlarning uch tipini ajratgan. Amalda xalqaro hayot mazkur tipologiya bilan mos kelmagan, zero u sotsialistik mamlakatlar o'rtasida jiddiy ziddiyatlar va hatto qurolli mojarolar mavjudligini inobatga olmagan, ayni vaqtda kapitalistik davlatlar o'rtasida haqiqiy (ammo ziddiyatlarni ham istisno etmaydigan) hamkorlik munosabatlari mavjudligini rad etgan. XX asr 90-yillarining boshida Sharqiy Evropada yuz bergan, jahon sotsialistik tizimining yo'qolishiga olib kelgan voqealar aksariyat mutaxassislarni xalqaro munosabatlarni tasniflashda sinfiy mezondan butunlay voz kechish va "umumtsivilizatsion" mezonga o'tishga majbur etdi. Xususan, adabiyotlarda xalqaro munosabatlarning ikki tipini - kuchlar muvozanatiga asoslangan munosabatlar va manfaatlar muvozanatiga asoslangan munosabatlarni farqlash taklif qilindi. Ammo bir qator mualliflarning "yangi siyosiy tafakkur"ga bo'lgan qiziqishini aks ettiruvchi bu yondashuv fanda biron-bir jiddiy iz qoldirmadi va u shak-shubhasiz rad etilganidan so'ng qayta tiklanmadi.

Xalqaro munosabatlarni turlarga ajratish yo ijtimoiy hayot sohalari nuqtai nazaridan (iqtisodiy, siyosiy, harbiy-strategik, madaniy, mafkuraviy munosabatlar), yo o'zaro aloqa qiluvchi ishtirokchilar nuqtai nazaridan (davlatlararo munosabatlar) amalga oshiriladi.

U yoki bu turdagi xalqaro munosabatlarning rivojlanish va faollik darajasiga qarab, ularning turli darajalari farqlanadi. Ammo xalqaro munosabatlarning darajalarini geosiyosiy mezonga muvofiq aniqlash ayniqsa keng tarqalgan: shu nuqtai nazardan xalqaro munosabatlarning global, mintaqaviy va submintaqaviy darajalari farqlanadi.

Nihoyat, keskinlik darajasi nuqtai nazaridan, xalqaro munosabatlarning turli holatlari to'g'risida so'z yuritish mumkin: masalan, barqarorlik va

beqarorlik holatlari; o'zaro ishonch va dushmanlik, hamkorlik va konflikt, urush va tinchlik holatlari va sh.k.

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib xalqaro munosabatlarni jamiyat doirasidagi o'zaro aloqalar va hududiy tuzilmalar chegarasidan chetga chiqadigan ijtimoiy munosabatlarning alohida turi sifatida ta'riflash mumkin.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida xorijiy Sharq mamlakatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering.

2. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda Osiyo mamlakatlarining rolini aytib bering.

3. Bugungi kunda zamonaviy xalqaro munosabatlardagi holat qanday?

4. Nima sababdan etakchi davlatlar ko'plab Sharq mamlakatlariga iqtisodiy yordam ko'rsatadi?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Yaqin Sharq davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?

2. Globalizatsiya jarayonining ijobiy va salbiy jihatlarini sanab o'ting?

3. Xorijiy Sharq mamlakatlarning hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.

4. "Xorijiy Sharq mamlakatlaridagi siyosiy jarayonlar" mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Фарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.

2. Muhammadsideqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.

4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.

5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.

6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

2-BOB. YAQIN VA O'RTA SHARQ DAVLATLARINING XALQARO MUNOSABATLARI

2.1. Fors ko'rfazi mintaqasida barqarorlik hamda taraqqiyotni ta'minlash muammolari

Darsning o'quv maqsadi:

• talabalar jahon mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;

• magistrant va talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;

• talabalarga Osiyo, Afrika va Evropa davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Tashqi siyosat, xalqaro nizolar, muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish vositasi. Xalqaro to'qnashuv, doktrina, kontseptsiya, geoiqtisodiy manfaatlar, geosiyosat, Katta Yaqin Sharq tushunchasi, xalqaro xavfsizlik, milliy xavfsizlik strategiyasi.*

Asosiy savollar:

1. Fors ko'rfazining geosiyosiy ahamiyati.

2. Fors ko'rfazining geoiqtisodiy o'rni.

Fors ko'rfazining geosiyosiy ahamiyati. Mustaqil davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi zamonaviy xavf-xatarlarga qarshi istiqbolli loyihalar va tashabbuslarni amalga oshirishiga bog'liq. Chunki hozirgi milliy manfaatlarning globallashuvi sharoitida har bir davlat o'z geosiyosiy strategiyalarini amalga oshirishi va xalqaro maydonda o'z o'rniga ega bo'lishga harakat qilishni taqozo etadi. Aks holda boshqa davlatlarning siyosiy ambitsiyalari ta'siriga tushib qolishi hech gap emas. Bugungi kunda ko'pchilik davlatlar tashqi siyosiy strategiyalarida energetik resurslar xavfsizligi, energetika infrastrukturasi rivojlantirish va umumiy energetika tizimini shakllantirish masalalari asosiy geosiyosiy omillar sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, Fors ko'rfazi mintaqasi xavfsizligida energetik xavfsizlikka nisbatan yangicha yondashuvlarning yuzaga kelishi natijasida mintaqada davlatlari siyosatida an'anaviy ustuvorlikka ega bo'lgan neft-gaz siyosatiga nisbatan munosabat yanada markazlashtirilmoqda. Jahon mamlakatlari ichida eng katta neft eksportchilaridan hisoblangan mintaqada davlatlari xususan, Saudiya Arabistoni, Quvayt, Birlashgan Arab Amirliigi (BAA), Iroq davlatlarida bugungi kunda dunyo miqyosidagi jami neft zahiralarning uchdan ikki

qismi mavjud. Mintaqada jahon neft zahiralarining 63 % va gaz zahiralarining 40 % joylashgan.

Arab olamining jahon siyosiy xaritasidagi o'rni va ahamiyati haqida to'xtalar ekan siyosatshunos va sharqshunos olim Z. Munavvarov quyidagi tezislarni ilgari suradi:

– Hozirgi kunda, ular o'rtasida ma'lum siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy tafovutlar, hatto ixtilof va ziddiyatlar mavjudligidan qat'iy nazar, o'zini Arab davlati, deb e'lon qilgan 21 mamlakat borligi diqqatga sazovor;

– Arab mamlakatlari hamjamiyati dunyoning uch buyuk qit'asi – Osiyo, Afrika va Evropa (O'rta Er dengizi va Turkiya orqali) tutashgan g'oyat hayotiy kommunikatsiyalar markazlashgan geografik mintaqada joylashgan;

– Arab davlatlari zaminidagi tabiiy boyliklar, xususan, bugungi taraqqiyotning asosiy tayanchlaridan bo'lgan energiya manbai – neft va gaz zaxiralarining nihoyatda kattaligi ushbu mintaqaning jahon iqtisodiy xo'jaligidagi o'rning yuqoriligini ta'minlaydi;

– Islom dinining eng mo'tabar muqaddasgohi – Makka va Madinaning ushbu mintaqada joylashishi Arab dunyosiga musulmon xalqlar va elatlarning diniy va ruhiy, ma'lum ma'noda mafkuraviy-ma'naviy markaz sifatida qarashiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari, Arab dunyosi jahon energetika resurslarining 75%ni nazorat qilishi ham jahon siyosiy va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashdagi rolini yaqqol namoyish etadi. Arab dunyosi mamlakatlari yakdilligining dunyo miqyosidagi siyosiy va iqtisodiy ahamiyati shunda namoyon bo'ladiki, u jahon neft bozoridagi vaziyatga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishga qodirdir. Birinchi marta bu 1973-1974-yillarda "energetik tanglik" davrida namoyish etildi. Oktyabr urushi (1973-y) chog'ida G'arb mamlakatlari Isroilni qo'llab-quvvatlaganiga javoban OPEK mamlakatlari jahon bozoriga neft etkazib berishni to'xtatib qo'ydilar. Bundan ko'rinadiki, arab olamining siyosiy va iqtisodiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati hozirgi kunda bir qator yirik davlatlarning milliy manfaatlarini ijrosidagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy davrda hech bir davlat mustaqil o'z energetik ehtiyojlari va imkoniyatlarini yuzaga chiqara olmaydi. Ayniqsa, jahon siyosatida energiya taqchilligi va xavfsizligi masalalari global muammo sifatida ko'rilayotgan bir davrda mintaqalar va davlatlarning bir-biriga energetik bog'liqlik darajasi yanada ortdi. Shu bois hozirgi vaqtda neft-gaz siyosati bir qator davlatlarning, xususan, jahonning yirik davlatlari tashqi siyosiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunday fenomen bir qancha omillar bilan tushuntirilishi mumkin. Jumladan, jahon neft-gaz bozori subyektlarining o'z energetik

xavfsizligini ta'minlashga bo'lgan ehtiyoji, neft-gaz sohasidagi samarali biznes manfaatlari, neft-gaz xom ashyosini qazib olish, qayta ishlash, transportirovka qilish va boshqalar. Shuni ta'kidlash joizki, zamonaviy dunyoda neft-gaz jahon iqtisodiyotining dinamik rivojidadagi eng asosiy unsur bo'lishi bilan birga, umumiy xalqaro munosabatlar tizimiga ta'sir ko'rsatuvchi birlamchi omillardan biri sifatida yuzaga chiqdi. Shu kabi bir qator umumiy xulosalar natijasida Fors ko'rfazi arab davlatlarining zamonaviy neft-gaz siyosati istiqbollari va imkoniyatlarini va global energetik siyosatga ta'sirini tahlil etish dolzarbdir. Bundan tashqari, dunyo miqyosida energetik bog'liqlik va energiyaning birlamchi manbalari iste'moli hajmi oshib borayotganligi mintaqada xavfsizlikka nisbatan yangi tahdidlar ko'lamining kengayishi xavfini tug'diradi. Shuning uchun "Arabiston oltiligi" davlatlari oldida mintaqaviy energetik xavfsizlikni ta'minlash masalasi har qachongidanda dolzarbdir.

Fors ko'rfazi neft qazib olinadigan hududlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu mintaqada neft qazib olish jarayoniga ko'p mablag' sarflanmaydi. Chunki, zahiralarining er qatlaminig qulay qismida joylashganligi, yuqori bosim va asosiysi sifatli xom ashyo mavjud bo'lib, ma'lumotlarda keltirilishicha, 1 barrel neft qazib olish uchun 2-3 AQSh dollari sarflanadi. Bunday imkoniyatlar mintaqadagi arab davlatlarining iqtisodiy rivojlanishi va qolaversa jahon siyosatidagi o'ziga xos o'zining oshishini ta'minlab kelmoqda.

Fors ko'rfazi mintaqasidagi barqarorlikni ta'minlashda Saudiya Arabistonning o'rni alohida ta'kidlash kerak. Saudiya Arabistoni Qirolligi farovonligi to'g'ridan-to'g'ri neft-gaz eksporti bilan bog'liq ekan, davlat tashqi siyosatida neft omili eng ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Saudiya Arabistoni dunyoda neft xom ashyosi zahirasi eng katta davlat hisoblanib, umumdunyo tekshirilgan resurslarning to'rtidan bir qismi OPEK zahiralarining 33 % ushbu mamlakat hissasiga to'g'ri keladi. OPEK siyosatini asosan shu mamlakat belgilaydi. Saudiya Arabistoni OPEKning etakchi a'zosi sifatida, kartel bitimining buzilishi holatlariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'ladi va zarur holda tashkilot sotuvlar umumiy hajmini oshirib yubormasligi uchun o'z kvotasini kamaytiradi. Shuning hisobiga neft ishlab chiqaruvchi etakchi mamlakatlar nafaqat neft narxini yuqori darajada saqlab turishga, balki uni rivojlangan davlatlarda sanoatning texnologik printsiplarini o'zgartirish va neftni energiya manbainig boshqa turiga almashtirishga kuchli rag'bat tug'ilmaydigan tarzda tartibga solishga muvaffaq bo'lmoqdalar. Shu bilan birga dunyo bo'yicha neft qazib olishning 13 % ni Saudiya Arabistoni amalga oshiradi. Gaz sektori ham salmoqli o'rin tutib, YaIM ning 15 %ni tashkil qiladi.

Mamlakat sarhadlarida jahon gaz zahiralarning 6 % joylashgan bo'lib, Rossiya, Eron va Qatardan so'ng to'rtinchi o'rinda turadi.

Neft omili ahamiyatining oshishi o'z navbatida Saudiya Arabistoni va Ko'rfaz davlatlarining, "neft barcha arablarga tegishli" tamoyili mavjud bo'lsada, butun arab va islom olamidagi o'rni va mavqeiini oshiradi. Shu bois Saudiya Arabistoni energetik siyosatining asosiy vazifasi arablar bilan munosabatlarda muvozanatni o'rnatish hisoblanib, bu arab olamidagi birlikni ta'minlash, mintaqadagi diniy va g'oyaviy keskinlikni yumshatish va fundamental kayfiyatning yanada keng quloch yoyishining oldini olish bilan bog'liqdir.

FKADHK davlatlarining ko'pchilik qismi OPEK a'zolari hisoblanadi. Bu esa mintaqa davlatlarining bugungi kunning dolzarb masalalarini hal etishda, iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash masalalarida muhim o'rin tutishini ta'minlaydi. Bevosita neft-gaz masalalari dolzarb ahamiyat kasb etar ekan, mintaqadagi Quvayt, Qatar va BAA davlatlarini ham alohida e'tirof etish lozim. Xususan, Birlashgan Arab Amirliklar neft zahiralari bo'yicha jahonda Saudiya Arabistoni va Iroqdan keyingi uchinchi o'rinda turadi. Uning neft zahiralari hajmi 97,8 mlrd. barrel bo'lib, jahon neft zahiralarning deyarli 10 %ni tashkil qilmoqda. Bundan tashqari gaz zahiralari 6,6 trln. kub. m.ni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich Amirlikning jahon gaz zahiralarning 4 %ga ega ekanligini ko'rsatada. Qatarining ham energetik salohiyati yuqori bo'lib, gaz zahiralari borasida dunyoda Rossiya va Erondan keyingi uchinchi o'rinda turadi. Mamlakatda jahondagi eng yirik gaz manzilgohlaridan biri "North Field" joylashgan. Mintaqadagi eng katta neft zahiraga ega bo'lgan davlatlardan biri Quvayt hisoblanadi. Uning jahon neft zahiralariidagi ulushi 14 %ni tashkil qiladi. Bunday imkoniyatlar samarasi o'laroq Ko'rfazdagi arab davlatlarining iqtisodiy o'sish sur'ati oshib bormoqda. Jumladan, faqatgina 2002-2006-yillarda Fors ko'rfazi arab davlatlari neft eksportidan 1.5 trln. AQSh dollari foyda ko'rishgan bo'lib, bu o'tgan oxirgi besh yillikka nisbatan ikki marta ko'p ko'rsatkich hisoblanadi. "Goldman Sachs" ekspertlari guruhining bashoratiga ko'ra neft eksportidan tushadigan daromad 2030-yilga borib 5.1 trln. AQSh dollarini tashkil etadi. Birgina 2010-yilning birinchi kvartalida BAA neft eksportidan 17 mlrd. AQSh dollar, Saudiya Arabistoni esa 51 mlrd. AQSh dollari foyda ko'rgan.

Fors ko'rfazining geoiqtisodiy o'rni. Arabiston oltiligi davlatlarining ulkan energetik imkoniyatlari jahonning yirik davlatlari e'tiborini tortmasdan qolmaydi. Ayniqsa global energetik iste'mol darajasining kun sayin oshib borayotganligi, neft va gaz zahiralarning esa tobora kamayib borishi, bundan tashqari, muqobil energiya manbalarini yaratish harakatlari unchalik ham kutilgan natija bermayotganligi energetik

raqobatning kuchayishiga sabab bo'ldi. Ma'lumki, jahon energetik ehtiyojlarning asosiy qismi neft va gazga boy mintaqalar hisobiga qondirilib kelinmoqda. Xususan, birinchi navbatda Fors Ko'rfazi, Markaziy Osiyo mintaqasi va Kaspiy xavzasi jahon neft-gaz bozori sub'ekklarining faoliyat maydoni hisoblanadi. Shu bois mazkur mintaqalardagi siyosiy tanglik, bir qator tarixiy nizolarning hal etilishi va siyosiy - ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash muammolariga echim topilmayapti. FKADHK davlatlari ma'lum ma'noda butun Yaqin Sharq mintaqasidagi nisbatan barqaror davlatlar hisoblansada, umumiy xavfsizlikni va ishonchli sherikchilik munosabatlari ta'minlash masalalarida umumiy xavfdan xoli emas.

Energetik bog'liqlikning o'sishi alohida bir davlatning o'z milliy energetik xavfsizligini mustaqil ta'minlash imkoniyati cheklanganligini anglatadi. Shu bois Kengash davlatlarining geoenergetik manfaatlari bevosita Eron va Iroq kabi davlatlarning mintaqada tutgan o'rniga ham bog'liq. Chunki Eron Islom Respublikasining mintaqadagi siyosiy - mafkuraviy o'rni va yuqori energetik salohiyati mintaqa davlatlari tashqi siyosatiga ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

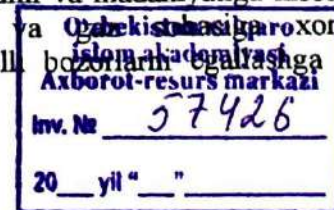
Demak, Fors ko'rfazi mintaqasi energetik xavfsizligiga nisbatan zamonaviy tahdidlar ko'lamini tadqiq etganda ikki asosiy jihatga e'tibor berish lozim. Birinchi masala mintaqaviy energetik xavfsizlikka nisbatan ichki tahdidlar hisoblansa, ikkinchidan, yirik davlatlarning geosiyosiy manfaatlari to'qnashuvi omilini o'rganish muhimdir.

Fors ko'rfazi mintaqasi energetik xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki omillari:

- Bugungi kunda FKADHK davlatlarining siyosiy va iqtisodiy xavfsizligiga eng katta tahdid Eronning yadroviy dasturi borasidagi siyosatidir. Jahon hamjamiyatining Eronga nisbatan keskin siyosiy va iqtisodiy bosimlari Kengash davlatlarining jiddiy xavotiriga sabab bo'lmoqda;

- Iroqdagi vaziyatning to'liq izga solinmaganligi Kengash davlatlarining istiqbolli iqtisodiy loyihalari amaliyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ma'lumki, Iroqda jahon neft zahiralarning 11 % joylashgan. Bu ko'rsatkich mintaqaviy energetik loyihalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi;

- Tobora diniy nizolarning avj olayotganligi, sunniy va shia mazhabi o'rtasidagi doimiy raqobat muhiti, natijada mintaqaga nisbatan butun bir terrorizm o'chog'i sifatida qaralishi, islom dini va madaniyatiga nisbatan radikal qarashlarning kuchayishi neft va gaz zahiralari bozori va investitsiyalarning jalb qilinishi va istiqbolli ta'sirini ko'rsatmoqda;

- Mintaqa davlatlari xavotiriga sabab bo'layotgan navbatdagi omil bu - an'anaviy resurs - neft va gaz zahiralarning cheklanganligidir. Shu jihatdan Kengash davlatlari va qolaversa butun mintaqa davlatlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, eksport hajmini kamaytirish borasidagi yondashuvlaridagi ixtilof eng dolzarb masala hisoblanadi. Arabiston oltiligi davlatlarining iqtisodiy va siyosiy barqarorligi asosan neft-gaz omiliga bog'liq bo'lib kelgan.

Fors ko'rfazi mintaqasi xavfsizligiga, xususan energetik xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi tashqi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: Insoniyatning jahondagi tabiiy zahiralarning tugab borayotganligini anglashi va xususiy ehtiyojlarni qondirish manfaati natijasida Fors ko'rfaziga nisbatan tahdidlar yanada kuchaydi. Alohida ta'kidlash joizki, ushbu mintaqa davlatlari tabiiy resurslarga qanchalik boy bo'lishmasin, doimo dunyoning qudratli davlatlari uchun nishon bo'lib kelganlar va hozirgi davrda ham nizolar, ichki kelishmovchiliklar hamda ziddiyatlar avj olgan siyosiy beqaror mintaqa hisoblanadi. Qudratli davlatlarning mintaqadagi siyosati bevosita neft va gaz resurslarini qo'lga kiritish bilan bog'liq ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi mulohazalari muhim ahamiyatga ega: "...kimda-kim neft va gaz zaxiralariga hukmronlik qilsa, dunyoga hukmron bo'lishi mumkin degan qarashlar kuchayib bormoqda. Va aksincha - kimdagi shunday resurslar bo'lmasa, neft-gaz, umuman, uglevodorod xom ashyosiga ega boshqa davlatlarga nisbatan turli harakatlar ham sodir bo'layapti. Chunki qudratli davlatlar yaxshi biladiki, mana shunday boylik kimning qo'lida bo'lsa, u boshqalarni o'z ta'siriga olishning kaliti, vositasi bo'lib xizmat qiladi".

- Jahon miqyosida energetik iste'mol darajasining oshib borayotganligi, xususan, Osiyo segmenti ulushining ortishi mintaqada keskin siyosiy raqobat muhitini yanada keskinlashtirishi mumkin. Energoresurslar iste'moli dunyo miqyosida 2030-yilgacha 60% ga oshishi bashorat qilinmoqda. Bu jarayon ham bevosita Eron bilan bog'liq. Bugungi kunda Xitoy, Hindiston, Pokiston, Yaponiya kabi davlatlarning energetik ehtiyojlari kundan kunga ortib bormoqda. Bu davlatlar mintaqadagi energetik raqobatda ishtirok etishdan va manfaatli tashqi energetik siyosatdan manfaatdordir. Jumladan, Eron gazining Xitoygacha tortilishi, Eron-Pokiston-Hindiston quvuri borasidagi munozaralar Kengash davlatlari tashqi energetik siyosatida alohida e'tirofga sabab bo'lmoqda. Chunki, Eron FKADHK davlatlarining asosiy energetik raqobatchisiga aylanishi mumkin.

Xulosa qilganda Fors ko'rfazi xavfsizligi, FKADHK davlatlari energetik xavfsizligi masalalari Kengash davlatlari tashqi siyosatida asosiy

ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Jahon miqyosida neft va gazga bo'lgan talabning oshishi va ko'pchilik davlatlarning taraqqiyoti ushbu resurslarga bog'liq ekanligi jahon siyosatida va umuman zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida FKADHK davlatlari roli oshib borayotganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, 1970-yillarning boshida Misr prezidenti Anvar Sadatning neft va siyosatning bir xil ma'no kasb etishini ta'kidlaganligi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Neftdan siyosiy bosim sifatida foydalanish va energetik resurslarning siyosiyashtirilishi tendentsiyalari bugungi kunda ham kuzatilmoqda.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Arab davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. Arab davlatlari tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. Fors Ko'rfazi arab davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. Saudiya Arabistoni Podshohligi AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat?
5. Bugungi kunda AQShning Iroqdagi harbiy amaliyotlariga SAP va boshqa arab davlatlarining munosabatlari qanday?
6. FKADHK davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Fors Ko'rfazi Arab davlatlari hamkorlik tashkilotidan "Fors Ko'rfazi arab davlatlari Ittifoqi"ga aylanish istiqbollari haqida ma'lumot bering.
8. Saudiya Arabistonidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Yamanning FKADHKga a'zoligi muammolari nimadan iborat?
10. "Hozirgi davrda SAP" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
11. "FKADHK davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.
12. Eron Islom Respublikasining FKADHK davlatlari bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
13. Fors ko'rfazi davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. BAAning jahon hamjamiyatidagi o'rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Saudiya Arabistoni - Eron munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Arab davlatlarini siyosiy, iqtisodiy - ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?
2. SAPning Yaqin Sharqdagi siyosatini xarita yordamida aytib bering?

3. Arab mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
4. Ummon Sultonligining xalqaro munosabatlardagi o'rmini yoritib bering.
5. Bahrayn tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.
6. Zamonaviy bosqichda Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
7. "FKADHK - Evropa Ittifoqi davlatlari munosabatlari" mavzusida nutq tayyorlash.
8. Evropa Ittifoqi tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
9. SAP tashqi siyosatida Yaqin Sharq muamosini yoritib bering.
10. Qatar tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.
11. Kuvaytning ADL dagi siyosati.
12. "Yaqin Sharq davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqiroz" mavzusida doklad tayyorlang.
13. Qirol Abdulloh bin Abdulaziz davrida SAPdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
14. XXI asrda Arab Davlatlari Ligasi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
15. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарипов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

2.2. Saudiya Arabistoni Podshohlighi tashqi siyosati shakllanishining asosiy jihatlari

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalar jahon mamlakatlaridagi xususan FKADHK davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Yaqin Sharq, Fors ko'rfazi davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini tushuntirib berish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: Fors ko'rfazi, Yaqin Sharq, Xormuz bo'g'oz, FKADHK, Saudlar uyi, Fahd ibn Abdulaziz, Yo'l xaritasi, Majlis ash-Sho'ro, Ikki xaramu sharif xodimi, Ar-Riyod.

Asosiy savollar:

1. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari.
2. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining shakllanishida energetika sohasidagi barqarorlikning ahamiyati.

Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari. So'nggi yillarda jahonda yuz bergan voqealar dunyoning geosiyosiy strukturasi va taraqqiyot yo'nalishini tubdan o'zgartirdi, jahon siyosatiga asta-sekin yangi suveren davlatlar kirib kelishi natijasida davlatlararo munosabatlar, o'zaro siyosat va diplomatiya maydoni tubdan boshqa mohiyat va mazmun kasb etdi.

Jahon mamlakatlarini ulkan va kichik davlatlarga ajratish bugungi kunda keng tarqalgan. Ko'pchilik hollarda ular "jahoniy davlat", "mintaqaviy davlat" hamda "odatdagi davlatlar" deb ataladi.

Harbiy-siyosiy ta'siri mintaqaviylik darajasi bilan o'lchanadigan mamlakatlar jumlasiga Saudiya Arabistoni Podshohlighini ham kiritish mumkin. Chunki, SAPning siyosiy ta'siri mintaqaviylik bilan chegaralanib qolmay, balki Fors ko'rfazi, Qizil dengiz va Yaqin Sharq mintaqalaridagi vaziyatlarga ham o'z ta'sirini o'tkaza olishi bilan ajralib turadi.

Xalqaro munosabatlarda yuz berayotgan keskin o'zgarishlar jahon siyosiy xaritasida muhim "qaynoq nuqta"lardan biri bo'lib hisoblangan ushbu mintaqada ko'plab sohalarda markaziy o'rinlardan birini egallab kelayotgan Saudiya Arabistoni Podshohlighi jahon siyosati va iqtisodiyotida sodir bo'layotgan hozirgi sharoitda umumjahon tinchligi va xavfsizligini ta'minlash, yalpi qirg'in keltiruvchi qurollarni ta'qiqlash va bartaraf etish,

atrof-muhitni muhofaza etish, xalqaro terrorizm va narkotik moddalar kontrabandasiga qarshi kurashish kabi ko'plab global muammolarga nisbatan o'zining munosabatini belgilagan. Bu borada "Saudiya Arabistoni rahbariyati mazkur dolzarb muammolarga nisbatan jahon siyosiy qarashlari va jamoatchilikning fikrlarini inobatga olgan holda tahlil etib, Saudiya Arabistonining arab dunyosi va musulmon olamidagi mavqelariga mos keladigan va ularning ham manfaatlarini o'rganib chiqqan holda o'z munosabatini bildirmoqda", - deb yozadi arab tadqiqotchisi Z.M. al-Anziy.

Hukumatning asosiy Qonunida SAPning suveren Arab Islom davlati ekanligi, davlat dini - islom, konstitutsiya esa - Qur'oni Karim va uning Rasuli Sunnati» ekanligi e'lon qilingan. Davlatning hozirgi atributlari - bayroq va emblemasi hamda boshqaruvning monarxiya shakli saqlab qolingan. Mamlakatni Podshohlikning asoschisi Podshoh ibn Saudning o'g'illari va nabiralari boshqaradilar. Ularning "eng munosibi" muqaddas Qur'on aqidalari va payg'ambar vasiyatlariga muvofiq ravishda qasamyod qiladi. Voris shahzoda Qirol tomonidan saylanadi va mazkur vazifadan podshoh dekreti bilan ozod etiladi. U Podshoh topshiriqlarini bajaradi, uning o'limidan so'ng esa qasamyod qabul qilgunga qadar qirolning vazifalarini ado etadi.

O'tgan asrning 90-yillarida Fahd G'arbning demokratik jamiyat qurish tazyiqini mamlakatda xalq jamoatchiligining siyosiy jarayonlarda ishtirok etishini ta'minlaydigan tashkilot tuzish haqida fikr yuritdi. U oshkora tarzda G'arb uslubidan voz kechdi. U demokratik parlament tuzumidan ham voz kechdi. U islomiy ta'limotga asoslangan Shura - sho'ra tuzdi. 1994-yilda tashkil topgan "Majlis ash-Sho'ro"ga ishbiarmonlar, texnik xodimlar, diplomatlar, jurnalistlar, islomiy olimlar, harbiylardan iborat 60 kishi a'zolikka saylandi. Majlis ash-Sho'ro mamlakatning ichki va tashqi siyosati borasida o'z taklif va mulohazalarini bera boshladi. Saudiya Arabistoni siyosiy jarayoni uch xil darajada olib boriladi: qirol oilasi siyosati, milliy siyosat, byurokratik siyosat. Ularning hammasi alohida biroq, bir biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Qirol oilasi siyosati - qirollikning rasmiy siyosiy hukumati siyosatidir. Bu siyosatsiz, uning qo'llab-quvvatlashisiz hech bir qirol hokimiyatni saqlab qololmaydi. Milliy siyosat - qirol siyosatidan tashqari vazirliklarning siyosatidir. Qirol vazirlarni tayinlaydi. Hozirda Qirol oilasining yosh avlodi yirik hukumat lavozimlarini egallay boshlagan. Ularning ko'pi G'arbda ta'lim olganligi sababli ularning siyosatida G'arbnig ta'siri seziladi.

Qirol Abdul Aziz davridan buyon hukmron oila Saudiya Arabistoni jamiyatini institutlashtirilgan, byurokratlashtirilgan hukumatga aylantirdi.

Saudiya Arabistonining tashqi va milliy xavfsizlik siyosati uch asosiy maqsadga suyanadi: mamlakatning ichki va tashqi hayoti jabhalarini islom dini ta'limoti asosida boshqarish; mamlakatning hududiy xavfsizligi va iqtisodiy boyligini himoya qilish; mamlakat hukmron tuzumini saqlash.

Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari bu boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, Podshohlik suverenitetini va hududlari yaxlitligini himoya etish, Podshohlikning Fors ko'rfazi, arab dunyosi va musulmon olamidagi mavqeini mustahkamlash, sanoati rivojlangan etakchi davlatlar bilan munosabatlarini yanada rivojlantirishga qaratilgan. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- boshqa davlatlarning ichki siyosatiga aralashmaslik va Podshohlikning ichki siyosatiga boshqa davlatlarning aralashuviga yo'l qo'ymaslik;
- SAPning jahon hamjamiyati orasidagi mavqeini oshirish;
- davlatning iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishiga jiddiy ahamiyat berish, Saudlar uyi obro'si va rolini oshirish;
- arab mamlakatlari va musulmon olami manfaatlarini ko'zlagan holda siyosat yuritish;
- musulmon davlatlari bilan birdamlikni mustahkamlash;
- islom tarixi davomidagi Podshohlikning o'rmini inobatga olgan holda uning musulmon olamidagi etakchilik rolini saqlab qolish;
- mintaqada tinchlik va barqarorlik qaror topishi yo'lidagi faoliyatini rivojlantirish;
- neft qazib oluvchi va uni iste'mol qiluvchi davlatlar manfaatlarini inobatga olib, odilona neft siyosatini olib borish;
- Fors ko'rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashi faoliyatini yanada kengaytirish va uning rivojlanishi yo'lida ish olib borish.

Saudiylar boshqaruvi asosida "adolat, kengash va tenglik" yotadi. Yana asosiy Qonunda shunday deyiladi: "Mamlakatning er ostidagi, quruqlikdagi va milliy hududiy suvlaridagi barcha boyliklar qonunga ko'ra davlatga tegishlidir... Davlat xususiy mulkning erkinligi va daxlsizligini ta'minlaydi... Zakot yig'ilishi va mustahiq'larga sarf qilinishi lozim". Xuddi shu Qonun rus olimi A. Vasilev tomonidan ham ta'riflanadi va qo'shimcha quyidagicha izohlanadi: "...Davlat islomni himoya qilish, shariatni hayotga joriy etishni o'z zimmasiga oladi va shariatga rioya qilgan holda inson huquqlarini shariatga muvofiq ta'minlaydi, arab millati va musulmon ummasining birdamlikka va so'z birligiga bo'lgan umidlarining amalga oshishiga ko'mak beradi".

Musulmon bo'lmagan barcha mamlakatlar bilan munosabatlarini Saudiya Arabistoni ikki tomonlama manfaatlarini hisobga olgan holda o'rnatadi. Bu haqida Qirol Fahd: "...biz tanglik vaziyatlarini hal qilish

- Mintaqa davlatlari xavotiriga sabab bo'layotgan navbatdagi omil bu - an'anaviy resurs - neft va gaz zahiralarning cheklanganligidir. Shu jihatdan Kengash davlatlari va qolaversa butun mintaqa davlatlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, eksport hajmini kamaytirish borasidagi yondashuvlaridagi ixtilof eng dolzarb masala hisoblanadi. Arabiston oltiligi davlatlarining iqtisodiy va siyosiy barqarorligi asosan neft-gaz omiliga bog'liq bo'lib kelgan.

Fors ko'rfazi mintaqasi xavfsizligiga, xususan energetik xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi tashqi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: Insoniyatning jahondagi tabiiy zahiralarning tugab borayotganligini anglashi va xususiy ehtiyojlarni qondirish manfaati natijasida Fors ko'rfaziga nisbatan tahdidlar yanada kuchaydi. Alohida ta'kidlash joizki, ushbu mintaqa davlatlari tabiiy resurslarga qanchalik boy bo'lishmasin, doimo dunyoning qudratli davlatlari uchun nishon bo'lib kelganlar va hozirgi davrda ham nizolar, ichki kelishmovchiliklar hamda ziddiyatlar avj olgan siyosiy beqaror mintaqa hisoblanadi. Qudratli davlatlarning mintaqadagi siyosati bevosita neft va gaz resurslarini qo'lga kiritish bilan bog'liq ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimovning quyidagi mulohazalari muhim ahamiyatga ega: "...kimda-kim neft va gaz zaxiralariga hukmronlik qilsa, dunyoga hukmron bo'lishi mumkin degan qarashlar kuchayib bormoqda. Va aksincha - kimdagi shunday resurslar bo'lmasa, neft-gaz, umuman, uglevodorod xom ashyosiga ega boshqa davlatlarga nisbatan turli harakatlar ham sodir bo'layapti. Chunki qudratli davlatlar yaxshi biladiki, mana shunday boylik kimning qo'lida bo'lsa, u boshqalarni o'z ta'siriga olishning kaliti, vositasi bo'lib xizmat qiladi".

- Jahon miqyosida energetik iste'mol darajasining oshib borayotganligi, xususan, Osiyo segmenti ulushining ortishi mintaqada keskin siyosiy raqobat muhitini yanada keskinlashtirishi mumkin. Energoresurslar iste'moli dunyo miqyosida 2030-yilgacha 60% ga oshishi bashorat qilinmoqda. Bu jarayon ham bevosita Eron bilan bog'liq. Bugungi kunda Xitoy, Hindiston, Pokiston, Yaponiya kabi davlatlarning energetik ehtiyojlari kundan kunga ortib bormoqda. Bu davlatlar mintaqadagi energetik raqobatda ishtirok etishdan va manfaatli tashqi energetik siyosatdan manfaatdordir. Jumladan, Eron gazining Xitoygacha tortilishi, Eron-Pokiston-Hindiston quvuri borasidagi munozaralar Kengash davlatlari tashqi energetik siyosatida alohida e'tirofga sabab bo'lmoqda. Chunki, Eron FKADHK davlatlarining asosiy energetik raqobatchisiga aylanishi mumkin.

Xulosa qilganda Fors ko'rfazi xavfsizligi, FKADHK davlatlari energetik xavfsizligi masalalari Kengash davlatlari tashqi siyosatida asosiy

ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Jahon miqyosida neft va gazga bo'lgan talabning oshishi va ko'pchilik davlatlarning taraqqiyoti ushbu resurslarga bog'liq ekanligi jahon siyosatida va umuman zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida FKADHK davlatlari roli oshib borayotganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, 1970-yillarning boshida Misr prezidenti Anvar Sadatning neft va siyosatning bir xil ma'no kasb etishini ta'kidlaganligi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Neftdan siyosiy bosim sifatida foydalanish va energetik resurslarning siyosiy lashtirilishi tendentsiyalari bugungi kunda ham kuzatilmoqda.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Arab davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. Arab davlatlari tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. Fors Ko'rfazi arab davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. Saudiya Arabistoni Podshohligi AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat?
5. Bugungi kunda AQShning Iroqdagi harbiy amaliyotlariga SAP va boshqa arab davlatlarining munosabatlari qanday?
6. FKADHK davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Fors Ko'rfazi Arab davlatlari hamkorlik tashkilotidan "Fors Ko'rfazi arab davlatlari Ittifoqi"ga aylanish istiqbollari haqida ma'lumot bering.
8. Saudiya Arabistonidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Yamanning FKADHKga a'zoligi muammolari nimadan iborat?
10. "Hozirgi davrda SAP" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
11. "FKADHK davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.
12. Eron Islom Respublikasining FKADHK davlatlari bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
13. Fors ko'rfazi davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. BAAning jahon hamjamiyatidagi o'rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Saudiya Arabistoni - Eron munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Arab davlatlarini siyosiy, iqtisodiy - ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?
2. SAPning Yaqin Sharqdagi siyosatini xarita yordamida aytib bering?

3. Arab mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.

4. Ummon Sultonligining xalqaro munosabatlardagi o'rini yoritib bering.

5. Bahrayn tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.

6. Zamonaviy bosqichda Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

7. "FKADHK - Evropa Ittifoqi davlatlari munosabatlari" mavzusida nutq tayyorlash.

8. Evropa Ittifoqi tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

9. SAP tashqi siyosatida Yaqin Sharq muamosini yoritib bering.

10. Qatar tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.

11. Kuvaytning ADL dagi siyosati.

12. "Yaqin Sharq davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqiroz" mavzusida doklad tayyorlang.

13. Qirol Abdulloh bin Abdulaziz davrida SAPdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

14. XXI asrda Arab Davlatlari Ligasi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.

15. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Фарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.

2. Muhammadsidqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.

4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.

5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.

6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

2.2. Saudiya Arabistoni Podshohligi tashqi siyosati shakllanishining asosiy jihatlari

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalar jahon mamlakatlaridagi xususan FKADHK davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;

- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;

- talabalarga Yaqin Sharq, Fors ko'rfazi davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari tushuntirib berish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: Fors ko'rfazi, Yaqin Sharq, Xormuz bo'g'oz, FKADHK, Saudlar uyi, Fahd ibn Abdulaziz, Yo'l xaritasi, Majlis ash-Sho'ro, Ikki xaramu sharif xodimi, Ar-Riyod.

Asosiy savollar:

1. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari.

2. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining shakllanishida energetika sohasidagi barqarorlikning ahamiyati.

Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari. So'nggi yillarda jahonda yuz bergan voqealar dunyoning geosiyosiy strukturasi va taraqqiyot yo'nalishini tubdan o'zgartirdi, jahon siyosatiga asta-sekin yangi suveren davlatlar kirib kelishi natijasida davlatlararo munosabatlar, o'zaro siyosat va diplomatiya maydoni tubdan boshqa mohiyat va mazmun kasb etdi.

Jahon mamlakatlarini ulkan va kichik davlatlarga ajratish bugungi kunda keng tarqalgan. Ko'pchilik hollarda ular "jahoniy davlat", "mintaqaviy davlat" hamda "odatdagi davlatlar" deb ataladi.

Harbiy-siyosiy ta'siri mintaqaviylik darajasi bilan o'lchanadigan mamlakatlar jumlasiga Saudiya Arabistoni Podshohligini ham kiritish mumkin. Chunki, SAPning siyosiy ta'siri mintaqaviylik bilan chegaralanib qolmay, balki Fors ko'rfazi, Qizil dengiz va Yaqin Sharq mintaqalaridagi vaziyatlarga ham o'z ta'sirini o'tkaza olishi bilan ajralib turadi.

Xalqaro munosabatlarda yuz berayotgan keskin o'zgarishlar jahon siyosiy xaritasida muhim "qaynoq nuqta"lardan biri bo'lib hisoblangan ushbu mintaqada ko'plab sohalarda markaziy o'rinlardan birini egallab kelayotgan Saudiya Arabistoni Podshohligi jahon siyosati va iqtisodiyotida sodir bo'layotgan hozirgi sharoitda umumjahon tinchligi va xavfsizligini ta'minlash, yalpi qirg'in keltiruvchi qurollarni ta'qiqlash va bartaraf etish,

atrof-muhitni muhofaza etish, xalqaro terrorizm va narkotik moddalar kontrabandasiga qarshi kurashish kabi ko'plab global muammolarga nisbatan o'zining munosabatini belgilagan. Bu borada "Saudiya Arabistoni rahbariyati mazkur dolzarb muammolarga nisbatan jahon siyosiy qarashlari va jamoatchilikning fikrlarini inobatga olgan holda tahlil etib, Saudiya Arabistonining arab dunyosi va musulmon olamidagi mavqelariga mos keladigan va ularning ham manfaatlarini o'rganib chiqqan holda o'z munosabatini bildirmoqda", - deb yozadi arab tadqiqotchisi Z.M. al-Anziy.

Hukumatning asosiy Qonunida SAPning suveren Arab Islom davlati ekanligi, davlat dini - islom, konstitutsiya esa - Qur'oni Karim va uning Rasuli Sunnati» ekanligi e'lon qilingan. Davlatning hozirgi atributlari - bayroq va emblemasi hamda boshqaruvning monarxiya shakli saqlab qolingani. Mamlakatni Podshohlikning asoschisi Podshoh ibn Saudning o'g'illari va nabiralari boshqaradilar. Ularning "eng munosibi" muqaddas Qur'on aqidalari va payg'ambar vasiyatlariga muvofiq ravishda qasamyod qiladi. Voris shahzoda Qirol tomonidan saylanadi va mazkur vazifadan podshoh dekreti bilan ozod etiladi. U Podshoh topshiriqlarini bajaradi, uning o'limidan so'ng esa qasamyod qabul qilgunga qadar qirolning vazifalarini ado etadi.

O'tgan asrning 90-yillarida Fahd G'arbning demokratik jamiyat qurish tazyiqini mamlakatda xalq jamoatchiligining siyosiy jarayonlarda ishtirok etishini ta'minlaydigan tashkilot tuzish haqida fikr yuritdi. U oshkora tarzda G'arb uslubidan voz kechdi. U demokratik parlament tuzumidan ham voz kechdi. U islomiy ta'limotga asoslangan Shura - sho'ra tuzdi. 1994-yilda tashkil topgan "Majlis ash-Sho'ro"ga ishbilarmonlar, texnik xodimlar, diplomatlar, jurnalistlar, islomiy olimlar, harbiylardan iborat 60 kishi a'zolikka saylandi. Majlis ash-Sho'ro mamlakatning ichki va tashqi siyosati borasida o'z taklif va mulohazalarini bera boshladi. Saudiya Arabistoni siyosiy jarayoni uch xil darajada olib boriladi: qirol oilasi siyosati, milliy siyosat, byurokratik siyosat. Ularning hammasi alohida biroq, bir biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Qirol oilasi siyosati - qirollikning rasmiy siyosiy hukumati siyosatidir. Bu siyosatsiz, uning qo'llab-quvvatlashsiz hech bir qirol hokimiyatni saqlab qololmaydi. Milliy siyosat - qirol siyosatidan tashqari vazirliklarning siyosatidir. Qirol vazirlarni tayinlaydi. Hozirda Qirol oilasining yosh avlodi yirik hukumat lavozimlarini egallay boshlagan. Ularning ko'pi G'arbda ta'lim olganligi sababli ularning siyosatida G'arbning ta'siri seziladi.

Qirol Abdul Aziz davridan buyon hukmron oila Saudiya Arabistoni jamiyatini institutlashtirilgan, byurokratlashtirilgan hukumatga aylantirdi.

Saudiya Arabistonining tashqi va milliy xavfsizlik siyosati uch asosiy maqsadga suyanadi: mamlakatning ichki va tashqi hayoti jabhalarini islom dini ta'limoti asosida boshqarish; mamlakatning hududiy xavfsizligi va iqtisodiy boyligini himoya qilish; mamlakat hukmron tuzumini saqlash.

Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari bu boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, Podshohlik suverenitetini va hududlari yaxlitligini himoya etish, Podshohlikning Fors ko'rfazi, arab dunyosi va musulmon olamidagi mavqeini mustahkamlash, sanoati rivojlangan etakchi davlatlar bilan munosabatlarini yanada rivojlantirishga qaratilgan. Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- boshqa davlatlarning ichki siyosatiga aralashmaslik va Podshohlikning ichki siyosatiga boshqa davlatlarning aralashuviga yo'l qo'ymaslik;

- SAPning jahon hamjamiyati orasidagi mavqeini oshirish;

- davlatning iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishiga jiddiy ahamiyat berish, Saudlar uyi obro'si va rolini oshirish;

- arab mamlakatlari va musulmon olami manfaatlarini ko'zlagan holda siyosat yuritish;

- musulmon davlatlari bilan birdamlikni mustahkamlash;

- islom tarixi davomidagi Podshohlikning o'rni inobatga olgan holda uning musulmon olamidagi etakchilik rolini saqlab qolish;

- mintaqada tinchlik va barqarorlik qaror topishi yo'lidagi faoliyatini rivojlantirish;

- neft qazib oluvchi va uni iste'mol qiluvchi davlatlar manfaatlarini inobatga olib, odilona neft siyosatini olib borish;

- Fors ko'rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashi faoliyatini yanada kengaytirish va uning rivojlanishi yo'lida ish olib borish.

Saudiylar boshqaruvi asosida "adolat, kengash va tenglik" yotadi. Yana asosiy Qonunda shunday deyiladi: "Mamlakatning er ostidagi, quruqlikdagi va milliy hududiy suvlaridagi barcha boyliklar qonunga ko'ra davlatga tegishlidir... Davlat xususiy mulkning erkinligi va daxlsizligini ta'minlaydi... Zakot yig'ilishi va mustahiq'larga sarf qilinishi lozim". Xuddi shu Qonun rus olimi A. Vasilev tomonidan ham ta'riflanadi va qo'shimcha quyidagicha izohlanadi: "...Davlat islomni himoya qilish, shariatni hayotga joriy etishni o'z zimmasiga oladi va shariatga rioya qilgan holda inson huquqlarini shariatga muvofiq ta'minlaydi, arab millati va musulmon ummasining birdamlikka va so'z birligiga bo'lgan umidlarining amalga oshishiga ko'mak beradi".

Musulmon bo'lmagan barcha mamlakatlar bilan munosabatlarini Saudiya Arabistoni ikki tomonlama manfaatlarini hisobga olgan holda o'rnatadi. Bu haqida Qirol Fahd: "...biz tanglik vaziyatlarini hal qilish

bilan bog'liq barcha masalalar bo'yicha chuqur o'ylangan, vazmin siyosatni amalga oshiramiz", - deb bayonot bergan edi.

Saudiya Arabistonining sobiq Qirol Fahd bin Abdulaziz SAPning tashqi va ichki siyosatining asosiy tamoyillarini belgilab shunday ta'kidlagan edi: "Podshohlikning tashqi va ichki faoliyati birinchi navbatda davlatni to'la va kompleks ravishda rivojlantirishga qaratilgan. Baxtimizga tamoyillarimiz vaqtlar davomida o'zgarmas poydevorga asoslangandir. Podshohlik do'st mamlakatlarga doimo barcha yordamlarni ko'rsatishga harakat qiladi".

Fors ko'rfazida Eron, sobiq Sovet Ittifoqi va G'arb hukmron mavqeiga qarshi kurashda jumladan, Qirol Fahd shunday degan edi: "biz biror arab va musulmon davlatiga o'z ta'sirimizni o'tkazmoqchi emasmiz. Bizning musulmon dunyosiga yo'l boshchi bo'lish orzuumiz yo'q. Ammo, biz islom va musulmon dunyosining rivoji va barqarorligi yo'lida siyosat olib yuritamiz. Islom dinining markazi bo'lish Saudiya Arabistoni zimmasiga uni himoya qilish va rivojlantirish mas'uliyatini yuklaydi. Shuningdek, Qirol Fahd: "Saudiya Arabistoni arab va musulmon dunyosining huquqlarini himoya qiladi va ular bilan hamkorlikni qo'llaydi. O'zaro hamkorlik xalqlar orasidagi do'stlik va o'zaro aloqalarni mustahkamlab, islomni rivojlantiradi"- degan edi. Saudiya Arabistonining jahon iqtisodiy rivoji xususida marhum Qirol Fahd shunday deydi: "Saudiya Arabistoni jahon iqtisodiy tizimining rivojida muhim o'rin tutadi. U do'st davlatlar bilan hamkorlik qilishga tayyor".

Islom dinining o'chog'i bo'lgan Saudiya Arabistoni arab va musulmon davlatlari manfaatlarini himoya qilishni o'zining burchi deb bildi. U hech qanday harbiy to'qnashuvda rasman ishtirok etmagan bo'lsada, u bu to'qnashuvning moddiy jihatlarini o'z bo'yniga oldi (Eron-Iroq urushi, Afg'oniston, Livan).

Saudiya Arabistonida siyosiy o'zgarishlar qilish uchun tazyiq doimo mavjud edi. Monarxiyadagi davlat boshqaruv uslubini o'zgartirish, reformalar o'tkazish 1962-yilda "ozod shahzodalar", 1980-1990-yillarda islomiy radikallar tomonidan talab etildi. Davlat iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot natijalari asosida o'zining mavqeini tez saqlab qoldi. Siyosiy islohotlarga birinchi qadam Quvayt inqirozidan keyin 1992-yilda birinchi marta Qirol Fahd tomonidan "Majlis ash-Sho'roning tashkil etish qarori edi. Bu kengash 1993-yil 29-dekabrda rasman e'lon qilinib, uning 60 a'zosi Podshoh tomonidan to'rt yil muddatga tayinlandi. 1992-yil avgustda Vazirlar Mahkamasining faoliyati xususida qaror chiqdi.

Saudiya Arabistoni o'zining resurslari va obro'-e'tiborini Afg'onistondagi qurolli muxolifatchilarni moliyaviy, moddiy va siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga sarf qildi, jamoatchilik fikri va islom

davlatlari etakchilarini Qobuldagi sovetparast rejimga va sovet intervensiyasiga qarshi safarbar etdi. Ar-Riyod Janubiy Yamandagi muxolifatni hamda eritreyaliklarning Addis-Abebaga qarshi qurolli kurashini qo'llab-quvvatladi.

Eron bilan raqobat qilayotgan ba'schilar boshchiligidagi Iroq ta'sirining o'sishi, Fors ko'rfazi mintaqasida gegemonlik uchun kurash Saudiya Arabistonining tashqi xavf-xatar tuyg'usini yanada kuchaytirdi.

1979-yilda Eron shohining taxtdan qulashi mintaqadagi ahvolni Efiopiya va Afg'onistondagi inqilobiy va avtoritar hukmdorlarning marksistik mashqlaridan ko'ra ko'proq beqarorlashtirib yubordi. Tehron va Qum tomonidan ko'tarib chiqilgan "chirigan amerikaparast rejimlarni ag'darib tashlash" haqidagi shiorlar va chaqiriqlar faqat shia jamoalari mavjud bo'lgan Fors ko'rfazining sharqiy mintaqalaridagina emas, balki Saudiya Arabistoni aholisining dinga berilgan, konservativ, G'arbg qarshi kayfiyatdagi keng qatlamlari orasida ham aks-sado berdi.

1980-yil sentyabr oyida Iroq va Eron o'rtasida urush boshlanganda Saudiya Arabistoni Bag'dodni qo'llab-quvvatladi. Ar-Riyod tashqi siyosatining kelajakdagi bir necha yilga mo'ljallangan asosiy vazifasi - Iroqning g'alaba qilishiga va o'zining nizoga aralashib qolishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'ldi.

Umumarab maydonidagi o'z ta'sirini namoyish qilib, 1981-yilda SAP Livandagi tanglik vaqtida vositachilardan biri bo'ldi. Podshohlikning sa'y-harakatlari keyingi yillarda ham davom etdi. U Falastin muammosini va Arab-Isroil nizolarini hal etishga bo'lgan urinishlarini faollashtirdi. 1981-yil 7-avgustda sakkiz banddan iborat "Fahd rejasi" ilgari surildi.

XX asrning 80-yillarida mintaqada yuzaga kelgan vaziyatni tahlil qilib, SAP rahbariyati mamlakatning asosiy ittifoqchisi AQSh bo'lib qolayotganligi haqidagi fikrga qat'iy ishonch hosil qildi. Ikki davlat siyosiy hukmron doiralari o'rtasidagi uchrashuvlarda AQShdan boshqa hech qaysi davlat Podshohlikka xavf solayotgan so'l radikal va tashqi fundamentalistik tahdidlarni bartaraf eta olmasligi ta'kidlandi va bu hol tajribada ham o'z isbotini topdi. SAP va Vashington o'rtasidagi sheriklik mustahkamlandi. Harbiy soha, AQShdan qurol sotib olish ustuvor yo'nalish bo'lib qoldi. Ana shuni hisobga olganda Yaqin Sharqdagi "beshinchi urush" - 1982-yilda Isroil Livanga bostirib kirib, Bayrutni qamal qilgan chog'da Saudiya Arabistoni rahbariyatining, garchi u Isroilni qoralagan bo'lsa ham, lekin AQShga tazyiq o'tkazish va o'z navbatida u Isroilga ta'sir ko'rsatishi uchun amaliy choralar ko'rmaganligi o'z izohini topgandek bo'ladi.

1982-yil sentyabrida Fesda bo'lib o'tgan arablarning oliy darajadagi konferentsiyasida Podshoh Fahd Yaqin Sharq tangligini tinchlik yo'li bilan

hal etish bo'yicha arablarning birlashtirilgan, amalda uning avvalgi loyihasiga asoslangan rejasini ishlab chiqishda ishtirok etdi.

Saudiya Arabistonining iqtisodiy imkoniyatlari mintaqaviy yirik kuch rolini o'ynashiga imkoniyat yaratdi. Biroq, SAPning harbiy mudofaa masalasi doimo muammolar tug'dirgan. Kichik aholi, rivojlanmagan va nozik ichki siyosiy muvozanat Saudiya Arabistoni harbiy o'jizligining asosiy sababchisidir. Bu o'jizlik SAPning doimo tashqi siyosiy va harbiy kuchlar, mafkuralar ta'siriga nishon qildi. Sobiq Sovet Ittifoqi yirik planda, mintaqaviy kuchlar - Isroil, Nosir davrida Misr, Yaman, Iroq, inqilobiy Eron Saudiya Arabistoni uchun ochiq muammo edi. Bu ta'sirlar vaqt o'tishi bilan o'z kuchini yo'qotgan, yangilari paydo bo'lgan bo'lsada, SAPning o'jiz mudofaa tizimi muammosi saqlanib qolaverdi. Bu o'jizlikni yo'qotish Podshohlikning AQSh va G'arb davlatlari bilan mustahkam aloqalarida o'z echimini topdi. Mamlakat mudofaasi to'liq G'arb vositalari, texnologiyasi bilan ta'minlandi, G'arb mutaxassislari, maslahatchilari SAP harbiy strukturasi tashkil etilishida markaziy rolni o'ynadi.

1980-yillar boshidan AQSh Saudiya Arabistoniga tezkor harbiy kuch sifatida Fors ko'rfaziga o'mashdi va 1983-yil yanvardan boshlab AQShning Fors ko'rfazi bosh qo'mondonligi joylashdi. Marokash, Misr, Turkiya, Keniya, Ummon va Bahrayndagi harbiy bazalar AQShning Fors ko'rfazi va Yaqin Sharqdagi mavjudligini ta'minladi.

SAP ham o'z navbatida harbiy o'jizligini asta-sekin bartaraf etish uchun eng zamonaviy qurol-aslahalar sotib olmoqda. Harbiy o'jizlikda davom etsada, uning harbiy xarajatlari jahon miqyosida eng katta ko'rsatkichni tashkil etadi. Ikkinchi besh yillik reja (1975-1980-y)ga ko'ra mamlakat bu sohaga 78, 157 mln. Saudiya riali sarfladi. Biroq, sotib olinayotgan qurollardan foydalanish uchun Saudiya Arabistoni aholisi ozdir. Hozirgi kunda mamlakat AQSh va Buyuk Britaniyadan harbiy qurollar sotib olishda davom etmoqda.

FKADHKni tashkil topishida va uning faoliyatida SAP markaziy o'rin tutsada, u 1980-1990-yillardagi harbiy ziddiyatlar davrida kengashga a'zo davlatlarni himoya qilishga o'jizligi ma'lum bo'ldi. Fors ko'rfazidagi vaziyatlar keskinlashgan sari SAPni harbiy xarajatlari miqdori ham oshib bordi. besh yillik reja (1985-1990-yillar)ga ko'ra, mamlakat 312, 500 mln. rial (umumiy davlat xarajati 1,000,000 mln. rial). Besh yillik reja (1990-1995) ko'ra 225, 500 mln. rial (umumiy 753, 000 mln. rial)ni tashkil etdi. SAP harbiy sanoatni rivojlanishi bo'yicha Eron va Iroqdan keyin 3-o'rinda turadi. Hozir Iroq sanoati yo'q qilindi. Biroq, SAP harbiy qudratining oshishiga doimo Isroil tomonidan qarshilik ko'rsatilgan.

1990-91-yillardagi Fors ko'rfazi muammosi SAP uchun qimmatga tushdi. SAP etkazib berilgan qurol aslahalarning pulini to'lashga o'jizlik qilib qoldi. Natijada, Podshohlik tashqi qarz muammosini boshdan kechirdi. SAP AQSh mudofaa departamenti va Amerika mudofaa kompaniyalaridan milliardlab dollar qarz oldi. 1990 yilga qadar SAP o'zining Arab dunyosidagi mavqei sababli AQSh bilan yaqindan hamkorlik qilmadi. Masalan, 1987-yil iyulida AQShning Fors ko'rfazidagi amaliyotlarida SAP hududidan foydalanishga ruxsat berilmadi. 1990-yilda SAP G'arbning Fors ko'rfazi inqiroziga kirib kelishiga (aralashishiga)sababchi bo'ldi. SAP doimo G'arb davlatlari manfaatlarini e'tirof etgan.

Saudiya Arabistoni uzoq yillar davomida Falastin kurashini moddiy va ma'naviy darajada qo'llab, uning manfaatlarini turli tashkilotlar doirasida himoya qilib keldi. Ammo, 2001-yil 11-sentyabrda AQShda va 2003-yil Ar-Riyod shahrida amalga oshirilgan terroristik harakatlardan keyin Podshohlikning Falastinga moddiy yordami miqdori keskin kamaydi. Siyosiy kuzatuvchilar bunga asosiy sabab yuqoridagi voqealardan keyin Saudiya Arabistoni hukumatining mamlakat xayriya tashkilotlari moliyaviy faoliyatini qattiq nazoratga olganligini ta'kidlab o'tdilar.

Yuqoridagiga qaramasdan, Falastin muammosi Saudiya Arabistoni hukumati tashqi siyosatida muhim o'rin egallaganligini e'tiborga olgan holda, uning atrofida bo'lib o'tayotgan voqealarni doimo o'z diqqat-markazida ushlab turadi. Ta'kidlash joizki, Saudiya Arabistoni Falastin muammosini o'zining mintaqadagi manfaatini himoya qilishdagi asosiy qurol deb tushunib, ushbu mojaroni Isroil foydasiga hal qilinishi Podshohlikning ichki barqarorligi va milliy xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi, deb hisoblaydi.

Saudiya Arabistonining o'sha davrdagi Valiahdi va hozirgi podshohi Abdulloh ibn Abdulaziz tomonidan Falastin-Isroil muammosini hal etishga qaratilgan "Saudiya tashabbusi" deb nom olgan "yo'l xaritasi" tinchlik rejasi 2002-yilning fevral oyida e'lon qilingan bo'lib, uni mazkur yilning mart oyida Bayrutda bo'lib o'tgan sammitda umumarab mavqei darajasiga ko'tarilgan. Mazkur tinchlik loyihasiga binoan, Isroil 1967-yilning 4-iyuniga qadar bo'lgan hududlarga qaytgan holda arab davlatlari uni to'la e'tirof etishlari belgilab qo'yilgan. Umuman olganda, arab mamlakatlari Isroil-Falastin mojarosiga chek qo'yishga mo'ljallangan "yo'l xaritasi" loyihasini qo'llab-quvvatlagan bo'lsalarda, siyosiy kuzatuvchilar ular o'rtasida ushbu masala bo'yicha hamjihatlik mavjud emasligi va ularning aksariyati mazkur loyiha kelajagiga katta ishonchsizlik bilan qarab kelayotganliklarini ta'kidlab kelmoqdalar. Jumladan, arab mamlakatlaridan Misr, Saudiya Arabistoni, Iordaniya, Bahrayn va Qatar

davlatlari rasman ushbu loyihani qo'llab-quvvatlashlarini e'lon qilgan bo'lsalar, Suriya va Livan mazkur loyiha faqat Falastin muammosini hal qilishga yo'naltirilganligini va u Yaqin Sharq mojarosini to'laligicha bartaraf qila olmasligini ta'kidlab o'tdilar.

Saudiya Arabistonining diniy kuch markazi sifatidagi yuksalishi XX asrning 70-yillariga to'g'ri keladi. O'tgan asrning 80-yillarining birinchi yarmida islom inqilobidan so'ng Eronning kuchayib ketgan faolligi va Eron-Iroq, Livan, afg'on mojarolarining keskinlashib borishi munosabati bilan kuchlar nisbatining o'zgarishi oqibatida Ar-Riyodning musulmon dunyosidagi ta'siri bir muncha zaiflashdi. Ar-Riyodning din umumiyliги asosida birdamlikka da'vat etishi kutilgan natijalarni keltirmadi. Yaqin Sharq mintaqasi va musulmon olamidagi siyosiy va mafkuraviy kelishmovchilik his-hayajonli da'vatlarning o'zi bilangina bartaraf etilishi mumkin emasligi ayon bo'lib qoldi.

Saudiya Arabistoni boshchiligidagi ko'rfaz neft monarxiyalari oldida turgan tahdidlar siyosiy jarayonlar davomida turli ko'rinishga kiradi. O'tgan asrning 70-yillarida bu tahdid Isroil davlatining Yaqin Sharqdagi ta'sirini kuchayishi bo'lsa, 80-yillarda Eron Islom inqilobi va bu inqilob g'oyalarining mintaqa davlatlariga tez tarqalishi xavfi edi. 1990-yillarda mazkur tahdidlarning o'rni Isroilning reaksion tashqi siyosati egalladi.

XX asrning 80-yillarida Saudiya Arabistoni arab va musulmon dunyosining tashqi siyosatida muhim o'rin tutdi. U Fors ko'rfazi davlatlari, xususan neft monarxiyalarining tashqi siyosatida etakchi rol o'ynadi. Saudiya Arabistonining Arab-Isroil muammosidagi mavqei, umumiy Arab dunyosining mavqeiga ta'sir etar edi. Biroq, 1990-91-yillardagi Fors ko'rfazi hodisalari Saudiya Arabistonining Arab va islom himoyachisi mavqei juda yuqori baholaydi. A.H. al-Suviy g' Afg'oniston, Livan, Falastin, Qomar orollari, Jibuti va Quvaytdagi muammolar Saudiya Arabistoni tashqi siyosatida muhim o'rin egallashini ta'kidlaydi. Bundan tashqari Podshohlik Suriya-Livan, Jazoir-Marokash, Misr-Isroil, Birlashgan Arab Amirliklari-Eron, Iroq-Quvayt, Suriya-Jordaniya munosabatlarida ijobiy yutuqlarga erishishda ham muhim rolni o'ynaydi.

Ko'plab siyosatshunoslar Saudiya Arabistonining Islom Konferentsiyasi Tashkiloti (Hozirda Islom Hamkorlik tashkiloti)ni tuzishdagi rolini yuqori baholaydilar. Mazkur mamlakat ko'plab musulmon davlatlariga moddiy yordam ko'rsatgan Islom Robitasi Tashkilotining (Robita al-alam al-islamiya) asoschisi sifatida obro' topgan.

XX asrning 90-yillari boshidagi siyosiy voqealar davomida esa, Saudiya Arabistonining asosiy mafkurasi bo'lgan islom tamoyillari tarafdorlari mamlakat hududiga davlat suvereniteti va Fors ko'rfazi

xavfsizligini ta'minlash uchun taklif etilgan amerika va ingliz harbiy kuchlarini kiritmaslikni qattiq talab qildi. Ana o'sha paytgacha kelib, diniy guruhlar nafaqat ushbu mamlakat, balki mintaqaning boshqa davlatlari siyosatida muhim o'rin egallaganligi ayon bo'ldi.

Saudiya Arabistoni hozirda jahon siyosiy-iqtisodiy maydonida ancha katta ta'sirga egadir. Saudiya Arabistoni umumjahon neft zaxiralarining qariyb uchdan bir qismiga egalik qilib, jahon bo'yicha neftning eng yirik qazib oluvchisi va eksporteri hisoblanadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1999-2003-yillarda Saudiya Arabistonining yalpi ichki mahsulot hajmi 140,9 mlrd. AQSh dollaridan 210 mlrd. dollargacha oshdi. Mamlakatning asosiy daromad manbai neft bo'lib (95 foiz), uni qazib olish darajasi hozirda kuniga 9,5 mln. barrelni tashkil etmoqda. Saudiya Arabistonining Qirol oilasi o'z mol-mulkingning mutlaq hajmi bo'yicha AQSh, Yaponiya va Evropaning eng boy moliyaviy magnatlaridan ham o'tib ketgan.

"Sovuq urush" tamom bo'lgandan keyingi qurolli nizolardan biri - Fors ko'rfazidagi urush - faqat Iroqning Quvaytni bosib olganligi uchungina emas, balki Saudiya Arabistonining hududlariga ham tahdid uyg'otganligi tufayli yuzaga kelgan edi.

G'arb va Sharq tsivilizatsiyalari o'rtasidagi munosabatlarda murakkabliklarning ortib borishi, musulmon mamlakatlarida diniy hissiyotlarning kuchayishi ularda yuz berayotgan ko'plab ijtimoiy-siyosiy nizolarga ham, elatlararo va davlatlar o'rtasidagi to'qnashuvlarga ham diniy tus berilmoqda.

AQSh Kongressi diniy erkinliklarni tazyiq etuvchi davlatlarga qarshi AQSh Prezidentining vakolatini kuchaytirishi qarorini qabul qildi. Vashington hukumati diniy targ'ibotlar olib borgan uchun qamalgan xorijlik fuqarolarni ozod etishni Ar-Riyoddan talab qildi. Arab davlatlari bu borada AQShni qo'lladi. 1997-yilda Saudiya Arabistoni Bosh vazirining ikkinchi o'rinbosari Shayx Sulton bin Abdul Aziz Ol Saud Saudiya Arabistoni hukumati xorijiy diniy targ'ibotlarga qarshi emas degan edi. Vatikanga safari davomida Amnisti Interneshnal (Amnesty international) Saudiya Arabistonining diniy tazyiq bo'yicha ilk o'rinlarni egallashini ta'kidladi. Biroq, Saudiya Arabistonining islom dini beshigi bo'lgani uchun boshqa dinlar targ'ibotiga qarshiligi uning rasmiy siyosatidir.

Siyosatshunos olimlar va Fors ko'rfazi mamlakatlarining siyosiy yo'lboshchilari "Arabiston oltiligi"ning tashqi siyosiy strategiyasini to'liq aniqlashga muvaffaq bo'lganlar. Biroq arab milliy jurnallarida bu to'g'ridagi bahslar hamon to'xtagan yo'q. Ular, birinchidan, dunyoda yuz bergan ulkan global o'zgarishlar tufayli, ikkinchidan, isroilliklar bilan

falastinliklar o'rtasidagi qarama-qarshilikning murosasizligi, uning mintaqa davlatlari milliy xavfsizligiga ta'sirining kuchayib borishi bilan bog'liq.

Ular "milliy xavfsizlik sohasidagi siyosat" va uning tashkil etuvchisi bo'lgan tashqi siyosat, iqtisodiy va harbiy siyosat doirasida tegishli tarzda qo'llaniladi. Bularning hammasini faqat arab, islom dunyosida emas, balki butun xalqaro maydonda alohida o'rin egallovchi Saudiya Arabistoni misolida kuzatish mumkin. AQShlik siyosatshunos Jeriko Anders Podshohligni asosli ravishda arablarning muammolari hal etiladigan, ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar bartaraf qilinadigan, yordam ko'rsatiladigan katta uy deb hisoblaydi.

Saudiya Arabistoni Podshohligi (SAP) Uchinchi dunyo davlatlariga yordam ko'rsatuvchi mamlakatlar orasida birinchi o'rinni egallaydi. Umuman, boshqa mamlakatlarga yordam ko'rsatish bo'yicha u AQShdan keyingi ikkinchi o'rinda turadi.

SAPning mintaqaviy va dunyo geosiyosatiga ko'rsatadigan ulkan ta'siri ham ana shundan kelib chiqadi. Podshohlik milliy xavfsizlikni mustahkamlar ekan, u davlat tuzilmasini takomillashtirishga katta ahamiyat beradi. Chunki ichki barqarorlikni ta'minlamay turib, davlat xavfsizligini kafolatlash mumkin emas. Hozirda esa SAPda diniy fundamentalizm va ekstremizm, terroristik xurujlar avj olib, mamlakat xavfsizligi, barqaror taraqqiyotiga xavf tug'dirmoqda.

SAP ijtimoiy ta'minot tizimini qo'llab-quvvatlaydi va xayr-saxovatni rag'batlantiradi. U islom dinini va uning ikki muqaddas joyini, jamiyat va fuqaroni himoya qilish uchun Qurolli Kuchlarni yaratadi. Davlat o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha fuqarolarning hamda mamlakat hududida yashovchi boshqa shaxslarning xavfsizligini ta'minlash mamlakat ichki siyosatining ustuvor yo'nalishi qilib belgilagan.

Saudiya Arabistonining tashqi siyosiy yo'nalishlari 80-90-yillarda ishlab chiqilgan tamoyillarga asoslangan siyosatning davom ettirilishidan, Podshohlkning faqat xavfsizligigagina emas, balki mavjud bo'lishiga xavf solgan tahdidlardan kelib chiqqan xulosalarga bo'lgan reaksiyasidan iborat edi. Bu yo'nalish bir vaqtning o'zida bir nechta bir-biri bilan bog'liq bo'lgan mintaqaviy muammolar (Arabiston yarim oroli, Fors ko'rfazi, Qizil dengiz); Arab-Isroil nizolarida o'z roliga urg'u bergan holda umumarab darajasida; umumislom va dunyo miqyosidagi darajalarda olib borildi.

Yaqin Sharq mojarosini hal etish yarim asrdan buyon xalqaro munosabatlarning asosiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur mojaro arab davlatlari va Isroil o'rtasidagi ziddiyatning eng murakkab va chigal nuqtalaridan biri.

Bundan tashqari geosiyosiy omil ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, Yaqin Sharq mintaqasi jahon miqyosida o'zining energetika resurslarining ulkan zaxiralari ega bo'lgan hamda yirik davlatlar strategik manfaatlari kesishgan hudud hisoblanadi.

Ma'lumki, AQSh doimo Isroilni qo'llab kelmoqda. Vashington Tel-Avivni hamma jabhalarda, boringki BMT doirasida ham qo'llab keladi. Evropa davlatlari va Rossiya arab davlatlarini qo'llab-quvvatlash orqali o'zlarini avvalgi mavqeini qayta tiklashga intilishmolda, hamda Isroil tomonidan bosib olingan erlar qaytarilib, mustaqil Falastin davlati tashkil etilishi natijasida Yaqin Sharq muammosi o'z echimini topishi tarafdori bo'lib kelmoqda.

Uchinchi dunyoning ko'plab mamlakatlari, birinchi navbatda, arab va musulmon davlatlari, ular o'rtasidagi mavjud qarama-qarshiliklarga qaramasdan Falastin manfaatlarini qo'llab-quvvatlashda yakdildir. Ushbu fikr oxirgi yillar BMTda Falastin muammosi hamda Yaqin Sharqda siyosiy va harbiy inqiroz bo'yicha ovoz berish jarayonida o'z isbotini topdi. Masalan, BMTning ko'plab a'zo davlatlari Quddusda yangi yahudiy turar joylarining qurilishini qoralash bilan birga Falastinning BMTdagi vakili maqomini yanada oshirish taklifini qo'llab-quvvatlashdi.

Arab-Isroil mojarosi harbiy jihatdan qudratli davlatlarning (AQSh va NATO davlatlari hamda SSSR va Varshava shartnomasi davlatlari) aralashuvidan so'ng, mintaqaviylikdan xalqaro darajaga ko'tarildi. Bu mojaralarda keskinlik avjiga chiqqanda umumjahon xalqaro munosabatlarida bir necha bor global jahon urushi boshlanib ketish xavfi yuzaga keldi (1956y, 1967y). 70-yillarda bu mojaroni hal qilishda arab davlatlari NATO davlatlariga qarshi neft xom ashyosini siyosiy ta'sir kuchi sifatida ishlatib, ularga bosim o'tkazmoqchi bo'ldilar. Ayni paytda neftning yuqori bahosi tufayli arab dunyosida moliyaviy jihatdan o'zini tiklab olgan davlatlar bilan radikal rejimdagi davlatlar o'rtasida farq kattalashib bordi. 1979-yilda Kemp Devidda (AQSh) Misming Isroil bilan sulh tuzishi Arab davlatlarining birligiga putur etkazdi. Asosiy Arab-Isroil mojarolari endi Misr va Isroil o'rtasida emas, balki Isroil va Livan hamda Suriya davlatlarida faoliyat ko'rsatuvchi turli ekstremistik va terroristik siyosiy-harbiy guruhlar o'rtasida davom etdi.

Bu vaqt orasida Saudiya rahbariyati umumarab maydonida o'z ta'sirini namoyish qilishni davom ettirdi. 1981-yilda Saudiya Arabistoni Livandagi tanglik paytida vositachilardan biri bo'ldi. Ar-Riyod Falastin muammosi va Arab-Isroil nizosini hal etish borasidagi harakatlarini yanada faollashtirdi. 1981-yil 7-avgustda o'sha vaqtdagi valiahd shahzoda bo'lgan Fahdning sakkiz banddan iborat rejasi ilgari surildi. Unda birinchi marotaba Isroil davlatining mavjud bo'lish huquqi e'tirof etildi. Fahd rejasi

ko'pchilik arablar tomonidan to'liq ma'qullanmadi, Isroil ushbu rejani rad qildi, ammo shunga qaramay bu reja ko'plab arab davlatlari uchun tashqi siyosatda vositachilik borasida tayyorlangan ilk hujjat bo'lib qoldi.

Fors ko'rfazi mamlakatlari uchun Arab-Isroil mojarosini hal etish muammosi bir nechta miqyoslarga egadir.

Isroilning hududiy jihatdan arablarga chegaradoshligi va u nazorat qilayotgan arab hududlaridagi yuz berayotgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlar mazkur guruh mamlakatlari uchun katta xavf tug'diradi, o'zining arab va islom dini markazi sifatidagi nufuzi sababidan qo'shni arab mamlakatlari tarafini olib Saudiya Arabistoni ham harbiy nizolarga bevosita aralashib qolishi ehtimolini rad etib bo'lmaydi.

1999-yilning 17-mayida Isroilda hukumat uchun saylovlar bo'lib o'tdi. Ko'plab arab davlatlari kabi Fors ko'rfazi mamlakatlari ham Isroil Bosh Vaziri Ya.Barakning (hozirda sobiq) hukumati Arab-Isroil nizolarida samarali natijalarga erishishiga ishonishgan edi. Biroq, Ya.Barakning Yaqin Sharq mojarolari xususida to'xtalib, "Ierusalim yahudiylarga qarashli" degan fikri avvalo Eron, so'ng Fors ko'rfazi davlatlari tomonidan tanqid qilindi.

1999-yil 19-mayda Falastin Ozodlik Tashkiloti Falastin davlati mustaqilligini 1999-yil oxirigacha e'lon qilinishini ta'kidlagan edi.

Fors ko'rfazi davlatlari Falastin muammosini tezroq hal etish borasida quyidagi talablarni ilgari surmoqdalar:

Birinchidan, Falastin aholisining 20% ko'prog'i Fors ko'rfazi davlatlarida yashab, qochoqlikni boshidan kechirmoqda;

Ikkinchidan, falastinliklarning neft konlari, aholisi, turar joylar, xorijiy davlatlar vakolatxonalariga, terroristik akt uyushtirishi xavfining mavjudligi;

Uchinchidan, Fors ko'rfazi davlatlari Falastin muammosini hal etishda ishtirok etish orqali o'zlarining arab va musulmon dunyosi hamda xalqaro hamjamiyatdagi obro'larini oshirishga intilishlari.

2001-yilda Arab-Isroil munosabatlarining keskinlashuvi va ikki tomon o'rtasida qurolli to'qnashuvlarning kelib chiqishi Fors ko'rfazi mintaqasida va Arabiston yarim orolida ichki vaziyatni beqarorlashtirgani rost.

Arab-Isroil ziddiyatlari va diniy ekstremizmning avj olishi Fors ko'rfazi davlatlarida xavf tug'dirishi tabiiy, shuning uchun, ular chora ko'rishga majbur.

Yaqin Sharq muammosini hal etish Saudiya Arabistoni va Fors ko'rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashiga a'zo bo'lgan boshqa mamlakatlar birdamlikni mustahkamlashlari zarur. Fors ko'rfazi mamlakatlarining

Yaqin Sharq muammosini hal etishdagi qat'iy yo'li Arab Davlatlari Ligasining rasmiy hujjatlarida asoslab berilgan.

Unda, Isroil qo'shinlarini 1967-yilda bosib olgan barcha hududlarni qaytarib berish, bu erlardan isroilliklarni chiqib ketishi, barcha dinlarga ularning muqaddas joylarini erkin ziyorat etish, Falastin xalqining o'z-o'zini boshqarish va poytaxti Quddus bo'lgan o'z davlatini tuzish talablari turibdi. Fors ko'rfazi mamlakatlari urush holatidagi davlatlarga doim har tomonlama yordam ko'rsatib kelayapti.

Ko'rfazdagi siyosiy mo'tadilligi hamda Vashington ta'sirida arablar uchun Tel-Aviv bilan ikki tomonlama aloqalarni yo'lga qo'yishda harakatlar qilish uchun shart-sharoitlar yaratdi. AQSh diplomatiyasi ham qo'llab-quvvatladi. 1994-yil sentyabr oyida Fors ko'rfazi arab davlatlarining hamkorlik kengashi davlatlarining tashqi ishlar vazirlari Isroilga nisbatan e'lon qilingan bayonotida ta'qiqlashni ko'zda tutuvchi qator moddalarni bekor qilish haqida qaror qabul qildi.

Qirol Faysal 1962-yilda Saudiya Arabistoni tomonidan ta'sis etilgan Islom Olami Uyushmasi orqali va 1964-yilda Uyushmaning Somalida o'tkazilgan ikkinchi oliy uchrashuvlari doirasida hamda 1963-64-yillardagi haj mavsumlari davomida bir necha musulmon davlatlarining rahbarlarini butun jahon musulmonlarining muammolarini muhokama etish maqsadida oliy darajada islom anjumani o'tkazish taklifini bildirdi. Ammo, Saudiya Arabistonining ushbu taklifi arab olamida ikki qutbda bo'lgan munosabatlar turlicha bo'lganligi va ba'zi arab mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro nizolar va Yaman muammosi ham keskin holatni boshdan kechirayotgan bir paytga to'g'ri kelganligi natijasida musulmon mamlakatlaridan Eron va Somali islom uchrashuvi o'tkazilishini qo'llab-quvvatlagan bo'lsalar, Iordaniya, Sudan, Pokiston, Marokash, Gana va Niger davlatlari islom birdamligi fikrini qo'llab-quvvatlashlarini, ammo oliy islom konferentsiyasi o'tkazish fikriga qo'shilmasliklarini ma'lum qildilar. Misr, Jazoir, Iroq va Suriya esa konferentsiya o'tkazilishiga qarshi ekanliklarini bildirdilar.

1967-yil iyun oyidagi Arab-Isroil urushi natijasida arablarning mag'lubiyati va 1969-yilda ba'zi yahudiy mutaassiblari tomonidan Al-Aqso masjidiga qilingan tajovuzdan so'ng qator musulmon mamlakatlarining arboblari, doimiy faoliyat yuritadigan tashkilot tuzish taklifi bilan chiqdilar. Ushbu taklif Saudiya Arabistoni tomonidan qo'llab-quvvatlandi va qo'lidan kelgan barcha ishni qildi. 1969-yili Marokashda va Makkada umummusulmon Islom Konferentsiyasi Tashkiloti ta'sis etilganligi e'lon qilindi. Saudiya Arabistoni ushbu tashkilotni qo'llab-quvvatlab unga moddiy yordam berishga qaror qildi.

Sharqiy Quddus va arab davlatlarining yerlari, Isroil tomonidan bosib olinganligi, vaziyatni chigallashtirayapti. Bunday vaziyatni faqat islom birdamligini kuchaytirish bilangina to'g'rilash mumkin. Musulmonlar uchun og'ir bo'lgan vaqtda, Podshoh Faysal islom davlatlari rahbarlari-prezidentlari va Podshohlari o'zaro bir-birlarini tushunishi, birdamligi hamda kelishib ish ko'rishlik nazarda tutilayapti. Shularni nazarga olib Podshoh Faysal qator islom davlatlariga rasmiy tashriflar qildi. Natijada ularning ko'pchiligi Saudiya Arabistoni Podshohligi taklifini to'liq qo'llab-quvvatladi.

1969-yildagi isroilliklarning Al-Aqsodagi yong'inidan keyin Saudiya Arabistonining majlis tuzish haqidagi harakati yana jonlandi. 14 ta islom mamlakatlari buni qo'llab-quvvatladilar. Shundan so'ng 1969-yili Qohirada ushbu mamlakatlarning tashqi ishlar vazirlarining uchrashuvi bo'lib o'tdi. Shunday qilib, 1969-yil 22-25-sentyabr kunlari Rabotda 25 musulmon mamlakatlari ishtirokida konferentsiya bo'lib, unda quyidagi hujjatlar qabul qilindi:

birinchidan, "Islom Konferentsiyasi" tashkilotini tuzish, uning asosiy vazifasi va maqsadlarini aniqlash – unda muqaddas joylarni himoya qilish, islom birdamligini mustahkamlash, musulmonlarni o'z sha'ni, mustaqilligi, milliy huquqlarini himoya qilish, irqiy kamsitish va mustamlakachilikka barham, berishdan iborat.

ikkinchidan, Islom konferentsiyasi tashkilotiga a'zo bo'lgan mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va milliy hamkorlikni mustahkamlashdan iborat.

Saudiya Arabistoni – dunyodagi islomiy harakatlarning bosh homiyasi hisoblanadi. Shuning uchun, nochor islom mamlakatlariga yordam berish va ularni iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga ko'maklashadi. Qator muassasalar borki ularda Saudiya Arabistoni Podshohligini ta'siri juda katta. Bunday tashkilotlarga, Saudiya rivojlanish Fondi, Islom Rivojlanish Banki, Arab ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish Fondi, Arab Moliya Fondi, (OPEK) xalqaro rivojlanish Fondi, Afrikada iqtisodiy rivojlanish Arab Fondi, Afrika rivojlanish Banki, Afrika rivojlanish Fondi, xalqaro qishloq xo'jaligi rivojlanish Fondi, Xalqaro moliya Fondi, Xalqaro qurilish Banki, Xalqaro rivojlanish Qo'mitasi, Xalqaro investitsiyalash Assotsiatsiyasi, Xalqaro ishlab chiqaruvchilar agentligi, Arab ishlab chiqaruvchilar agentligi, BMT qoshidagi rivojlanish qo'mitalariga yordam berish bo'yicha Arab ko'rfazi mamlakatlari dasturi, Arab va Afrika davlatlariga texnikaviy xamkorlik qilish Fondi, Afrika Kongressi Tashkiloti tarkibida markazlar fondlari, Afrikada traxomaga qarshi kurashish dasturi, Afrikada qurg'oqchilikka qarshi kurashish dasturi va boshqalar.

Shunday bo'lishiga qaramasdan Arab-Isroil muammosi hamon dolzarbligicha qolmoqda.

Yaqin Sharqda Isroilning yadro quroliga qarshi ba'zi arab davlatlarida kimyoviy qurol ishlab chiqarishga harakat qildi. Ammo MAGATE (Xalqaro atom energiyasi agentligi) tomoni arab davlatlarini bu yo'ldan qaytarishga urinmoqda. 1968-yili Isroil xalqaro qurollanishning oldini olish shartnomasini imzolashdan bosh tortdi. Lekin 1995-yil aprel oyida shunday bitim Isroilning ishtirokisiz AQShning ta'qibi bilan arab davlatlari tomonidan imzolandi. Shunda ham AQSh Isroilning qurollanish strategik maqsadlarini davlat xavfsizligini ta'minlashdan iborat deb hisobladi. Buning ustiga 1981-yil 31-noyabrda AQSh va Isroil o'rtasida "AQSh va Isroil o'rtasida strategik hamkorlik memorandumini" imzolangan. Shartnomaga binoan, AQSh Isroilning havo mudofaa tizimini mustahkamlovchi "raketa hujumlaridan himoya qilish" loyihasini ishlab chiqdi. Bu loyihaga AQShning "Ballistik raketalaridan himoya qilish tashkiloti" tomonidan 2 mlrd. AQSh dollari sarflandi.

Arab davlatlarining bir-biriga nisbatan harbiy va strategik majburiyati Arab Davlatlari Ligasining 1980-yilda imzolangan 2-Artikl - Hamkorlikdagi Mudofaa Shartnomasida o'z aksini topgan. Shartnomada "biror arab davlatiga tajovuz boshqa barcha mamlakatlarga tahdid sifatida qaraladi. Shuning uchun boshqa arab davlatlariga qurolli tajovuzga uchragan davlat mudofaasini ta'minlashga yordam ko'rsatishi shart" deb belgilandi. Mazkur shartnoma barcha Arab davlatlari tomonidan imzolangan bo'lsada, amalda u o'z tasdig'ini topmadi. 90-yillarda Fors ko'rfazida yuz bergan siyosiy tanglik davrida Fors ko'rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashi davlatlari AQShdan mudofaa yordamini so'rashga majbur bo'ldi.

Fors ko'rfazidagi 1990-yillardagi harbiy operatsiyalarga qadar Saudiya Arabistoni hech bir harbiy to'qnashuvda bevosita ishtirok etmagan bo'lsa ham, biroq uning harbiy xarajatlari mutlaq holda yalpi ichki mahsulot miqdoriga nisbatan olganda Yaqin Sharq davlatlari ichida eng yuqori o'rinlardan birini egallaydi.

1951, 1980, 1988 va 1990-yillarda AQSh va Saudiya Arabistoni Podshohligi o'rtasida o'zaro yordam va mudofaa haqidagi qator bitimlar imzolandi. AQSh Saudiya Arabistonining Dahron shahrida harbiy havo kuchlari bazasini tashkil etdi va undan turib Fors ko'rfazi mintaqasini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Vashington va Ar-Riyod o'rtasida mudofaa sohasidagi hamkorlik aloqalari Isroil davlati tomonidan qattiq tanqidga olindi.

Ammo, sharqshunos olim Ch.Davisning fikricha, AQShning Yaqin Sharqdagi siyosatida u Isroilning himoyachisi bo'lib qolaveradi.

Isroilning siyosiy doiralari AQShning Arab-Isroil muammolarida Falastin manfaatlari masalasida Ar-Riyodning ta'siri borligini qayd etmoqda. Shuning uchun Isroil AQSh - Saudiya Arabistoni aloqalariga sovuqlik solishga harakat qilmoqda.

XX asrning 80-yillarida sovuq urush siyosati Yaqin Sharq davlatlarida qurollanish poygasini avj oldirib yubordi. Xuddi shu davrda mintaqa davlatlarining harbiy xarajatlari 615 mlrd. AQSh dollariga etdi. Bundan tashqari Yaqin Sharq davlatlari bu borada ularni qo'llab-quvvatlagan mamlakatlarga 2 mlrd. AQSh dollari miqdorida mablag' sarfladi. Yaqin Sharq xavfsizligini ta'minlashda Arab-Isroil mojarolari nafaqat mintaqaviy muammoga balki umumjahon xavfsizligiga tahdid solmoqda. Falastin muammosi Arab-Isroil ziddiyatlarining asosini tashkil etib, mazkur majoro qariyb yarim asrdan buyon dunyoni tashvishga solib kelmoqda.

Vashington Yaqin Sharq va Fors ko'rfazi mintaqasida har jihatdan muhim mavqega ega bo'lgan Saudiya Arabistoni bilan iliq munosabatlar olib borishga harakat qilayapti. Ushbu mamlakatlar o'rtasida turli sohalarda samarali hamkorlik aloqalari olib borilmoqda. Aloqalar orasida eng asosiysi - harbiy soha bo'lib, Ar-Riyod AQShdan zamonaviy qurollar sotib olish bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega. Shunga qaramasdan Yaqin Sharqda yuz bergan ziddiyatlar, qurolli to'qnashuvlarning to'xtamayotganligi Vashington va Ar-Riyod o'rtasidagi munosabatlarda o'zini ta'sirini ko'rsatmoqda. Ikki mamlakat o'rtasidagi diplomatik munosabatlar yaxshi bo'lishiga qaramasdan AQShning Isroilga yordami Ar-Riyod hukmron doiralari yoqmayapti. Saudiya Arabistoni bu borada ya'ni Isroil masalasida AQShga tazyiq o'tkazishga o'z qiziq qiziq qilayapti. Ammo AQShning Saudiya Arabistoni bilan hamkorligi joyida. Isroil davlati bundan norozi. AQSh Saudiya Arabistoni va Misr Arab Respublikasiga zamonaviy mudofaa qurollarini etkazib berishda davom etayapti.

Saudiya Arabistoni Falastin muammosini o'z tashqi siyosatining asosiy qaynoq nuqtasi deb hisoblab, uning atrofidagi voqealarga befarq qarab tura olmaydi. Shuning uchun, Saudiya Arabistoni Falastin mojarosiga o'zining hayot-mamot masalasi deb qaraydi. Agar ushbu mojaro Isroil foydasiga hal bo'lsa Podshohlikning milliy xavfsizligiga jiddiy tahdid solishi tabiiy. Chunki o'z foydasiga Isroil-Falastin muammosini hal qilganidan keyin AQShning ko'magida mintaqadagi eng asosiy dushmanlari - Saudiya Arabistoni va Eronga o'z hujumini boshlashi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, Saudiya Arabistoni rasman "yo'l xaritasi" deb nomlangan loyihani qo'llab-quvvatlagan bo'lsada, unda Falastin manfaatlari etarlicha inobatga olinmagan deb hisoblaydi va ushbu

muammo bo'yicha 2002- yilda e'lon qilingan Saudiya Arabistoni tashabbusini ilgari surayapti. "Saudiya tashabbusi" deb nom olgan mazkur loyiha 2002-yilning fevral oyida Valiahd Abdulloh tomonidan e'lon qilingan bo'lib, uni 2002-yilning mart oyida Bayrutda bo'lib o'tgan sammitda umumarab mavqei darajasiga ko'tarildi.

So'nggi yillarda Saudiya Arabistoni o'zining ichki va tashqi siyosatida muammolar bo'lishiga qaramasdan, arab davlatlari ichida Falastin muammosiga nisbatan qat'iy mavqei egallaganligi bilan ajralib turdi. Jumladan, 2003-yilning 2-3-iyun kunlari Misrda AQSh va arab davlatlari ishtirokida Falastin masalasi bo'yicha bo'lib o'tgan sammitda Vashington va Ar-Riyod o'rtasida jiddiy kelishmovchilik borligi ma'lum bo'lib qoldi. Falastin-Isroil mojarosini hal qilishni ko'zda tutgan "yo'l xaritasi" loyihasini tatbiq qilishga bag'ishlangan sammitda AQSh Yakuniy bayonotga "Arab davlatlari Isroil bilan o'z munosabatlarini darhol yaxshilashga harakat qiladilar", degan bandni kiritishni talab qilgan. O'z navbatida, Podshohlik Qirolli Abdulloh yakuniy bayonotga mazkur bandni kiritishga qarshi o'z noroziligini bildirgan holda, yig'ilishni tark etishini ma'lum qilgan. Faqat AQSh Prezidenti Bushning shaxsan aralashuvi va yuqorida zikr etilgan bandning yakuniy bayonotdan chiqarilib tashlanishi sammitni muqarrar inqirozdan saqlab qolgandi. Shunga qaramasdan, Vashington bilan Ar-Riyod ushbu masala bo'yicha bir to'xtamga kelolmayaptilar.

"AQShning Arab-Isroil nizolaridagi vositachiligi Samara bermayapti, buning asosiy sababi Vashington doimo Isroilni harbiy jihatdan quvvatlab turishidir», deb yozadi tadqiqotchi Mark O Relli. AQSh Isroilga yiliga 3 mlrd. dollar miqdorida moddiy yordam ko'rsatib keladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni alohida qayd etish joizki Saudiya Arabistonining Falastin muammosi bo'yicha masalasi dolzarbligicha qolaveradi. Chunki Falastin Saudiya Arabistoniga qo'shni hududdir.

Fors ko'rfazi arab davlatlari Hamkorlik Kengashi mamlakatlari jahon siyosati va iqtisodining ana shunday muhim bug'inlaridan biri hisoblanadi. Mazkur mintaqa - dunyoning rivojlangan mamlakatlari harbiy-siyosiy, tashqi iqtisodiy hamda moliyaviy faoliyatining eng asosiy markazlaridan biridir. Neft ishlab chiqaruvchi etakchi mamlakatlar (BAA, Kuvayt, Saudiya Arabistoni) o'z ixtiyorida dunyo neft zahirasining 45% ini jamlagan, hamda bu mahsulot bilan jahon bozorini 17% miqdorda ta'minlaydi. Fors ko'rfazi hududi, shuningdek, keyingi o'n yillikda jahon energetika tizimida ahamiyati keskin oshgan dunyodagi eng asosiy gaz manbalaridan biri hisoblanadi.

Ko'rfaz davlatlarining taraqqiyoti dunyoning strategik muhim mintaqasida joylashganligi bilan belgilangan. Ayni paytda, Yaqin va O'rta

Sharqdagi beqarorlik, Iroq hamda neft tranziti amalga oshiriladigan asosiy transport kommunikatsiyalari atrofidagi vaziyat, ularni asosiy mintaqaviy xavfsizlik muammolarini hal qilish jarayonida faol ishtirok etishga majbur qiladi. Fors ko'rfazi arab davlatlari Hamkorlik Kengashi mamlakatlarining xavfsizlik muammolariga (mintaqaviy ziddiyatlar, beqarorlik, Yaqin Sharq mojarosi, yalpi qirg'in qurollarining tarqatilishi, xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm va hokazolarda) yondashuvi BMTning qoidalariga hamda ko'ptomonlamalik siyosatiga amal qilishga asoslanadi.

Fors ko'rfazi arab davlatlari Hamkorlik Kengashi mamlakatlari Islom Hamkorlik Tashkilotining faol a'zolari sifatida uning boshqa mamlakatlariga iqtisodiy hamda texnik yordam ko'rsatish, shuningdek, islom dunyosidagi vaziyatning yaxshilanishida muhim rol o'ynaydi. Mazkur davlatlar rahbarlari nuqtai nazaridan quyidagilar, ya'ni: tabiat boyliklarining musulmon davlatlari o'rtasida notekis taqsimlanganligi, iqtisodning monokultura va monoxomashyoga tayanishi, ijtimoiy rivojlanish uchun mablag'larning etishmasligi; malakali ishchi kuchlarining va kasbga tayyorlash markazlarining etishmasligi; texnika fanlari va zamonaviy texnologiyalar sohasida orqada qolganlik, "aql sohiblarining" musulmon mamlakatlaridan ilmiy-texnik jihatdan yaxshiroq rivojlangan mamlakatlarga ketib qolishi; ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanmaslik, iqtisodni rejalashtirish masalalarida muvofiqlashtirishning hamda iqtisodiy, savdo va moliya siyosatida puxta strategik rivojlanish ishlanmalarining yo'qligi katta muammolar sarasiga kiradi.

Arab davlatlarining umummusulmon va mintaqaviy tashkilotlarni (Islom Hamkorlik tashkiloti, Islom Olami uyushmasi, Arab Davlatlari Ligasi) moliyalashtiradigan muhim markazlar sifatidagi roli ham oshmoqda. Saudiya Arabistoni eng yirik xalqaro tashkilotlar, shu jumladan, MBRR hamda Xalqaro Valyuta Fondiga to'lanadigan badal hajmi bo'yicha dunyoning birinchi yigirma davlati qatoriga kiradi. Bu unga xorijda faol investitsiya faoliyati olib borishga imkon beradi. Saudiya Arabistoni tashqi iqtisodiy yordam kanali arablamiki bo'lmagan mintaqaviy fondlari va tashkilotlari imkoniyatlaridan ham foydalanmoqda. Bunga Islom taraqqiyot banki, OPEK fondi va boshqalarni misol qilsa bo'ladi. Biroq bunda pragmatizm qoidalariga, ikki tomonlama siyosatning transparentligiga hamda iqtisodiy munosabatlarning mafkuradan xoli qilinishiga tayanish muhim. Qayd etish kerakki, Saudiya Arabistonining ichki va tashqi siyosatida siyosiy mulohaza pragmatizmi tobora ko'proq namoyon bo'lmoqda. Bunda arab-musulmon dunyosidagi ma'lum kuchlarning islomni shior qilib olib qalloblik qilish xavfini anglab etish o'z rolini o'ynamoqda. Shu munosabat bilan arab davlatlarining o'z iqtisodiy

va siyosiy-diplomatik imkoniyatlarini milliy va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash, o'z atrofida "qo'shni qardosh davlatlar" xalqasini yaratish, shuningdek, boshqa davlatlar bilan o'zaro foydali hamkorlikni shakllantirish uchun yo'llanishi zarurligini anglashlari kuchaydi.

Saudiya Arabistoni tashqi siyosatining shakllanishida energetika sohasidagi barqarorlikning ahamiyati. Bugungi kunga kelib barcha davlatlarda energetika xavfsizligi masalasi paydo bo'lmoqda. Bu energetika resurslariga talabning oshib borishi, resurslarning esa tugab borayotganligi hammani tashvishga solmoqda. Shuning uchun ham energetik resurlarga boy davlatlar xalqaro maydonda muhim rol o'ynamoqda. Ular o'z energetik xavfsizligini ta'minlash maqsadida tashqi siyosatda o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda harakat qilmoqda.

Bizga ma'lumki, Yaqin Sharq davlatlari juda ulkan tabiiy resurlarga boy hisoblanadi. Bu davlatlar asosan neft eksport qiluvchi davlatlar hisoblanadi. Bunday ulkan tabiiy zaxiralarga ega davlatlardan biri Saudiya Arabistoni bo'lib SAP yetakchi neft ishlab chiqaruvchi mamlakat sifatida katta o'rinni egallab kelmoqda. Saudiya Arabistoni resurslardan oqilona boshqarish orqali global iqtisodiyotning beqaror davrida ham global neft bozorini barqarorlashtirishdagi harakatlari bilan taminlashga muvaffaq bo'ldi. Xalqaro valyuta jamg'armasining Saudiya Arabistoniga tashrif byurishining so'ngi natijalariga ko'ra, iqtisodiy yordam tufayli uning import va ishchilarning oylik maoshi oshib borayotganligi hamda iqtisodiyotning boshqa sohalarida ta'sir ko'rsatayotganligini e'tirof etdi. Saudiya Arabistonining iqtisodiy faoliyati kuchayib ijobiy tomonga rivojlanib bormoqda.

Shunga qaramay mamlakatning o'sishi 2014-yilda 7.1% ni tashkil qilgan bo'lsa, 2015-yilda 6% ga tushib qoldi. Davlat iqtisodining asosini neft sohasi tashkil qilishi hamda muhim geosiyosiy o'rni, kelajakda neft bozoridagi keskin vaziyatlar davlatni xavf ostiga qo'yadi.

2015-yil o'rtalariga kelib neft narxi ikki barobar pasayib ketgandan so'ng keragidan ortiqcha neft ishlab chiqarishni qisqartirishni ta'minlash maqsadida OPEKka a'zo bo'lmagan neft ishlab chiqaruvchilarni, xususan, Rossiyani a'zolikka undash masalasi ko'tarildi. Lekin bu davlatlar taklifni rad etdi va OPEK ularga neft yetkazib berishni kamaytirdi. Jazoir Bosh Vaziri Abdulmalik Sellal gaz eksport qiluvchi davlatlarning Tehrondagi sammitidagi nutqida neft bozoridagi o'yinlarni nazorat qilishga chaqirdi. U yana agar neft bozori nazorat qilinmasa, narxlarni kuchli o'zgarishiga guvoh bo'lishimiz mumkin deya qo'shimcha qildi.

Saudiya Arabistoni "neft asrining so'nishi" ga tayyorgarlik ko'rmoqda. Bu haqida shaxzoda Muhammad bin Salmon 2016-yil 1-aprel kuni Bloomberg nashriga bergan interviyusida aytib o'tdi. Qirollik oilasi vakili

mamlakat 2 trillion dollar qiymatga ega suveren jamg'arma tashkil etishni rejalashtirganini ma'lum qildi. Ushbu pullar neftga bo'lgan tobelikdan xalos bo'lishga sarflanadi. Saudi ARAMCO davlat neft kompaniyasi 2017-yilda birjaga chiqishi mumkin. Hukumat bozorda korxonaning besh foizigacha bo'lgan aksiyalarini tadbiiq etishni rejalashtirgan. 1-aprel ma'lumotlariga ko'ra, Brent markasidagi neftning bir barreli uchun 39,65 dollarlik qiymatida savdo qilinmoqda. Ishlab chiqarishni barqarorlashtirish maqsadida neftchilar 2016-yil yanvariga doir neft qazib chiqarishni to'xtatib qo'yishni rejalashtirishmoqda.

Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK) doirasida neft qazib olish hajmlari tez sur'atlarda o'smoqda. Tashkilot hisobotida aytilishicha, o'sish asosan Saudiya Arabistoni hamda Iroqqa to'g'ri kelmoqda.

Tashkilot doirasida neft qazib olishning umumiy hajmi kuniga 283 ming barrelga oshib, 31.38 million barrelni tashkil etmoqda. Tashkilotning neft qazib olishga kvotalari iyun yakunlari bo'yicha 30 million barrelga oshirilgan. Saudiya Arabistoni neft qazib olish hajmi 230.9 ming barrelga o'sib, kuniga 10.564 million barrelni tashkil etmoqda. Mamlakatning OPEK dagi ulushi 33% dan 33.4% ga oshdi.

2016-yil 14-mart kuni OPEK davlatlari Venadagi dekabr yig'ilishida Saudiya Arabistonini e'tiborsiz qoldirib, iqtisodiy zaif blok a'zolari Nigeriya va Venesuela kabi a'zolar neft narxini keskin pasayib ketishini qisqartirishga kelishishdi. Saudiya Arabistoni esa neftni hozirgi darajada ishlab chiqarishni davom ettirishni talab qildi. Ikki oy davomida Brend neft narxining bir barreli 40 dollardan 27 dollarga tushib ketdi. Shundan so'ng Saudiya Arabistoni neft narxini barqaror global narxda muzlatishga rozi bo'ldi. Ammo neft bozorini nazorat qilish harakatlari noto'g'ri hisoblashi natijasida neft narxi 30 dollarga tushib ketdi. Natijada bu neft taqchilligiga olib kelishi mumkin.

Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri Odil al-Jubayr interviyusida, "mintaqadagi neft narxining izdan chiqishi hamda iqtisodiy ittifoqchilar Yaman, Suriya, Misrdagi izchillik bilan davom etayotgan urushga befarq qarab turmaydi" – deb aytdi. "Bizning tashqi siyosat milliy xavfsizlik manfaatlariga asoslangan", - al-Jubayr qirollikning poytaxti Ar-Riyod shahrida Tashqi ishlar bosh qarorgohida ma'lum qildi. U yana Saudiya Arabistoni tashqi siyosatni neft narxiga qarab belgilamaydi. Mana shu o'n yillikda brent neft narxining eng past ko'rsatkichga erishdi. Saudiya Arabistoni byudjet kamomadi o'tgan yilda neft narxining keskin tushib ketgani sababli taxminan 98 mlrd. AQSh dollariga yetib, qirollik energetik subsidiyalar va qurilish loyihalarini qisqartirishini ma'lum qildi. Bundan tashqari, uning ulkan davlat neft kompaniyalari obligatsiya va aksiyalarini sotishni muhokama qildi. Saudiya Arabistonining mintaqaviy raqibi

Eronning jahon bozoriga qaytishi qo'shimcha global neft bilan ta'minlash uchun qo'shildi.

Erondagi sanksiyalar yadroviy shartnoma shartlariga rozilik bildirgandagina olib tashlanishi mumkin deb ta'kidladi al-Jubayr. Bundan tashqari u neft ishlab chiqaruvchi davlatlar uchun bozorda yetarli joy borligini aytib o'tdi.

Ikki OPEK a'zolari o'rtasidagi ziddiyatlar Suriyadagi urushni to'xtatish sa'y-harakatlarini yo'qqa chiqarmoqda. Bu yerda Saudiya Arabistoni Prezident Bashar al-Assad hukumatiga qarshi chiqqan asosan sunniy harbiy guruhlar harakatini qo'llab-quvvatlamogda, Eron esa bunga qarshilik ko'rsatmoqda.

Saudiya Arabistoni eng ko'p neft eksport qiladigan mamlakat sifatida neft narxi keskin pasayib ketgan holatida ham boshqa eksportyorlarga qaraganda ko'proq neft eksport qildi.

Tarixan qaraydigan bo'lsak, neft import qiluvchi mamlakatlar Yaqin Sharqqa har doim ta'sir o'tkazib kelgan. AQShning Afg'oniston va Iroqdagi harakatlari davomida neft tushib ketgandi. 2007– 2008-yildagi iqtisodiy inqiroz ham neft narxining pasayib ketishiga olib keldi. Ammo hozirgi kundagi inqiroz neft ishlab chiqaruvchi davlatlar o'rtasidagi bozor raqobatini kuchaytirmogda. Bundan tashqari Yaqin Sharqdagi tartibsizliklar neft narxining pasayishiga sabab bo'lmoqda. 2014-yildagi neft narxining ko'rsatkichi tarixiy cho'qqisiga erishgandan 60% ga tushib ketdi. 2016-yil yanvaridagi neftning bir oylik o'sishini ko'radigan bo'lsak, AQSh neft jamg'armasi 16% ga, Conoco Phillips (COP) 11% ga, Anadorka Petroleum (APC) 28% ga, Pioner Natural Resources (PXD) 7% ga tushib ketdi. Bu 2014-yildagi narx holatidan 50% tushib ketganini ko'rsatadi.

Saudiya Arabistoni boshchiligidagi neft eksport qiluvchi davlatlar AQShning slantsli neft narxini belgilashda kelishmovchilik kelib chiqmogda. AQSh slantsli neft ishlab chiquvchilarning bozordagi ulushining ortib borishi qirollikni tashvishlantirmogda. Slants neft ishlab chiqaruvchi davlatlar neft narxini belgilashda iqtisodiy tushkunlik kelib chiqmogda, Saudiya Arabistoni ularni neft bozorida butunlay tozalab tashlashga muvaffaq bo'lolmadi. Qirollik iqtisodi neftga bog'liq bo'lganligi sababli, AQSh slants neft ishlab chiqaruvchilarni bozordan siqib chiqarishga qurbi yetmaydi. Slantsli neft er yuzida keng tarqalgan bo'lib, Osiyo va Evropa davlatlari neftga bo'lgan qaramlikni kamaytirish maqsadida ishlab chiqarish texnologiyalarini rivojlantirmogda. Slantsli neftni import qilishga nisbatan qazib olish qimmatroq bo'lsa ham, xom neftga nisbatan import uchun strategik afzalliklarga ega.

Saudiya Arabistonida neft zaxiralarining taxminan 15.7% borligi isbotlangan. Olib borilgan statistik tadqiqotlarga ko'ra Eron va Iroqda neft zaxiralari mos ravishda 9.3% va 8.8%ini ko'rsatadi. Saudiya Arabistoni bir barrel neftni qazib olish uchun 9.9 AQSh dollari sarflaydi. Bu kapital xarajatlar va operatsion xarajatlar uchun mos ravishda 4.5 va 5.4 AQSh dollarini tashkil etadi. Quvaytda bir barrel neft qazib olish uchun boshqa davlatlarga nisbatan eng past ko'rsatkich ya'ni 8.5 dollar sarflaydi. Quvayt Saudiya Arabistonining eng yaqin ittifoqchilaridan biri hisoblanadi.

Boshqa tomondan, Eron bir barrel neft qazib olish uchun 12.6 dollar sarflasa, Rossiya esa 17.3 dollar sarflaydi. Bu Saudiya Arabistoni uchun Rossiya va Eronni raqib sifatida solishtirganda, neft narxining 30 dollarga tushib ketishi yuqori foyda beradi. Rossiyada dunyo neft zaxirasining 6.1% joylashgan.

Saudiya Arabistoni neft ishlab chiqarishni kamaytirgani haqida xabar bergani yo'q. Bu Saudiya Arabistoni neft narxi past bo'lganda ham neft bozorida ko'proq neft ishlab chiqarishni rejalashtirishga qaratgan. Bu qirollikka ikkita afzallikni beradi. Birinchisi, neftdan foyda olish bilan birga energetika sohasidagi ishlab chiqishdagi to'siqlarga yangi texnologiyalar ta'sir qilishi mumkin. Ikkinchi afzallik esa neft narxining pasayib ketishi uning yaqin raqiblari Rossiya va Eronning iqtisodiy barqarorligiga ta'sir qilishi mumkin. Saudiya Arabistoni daromadining 85 % dan ko'prog'i neft eksportidan keladi.

AQShning o'zi xom neft importiyori sifatida neft eksport qiluvchilar uchun kichik ta'sir ko'rsatadi. Saudiya Arabistoni boshchiligidagi OPEK davlatlari o'rtasidagi neft narxini belgilashdagi kurashi va AQShning slantsli neft ishlab chiqishi xalqaro neft narxiga ta'sir qiladi. Brent neftning narxi 2014-yil o'rtalarida 4 barobar tushib ketdi.

Suriya va Yaman Yaqin Sharqning ichki nizolarining tayanch nuqtasiga aylanib qolgan. Eron va Rossiya boshqa tomondan, Saudiya Arabistoni boshchiligidagi Arab ittifoqiga qarshi ikki tomon vakil sifatida turadi. Eronga nisbatan sanksiyalarning qo'llanilishi Saudiya Arabistonining dunyo neft bozoridagi ayniqsa, Yevropa va Osiyodagi ulushi ortib ketdi. Rossiya Saudiya Arabistonining Osiyo va Yevropadagi asosiy raqibi hisoblanadi.

Arab dunyosi jahon energetika resurslarining 70 % dan ko'prog'ini nazorat qiladi. Neftning asosiy eksportchilarini birlashtiruvchi OPEK tashkilotining asosini aynan arab davlatlari tashkil etadi. OPEK (Organization of the Petroleum Exporting Countries) – 1960-yil sentyabrda Bog'dod Konfrensiyasida neftga eksport kvotalari va narxlarini muvofiqlashtirish orqali jahon neft bozoridagi vaziyatni tartibga solish maqsadida tuzilgan. Hozir bu tashkilotga Jazoir, Indoneziya, Eron, Iroq,

Quvayt, Liviya, Nigeriya, Qatar, Saudiya Arabistoni, BAA va Venesuela a'zo. 2004-yilda neft narxlarini oshib ketishi natijasida OPEK ka a'zo mamlakatlarning umumiy daromadi 338 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan.

Jahonda tekshirilgan neft zaxiralari 1250 mlrd. barrelni tashkil etadi. Shundan 565 mlrd barrel neft Fors ko'rfazi davlatlari hisobiga to'g'ri keladi. Bu dunyo neft zaxirasining 63% ini tashkil etadi, Saudiya Arabistonining o'zida jahon neft zaxirasining to'rdan bir qismi ya'ni 263 mlrd. barrel neft mavjud. OPEK siyosatini asosan Saudiya Arabistoni belgilaydi.

Energetika sohasiga ixtisoslashgan Oil Price internet nashrining yozishicha, Saudiya Arabistonining neft qazib olish darajasini muzlatish bo'yicha Dohada bo'lib o'tgan muzokaralarda o'zini g'alati tutishini izohlash mushkul. Ekspertlar OPEK mamalakatlari va Rossiya, neft qazib olishni muzlatish xususida biron bir jiddiy kelishuvga erishilishini shubha ostiga qo'ygan bo'lsalarda, muzokara qatnashchilari ramziy bo'lsada qandaydir bitimsiz tarqalishmaydi, deb hisoblashgandi.

Saudiya Arabistonining Eronsiz, hech qanday bitimni imzolamaslikni ta'kidlaganini, quruq tahdididan boshqa narsa emas, deb baholashgandi. Bundan tashqari maqolada neft narxining hozirgi darajada pasayib ketishiga yo'l qo'ygan OPEK tashkiloti o'ziga bo'lgan ishonchni yana bir marta suiiste'mol qilishga haqqi yo'q edi, ammo, bu hol yana bir karra yuz berganligi izohlangan. So'ngi lahzada Saudiya Arabistoni o'z fikrida qat'iy turib, Eronsiz hech qanday bitimni imzolamasligini ta'kidladi. Albatta, Tehronga nisbatan sanksiyalar yaqindagina bekor qilingan, shu bois mamlakat neft qazib olishni kuniga 4 million barrelga yetkazishni maqsad qilganini tushinish mumkin. Shu jihatdan Saudiya Arabistoni siyosatini izohlab bo'lmaydi.

"Saudiya Arabistonining kelishuvni chippakka chiqargani, Eron bilan ziddiyati, uning neft siyosatiga naqadar jiddiy ta'sir ko'rsatayotganining isbotidir", deydi AQSh Kolumbiya Universiteti global energetika siyosati markazi direktori Jeyson Bordoff.

Yana bir taxminga ko'ra, Dohada qanday siyosat maqbulligi borasida Saudiya Arabistoni rahbariyatining o'zida yakdil fikrning mavjud bo'lmaganligidir. Xususan, Eronsiz hech qanday kelishuvni imzolamaslik tarafdori ikkinchi valiahd shahzoda Muhammad bin Salmon va muzokaralar arafasida Ar-Riyodning bitimni imzolashini ta'kidlagan neft vaziri Ali al-Naimiy o'rtasida aniq xulosa bo'lmagan. So'ngi lahzalarda esa, Saudiya Arabistoni neft vaziri fikridan qaytishga majbur bo'ldi.

2015-yil 18-aprel kuni Doha muzokaralari omadsiz yakunlangach, jahon bozorida neft narxi keskin pasayib ketdi. OPEK a'zolari esa, kelgusi

safar iyun oyida Venada uchrashadi. Agar ular kelishuvga erisha olishsa, unga tashkilotga a'zo bo'lmagan Rossiya kabi davlatlar ham qo'shilishi mumkin bo'ladi.

Malumotlarga qaraganda, 2002-2006-yillarda Fors ko'rfazi arab davlatlari neft eksportidan 1.5 trln. AQSh dollari foyda ko'rishgan bo'lib, bu o'tgan oxirgi besh yillikka nisbatan ikki marta ko'p ko'rsatkich hisoblanadi. "Goldman Sachs" ekspertlari guruhining bashoratiga ko'ra neft eksportidan tushadigan daromad 2030-yilga borib 5.1 trln. AQSh dollarini tashkil etadi. 2010-yilda neft eksportidan BAA 17 mlrd. AQSh dollari, Saudiya Arabistoni esa 51 mlrd. AQSh dollari foyda ko'rgan.

Arab davlatlarining bunday ulkan energetik salohiyatga ega bo'lishi dunyoning yirik davlatlarini e'tiborini tortmasdan qo'ymaydi. Ayniqsa, global energetik resurslar iste'moliga kundalik ehtiyojning oshib borayotganligi, neft va gaz zaxiralarining tobora kamayib borishi, bundan tashqari, muqobil energiya manbalarini yaratish harakatlari kutilgan natijani bermayotganligi energetik raqobatning kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, jahon energetik ehtiyojlarning asosiy qismi arab davlatlari hisobiga qondirilmqda. Shuning uchun ham bu hudud yirik davlatlarning jahon neft-gaz subyektlarining asosiy kurash maydoni bo'lib qolmoqda. Shu bois bu mintaqada siyosiy tanglik, bir qancha tarixiy nizolarni hal etilishi va barqarorlikni ta'minlashning iloji bo'lmayapti. Fors ko'rfazi davlatlari Yaqin Sharqda nisbatan barqaror davlat hisoblansada, lekin umumiy xavfsizlikni taminlashda bir qancha muammolarga duch kelmoqda. Bu davlatlar o'rtasidagi siyosiy, diniy, hududiy nizolar arab davlatlari iqtisodiy rivojlanishi va taraqqiyotiga bir to'siq bo'lib xizmat qilmoqda.

Bizga ma'lumki, energetika resurslari cheklangan bu esa har bir davlatning energetika xavfsizligiga bo'lgan talabni oshiradi. Energetik bog'liqlikning kuchayib borishi alohida bir davlatning o'z milliy energetik xavfsizligini mustaqil ta'minlash imkoniyati cheklanganligini anglatadi. Shu bois arab davlatlarining geoenergetik manfaatlari bevosita Eron va Iroq kabi davlatlarning mintaqada tutgan o'rniga ham bog'liq. Chunki, Eron Islom Respublikasining mintaqadagi siyosiy - mafkuraviy o'rni va yuqori energetik salohiyati mintaqada davlatlari tashqi siyosiy faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Fors ko'rfazi davlatlari energetik xavfsizligiga nisbatan zamonaviy tahdidlar sifatida ikki asosiy omilga e'tibor berish lozim. Birinchidan, Fors ko'rfazi davlatlari energetik xavfsizligiga nisbatan ichki tahdidlarning mavjudligi. Ikkinchidan bu mintaqaga nisbatan yirik davlatlarning geosiyosiy manfaatlari to'qnashuvi omili hisoblanadi. Bu omillar

hozirgacha davom etib kelyapti va mintaqada beqarorlikni keltirib chiqarmoqda.

Bugungi kunda Fors ko'rfazi mintaqasi energetik xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi bir qancha ichki tahdidlar mavjud. Bulardan biri Eronning yadroviy dasturi hisoblanadi. Jahon hamjamiyatining Eronga nisbatan keskin siyosiy va iqtisodiy bosimlari arab davlatlarini jiddiy xavotirga solmoqda. Bundan tashqari Iroqdagi siyosiy vaziyatning beqarorligi va buni izga solinmaganligi Yaqin Sharq taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bizga ma'lumki Iroqda jahon neft zaxiralarining 11% joylashgan. Bu ko'rsatkich mintaqaviy energetik lohiyalarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Bu mintaqada diniy nizolarning avj olayotganligi, sunniy va shia mazhabi o'rasidagi doimiy raqobat, mintaqaga butun bir terrorizm o'chog'i sifatida qaralishi, islom dini va g'oyalariga radikal qarashlarning kuchayishi ham salbiy ta'sir o'tkazmoqda. Bundan tashqari neft va gaz sohasiga xorijiy investitsiyalarning kiritilishi va ichki bozorlarga kirib borishi, iqtisodiy muhim nuqtalarning egallanishi salbiy holatdir.

Bugungi kunda neft narxining keskin pasayib ketishi natijasida OPEK davlatlari katta ziyon ko'rmoqdalar. Shu boisdan mintaqada davlatlari tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va eksport hajmini kamaytirish borasidagi yondashuvlaridagi ixtilof eng dolzarb masalaga aylanib qolmoqda. Neft narxining past qiymati Saudiya Arabistoni iqtisodiga katta zarar keltirdi. Qirollik hukumati budjet defitsitini qoplash uchun 24-27 mlrd. AQSh dollarilik davlat obligatsiyalarini sotuvga qo'ydi. Qirollik hukumati bunday holatning yuzaga kelishiga qisman o'zi ham aybdor. Saudiya Arabistoni neft narxini pasaytirib va neft qazib olish hajmini oshirib, AQShning slantsli neft inqilobiga zarba bermoqchi bo'lgan. Biroq neft "haddan ziyod" pastlab ketdi. Eronga nisbatan sanksiyalarning bekor qilinishi esa neft bozoridagi og'ir vaziyatni yanada murakkablashtirdi.

Saudiya Arabistoni hukumati neftdan mamlakatning asosiy daromad manbai va energiyani ta'minlashning resursi sifatida voz kechmoqda. Saudiya Arabistoni o'z e'tiborini qayta tiklanuvchi energiya manbalariga qaratmoqchi. Bu haqida Saudiya Arabistoni neft vaziri Ali al-Naimiy ma'lum qildi, deb xabar bermoqda Bloomberg agentligi. Saudiya Arabistoni bir necha bor o'z iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va neft eksportidan bog'liqlikni kamaytirish bo'yicha katta ko'lamlari rejalarini e'lon qilgan.

Fors ko'rfazi mintaqasi xavfsizligiga, xususan energetik xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi tashqi omillar ham mavjud va bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchiidan, jahonda energetik resurslarning tugab borayotganligi va energetik ehtiyojlarning qondirilishi asosan Fors ko'rfazi davlatlari hisobiga to'g'ri kelayotganligi tahdidlar darajasini yanada oshirmoqda. Ushbu mintaqa ulkan tabiiy resurslarga boyligi sababli dunyoning qudratli davlatlari markazida turadi va hozirgi kunda ham nizolar, ichki kelishmovchiliklar hamda ziddiyatlar avj olgan siyosiy beqaror hudud hisoblanadi. Qudratli davlatlarning asosiy maqsadi mintaqadagi neft va gaz resurslarini egallash ekanligi hech kimga sir emas.

Fors ko'rfazi davlatlari xavfsizligi xususan energetik xavfsizlik masalasi arab davlatlari tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Dunyoda neft va gaz resurslarining kamayib borayotganligi va unga bo'lgan ehtiyojning oshishi Fors ko'rfazi davlatlarini ehtiyotkorana tashqi siyosat olib borishga va energetik resurslardan oqilona foydalanishga majbur qilmoqda. Bugungi kunda energetik resurslarga bog'liqlik Fors ko'rfazi davlatlarini jahon siyosati va xalqaro munosabatlarda o'ziga xos o'ringa egaligini ko'rsatmoqda. Bu mintaqadagi uzoq yillardan beri davom etib kelayotgan ichki kelishmovchiliklar, diniy nizolarning avj olishi, islom dini va madaniyatiga radikal qarashlarning mavjudligi va boshqa nizolar arab davlatlari taraqqiyoti va rivojiga jiddiy to'siq bo'lib kelmoqda. Neftdan siyosiy bosim sifatida foydalanish va energetik resurslarning siyosiy lashtirilishi tendensiyalari hozirda ham mavjud.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Arab davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering ?
2. Arab davlatlari tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering ?
3. Fors Ko'rfazi arab davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering ?
4. Saudiya Arabistoni Podshohligi AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat ?
5. Bugungi kunda AQShning Iroqdagi harbiy amaliyotlariga SAP va boshqa arab davlatlarining munosabatlari qanday?
6. FKADH davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Fors Ko'rfazi Arab davlatlari hamkorlik tashkilotidan "Fors Ko'rfazi arab davlatlari Ittifoqi"ga aylanish istiqbollari haqida ma'lumot bering.
8. Saudiya Arabistonidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
9. Yamanning FKADHKga a'zoligi muammolari nimadan iborat?
10. "Hozirgi davrda SAP" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.

11. "FKADHK davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.
12. Eron Islom Respublikasining FKADHK davlatlari bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
13. Fors ko'rfazi davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.
14. BAAning jahon hamjamiyatidagi o'rni baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Saudiya Arabistoni – Eron munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Arab davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering ?
2. SAPning Yaqin Sharqdagi siyosatini xarita yordamida aytib bering ?
3. Arab mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
4. Ummon Sultonligining xalqaro munosabatlardagi o'rni yoritib bering.
5. Bahrayn tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.
6. Zamonaviy bosqichda Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
7. "FKADHK - Evropa Ittifoqi davlatlari munosabatlari" mavzusida nutq tayyorlash.
8. Evropa Ittifoqi tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
9. SAP tashqi siyosatida Yaqin Sharq muamosini yoritib bering.
10. Qatar tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.
11. Kuvaytning ADL dagi siyosati.
12. "Yaqin Sharq davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqiroz" mavzusida doklad tayyorlang.
13. Qirol Abdulloh bin Abdulaziz davrida SAPdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
14. XXI asrda Arab Davlatlari Ligasi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
15. AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq davlatlari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиков М.М. Хорижий Шарк ва Фарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осие-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

2.3. Eron Islom Respublikasi zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalar jahon mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- magistrant va talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Osiyo, Afrika va Evropa davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Tashqi siyosat, xalqaro nizolar, muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish vositasi. Xalqaro to'qnashuv, doktrina, kontseptsiya, geoiqtisodiy manfaatlar, geosiyosat, Katta Yaqin Sharq tushunchasi, xalqaro xavfsizlik, milliy xavfsizlik strategiyasi.*

Asosiy savollar:

1. Eron va jahon hamjamiyati.
2. Eron-Fors ko'rfazi arab davlatlari.
3. Eronning - Markaziy Osiyo va Kavkaz respublikalari bilan munosabatlari.

Eron va jahon hamjamiyati. Bugungi kunda Yaqin Sharq mintaqasida yuz berayotgan jarayonlar jahonda jiddiy geosiyosiy o'zgarishlarga olib kelmoqda. 2015-yil 14-iyulda Venada "oltilik" xalqaro vositachi davlatlar (AQSh, Rossiya, Xitoy, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Germaniya) va Eron tomoni bilan uzoq yillik muzokaralarning yakunlanishi va Eron yadro dasturi bo'yicha kelishuvga erishilgandan so'ng xalqaro maydonda yangi

"eski o'yinchi" – Eron Islom Respublikasi paydo bo'lib, bu davlat istiqbolda jahonning ko'plab rivojlangan davlatlarning jiddiy raqobatchisiga aylanib, mintaqaviy va xalqaro munosabatlar tizimiga sezilarli o'zgarishlar olib kirishi mumkin.

Inqilobdan keyingi ilk yillarda Eron Islom Respublikasining asosiy tashqi siyosiy mo'ljaliga aylangan – "Na G'arb na Sharq", "Amerikaga o'lim, Isroilga o'lim, Sovet ittifoqiga o'lim!", "Islom inqilobi eksporti" kabi shiorlar shakllangan. Ta'kidlash joizki, bu shiorlar qanchalik xayoliy bo'lishiga qaramay, ular muayyan davr mobaynida Eron tashqi siyosiy yo'li shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ehtimol Eron bugungi kunda ham bu merosdan batamom qutulgan yo'q. Shu bilan birga, ma'lumki, bunday siyosat yuritishning salbiy oqibatlari tez orada namoyon bo'ldi. Shunday qilib "Islom inqilobi eksporti" g'oyasi Iroq bilan bo'lgan qonli urushda muvaffaqiyatsizlikka uchradi, o'z kuchiga tayangan holda siyosatni amalga oshirishga urinish esa valyuta-moliyaviy inqirozga va ijtimoiy tanglikka olib keldi. Bu holat Eron hukumatini boshqa davlatlar bilan o'zaro manfaatli munosabatlarni tiklash bo'yicha shoshilinch qarorlar qabul qilishga majbur etdi. Xuddi shu vaqtda muvaffaqiyatsizlikka uchragan siyosatni faol yoyuvchisi hisoblangan Islom inqilobi posbonlari korpusi bugungi kunda Eron Islom Respublikasi zamonaviy qurolli kuchlarining ajralmas va imtiyozli qismi hisoblanadi, "Xizbulloh" harakati esa Eronning o'zida birmuncha o'z o'rnini yo'qotgan bo'lsa-da, bir qator musulmon davlatlarda, xususan, avvalo Livanda muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan bo'lib, Eron rahbariyati tomonidan keng qo'llab-quvvatlanadi.

Shunday qilib, Islom inqilobi g'alabasining dastlabki yillarida jiddiy ta'sir ko'rsatishni boshlagan, muayyan bosqichda esa hatto Eron tashqi siyosati shakllanishida hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishni boshlagan norasmiy markaz Sharqning mayda tadbirkor va ishbilarmonlari manfaatli shakllanishi muhiti bo'lgan "bozor" bo'lgan. 1979-yil dekabrda Eronda o'tkazilgan butunxalq referendumida yangi konstitutsiya ma'qullangan bo'lib, Xumayniy ta'biriga ko'ra u "yuz foiz Islomga mos kelishi lozim" edi. Darhaqiqat, konstitutsiyaning barcha bo'limlari orqali Eron Islom Respublikasi tashqi va ichki siyosatining barcha yo'nalishlari og'ishmay Islom aqidalariga muvofiq kelishi lozimligi to'g'risida fikr mavjud. Konstitutsiya 4-moddasi "Konstitutsiyaning boshqa moddalari hamda qonun va qarorlarga nisbatan ustuvor hisoblanuvchi" sifatida baholanib, unga ko'ra, "barcha fuqarolik, jinoiy, moliyaviy, ma'muriy, madaniy, harbiy, siyosiy va boshqa qonun va qarorlar Islom normalariga asoslanishi lozim". Shuning uchun, Eron Islom Respublikasining asosiy tashqi siyosiy vazifasi sifatida "davlat tashqi siyosati Islom mezonlari asosida ishlab

chiqish, barcha musulmonlar bilan birodarona ittifoq o'rnatish va dunyoning barcha mazlumlariga beg'araz yordam ko'rsatish" belgilab qo'yilgan.

Eron Konstitutsiyasi matni shak-shubhasiz, uning qabul qilinishi davrida davlat ichki tuzilishi va jamiyat hayotining barcha jabhalarini islomlashtirish muammolari davlat diniy rahbariyatini tashqi siyosat muammolariga qaraganda ko'proq tashvishga solganligidan guvohlik beradi. Bu holatga hech bo'lmaganda yangi konstitutsiyaning 177-moddasidan faqat 4 ta modda (152-155-moddalar) tashqi siyosatga bag'ishlanganligi dalolat beradi. Shu bilan birga asosiy davlat hokimiyatining tarmoqlari va o'sha vaqt tuzilayotgan davlat institutlarining tashqi siyosiy vakolatlari noaniq belgilangan. Tabiiyki, mazkur holat keyinchalik ko'plab ta'sir markazlarining tashqi siyosatga faol aralashuviga hamda davlat oldida turgan tashqi siyosiy vazifalarni o'z nuqtai-nazaridan talqin etilishiga sabab bo'ldi. Bugungi kunda konstitutsiyaga ko'ra, davlat tashqi siyosatining ishlab chiqish va amalga oshirish vakolati Prezident, Parlament va Tashqi Ishlar Vazirligiga berilgan bo'lsa-da, bu jarayonda quyidagi subyektlar ham faol ishtirok etishadi: Maqsadga muvofiqlikni aniqlash kengashi, Milliy xavfsizlik oliy kengashi, Madaniy inqilob oliy kengashi, Islom fondlari, Islom inqilobi posbonlari korpusi bosh rahbariyati va boshqa ba'zi nohukumat tashkilotlar. Bu borada rossiyalik mashhur eronshunos N.Mamedovning quyidagi fikriga qo'shilish mumkin: "...Respublika hokimiyat tuzilmalarining bizga namoyish etadigan Eron rasmiy siyosati, ayniqsa xorijiy davlatlar bilan o'zaro munosabatlarida, o'zining Islom tuzilmalari siymosida faoliyat ko'rsatuvchi Islom rejimining amalga oshirayotgan xatti-harakatlari bilan muvofiq kelmasligi mumkin. Bu ziddiyatga eng yorqin misol sifatida Eronning Islom tashkilotlariga bo'lgan, avvalo "Xizbulloh"ga munosabatida namoyon bo'ladi. Mazkur tashkilot bilan rasmiy aloqalar faqat siyosiy darajada amalga oshirilsa, harbiy-iqtisodiy aloqalarning mavjudligi to'g'risida esa faqat Islom tuzilmalari bilan bog'liq holda taxmin qilamiz".

Eron Islom Respublikasining siyosiy hayotida tashqi siyosiy masalalar bo'yicha shug'ullanuvchi hokimiyatning turli vakillari, jumladan boshqaruvchi ruhoniyyat orasida ham ziddiyatli pozitsiyalar ochiq-oydin kuzatiladi. Zamonaviy eronshunoslikda eron isteblishmentini S.A.Xomeyniy, sobiq prezidentlar M.Ahmadinajot, X.Rafsanjoniy va M.Xotamiylar bilan gavdalandiriluvchi konservatorlar, radikallar,

¹ 3-modda, 16-band. Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi. Fors tilidan Muhammadjon Qodirov tarjimai. [Elektron manba]- Toshkent - 2010.- Kirish usuli: http://tashken7.icro.ir/uploads/228_156_alhoda2010.pdf

pragmatiklar va islohotchilarga bo'lish barqaror o'rnatish qoldi. Haqiqatdan ham, bu eron liderlarining tashqi siyosiy bayonotlari bir-biridan ahamiyatli ravishda farq qilib, ko'p hollarda bir-biriga zid ham kelgan. Shunday qilib, M.Ahmadinajotning tashqi siyosat borasidagi quruq dabdabali nutqlari M.Xotamiyning prezidentlik chog'larida ilgari surilgan tamaddunlar muloqoti konsepsiyasiga, X.Rafsanjoniyning AQSh bilan munosabatlarni normallashtirish masalasini umumxalq referendumiga ko'tarib chiqishlar bilan ixtilofli jaranglar edi. Ammo bu o'zaro qarama-qarshiliklarni bo'rttirib yubormaslik, uning ustiga hozirgi rahbariyat orasida Islom rejimiga dissidentlarni izlamaslik lozim. Nazarimda, bu kelishmovchiliklarning mohiyati sunniylikdan farqli o'laroq, islom ta'limotini faol sharhlash imkoniyatini beruvchi shialik ta'limotidan kelib chiqadi, bundan tashqari, barcha shialarning obro'li odamlari esa "ijtihad" qilishga, ya'ni o'zgaruvchi voqelikka muvofiq ravishda Qur'on va barcha islom qonunlarini izohlash borasida rasmiy huquqqa ega. Shuning uchun Eronning o'zida diniy liderlarning bu kabi ixtilofli mulohaza va fikrlari bu mamlakatda mavjud urf-odatlar kontekstida qabul qilinadi va zinhor islom rejimining yemirilishidan guvohlik bermaydi. O'z vaqtida, inqilob yetakchisi oyatulloh R.Xumayniy mavjud muammo va uning rejimga xavfi borasida to'xtalib o'tib, quyidagilarni yozgan edi: "yetakchi musulmon dinshunoslarining kitoblarida davlat rejimi, madaniyat, siyosat, iqtisodiyot va din masalalari bo'yicha ko'plab ixtiloflar mavjud. Ular hattoki yagona fikr (ijmo) ga ega bo'lish lozim bo'lgan masalalar borasida ham mubohasa qilishlarini ko'ramiz, eshitamiz. Ilgari bu tortishuvlar nazariy izlanishlar doirasidan chiqmas edi... Islom inqilobi tufayli esa dinshunoslar va mo'tabar din odamlarining mulohazalari tele va radioko'rsatuvlarda, gazeta sahifalarida hozirdir. Bir narsa mutlaqo aniqki, agar kimsalar yoki guruhlar orasida qarashlar borasida farq mavjud bo'lsa, bunga zohiran ilohiyotga oid muammo ko'rinishida, asl zamirida esa yashiringan sof siyosiy sabablar mavjud bo'ladi". Shunday qilib, Eron rahbariyati a'zolarining manfaatlari va pozitsiyalari bir-biriga to'qnash kelayotgandek qanchalik tuyulmasin, Eron yuqori hokimiyatida Islom rejimiga qandaydir muxolifatni izlash unumsiz ishdur.

Shu bilan birga Eronda tashqi siyosiy qarorlarni qabul qilishda shaxsning roliga ortiqcha baho berib yuborish juda qiyin. An'analarga ko'ra, Eronning oliy ruhoniyyat vakillari "marja at-taqlid" nafaqat islom normalarini sharhlashga, balki dindorlar - mazkur mo'tabar hokimiyatga ergashuvchilar uchun bajarilishi majburiy bo'lgan fatvolarni chiqarish huquqiga ham egadir. Islom respublikasida davlat boshqaruvining asosiy prinsipi sifatida Viloyat al-Faqih (ولاية الفقيه) prinsipini kiritgan holda, oyatulloh Xumayniy markaziy hokimiyatni to'laligicha minba'd

ko'rsatmalari barcha eronliklar tomonidan e'tirozsiz va muhokamasiz bajarilishi majburiy bo'lgan diniy hokimiyat qo'lida to'pladi.

Ma'lumki, Islom inqilobining g'alabasidan so'ng, Eron tashqi siyosati jiddiy o'zgarishlarga yuz tutdi. Quyida zamonaviy bosqichda Eron tashqi siyosatining asosiy mazmuni keltirilgan:

1. Davlat mustaqilligining saqlanishini ta'minlash va jahonning "etakchi" davlatlariga tobelikni inkor etish;

2. Barcha musulmonlarning huquqlarini himoya qilish va butun jahondagi mazlum xalqlarga beg'araz yordam ko'rsatish;

3. Islom inqilobini eksport qilish printsipi;

4. Falastin xalqining kurashini qo'llab-quvvatlash;

5. Tinch o'zaro mavjud bo'lish va sulhparvarlik;

Ushbu printsiplar Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasining ko'pgina qismlariga kiritilgan. Eron konstitutsiyasida turmushning turli jabhalarida – iqtisodiy, madaniy, siyosiy va harbiy hamda boshqa shu kabi sohalarda qaramlikni inkor etishga qattiq urg'u beriladi. Shunday qilib, Eronning asosiy qonuni rivojlangan davlatlar tomonidan Eron manfaatleri va resurslari ustidan ta'sir o'rnatilishiga olib keladigan har qanday usullarni qo'llashni taqiqlaydi. Misol tariqasida konstitutsiyaning 153-moddasini keltirish mumkin bo'lib, unga ko'ra tabiiy va iqtisodiy resurslar, madaniyat, armiya va davlatning boshqa hayotiy jabhalari ustidan xorijiy hukmronlikning o'rnatilishiga olib keladigan har qanday shartnomaning tuzilishi taqiqlanadi. Bundan tashqari, Eron tashqi siyosati konstitutsiyaning 154-moddasiga muvofiq boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik printsipini yoqlagan holda butun jahonda mazlum xalqlarning adolatli kurashini qo'llab-quvvatlaydi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, islom rejimining tashqi siyosiy kontseptsiyalari va Eronning amaliy tashqi siyosati so'nggi yillarda sifatli o'zgarishlarga uchrarmoqda. "G'arb ham emas, Sharq ham emas, faqat Islom", "Islom inqilobining eksporti" kontseptsiyalari tashqi siyosatni yuritishda ochiqlik yo'lini tutishga almashdi.

Eronning zamonaviy tashqi siyosiy doktrinasini mustaqil yo'l tutish va namlakatni nafaqat mintaqaviy etakchi davlatga balki jahon siyosatining faol subyektiga aylantirishni nazarda tutadi. Yadro dasturi bo'yicha kelishuvning imzolanganligidan so'ng, Eron tashqi siyosatida Evropa davlatlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish asosiy yo'nalishlardan biriga aylanib, Shoh tuzumi davrida Eron tomoni mazkur taraf bilan faol savdo-iqtisodiy hamkorlik olib borgan bo'lib, va, hatto kiritilgan sanksiyalarga qaramay, bu aloqalar butunlay to'xtatilmagan edi. Jumladan, Evropa Ittifoqining xorijiy ishlar va xavfsizlik siyosati bo'yicha oliy vakili F.Mogerini "Eron bilan kelishuv – Islom davlati uchun halokat" nomli

maqolasida evropaliklar qadimdan Eron bilan madaniy va iqtisodiy sohalarda hamkorlik qilish an'anasiga ega bo'lganligini, shuningdek, YEIning manfaatleri faqat biznes bilan bog'liq bo'lmay, balki xavfsizlik sohasida siyosiy muloqot va hamkorlikni ham qamrab olishini qayd etadi. Yadro kelishuviga erishilgandan so'ng Eron tomonidan amalga oshirilgan birinchi qadamlardan biri Buyuk Britaniya bilan diplomatik munosabatlarning qayta tiklash bo'ldi. Bundan ilgari, Eron uchun Oyatulloh Ali Xominaiy ifodalaganidek, Birlashgan Qirollik – "asosiy dushman va yovuzlik manbasi" tariqasidagi tasavvur odamlar ongida o'rnatilgan edi. Tag'in ham ko'plab eronliklar AQSh Buyuk Britaniyaning Eronga nisbatan yuritayotgan siyosatida vosita ekanligiga ishonadilar. Eron G'arb yo'nalishida tashqi siyosiy yo'lini hozirda Yaqin Sharq mintaqasida yuz berayotgan voqealar rivojini hisobga olgan holda amalga oshirmoqda. Birinchidan, Eron harbiylari ko'plab marotaba AQSh, Buyuk Britaniya va Isroilni terroristik tashkilot hisoblangan Islom davlatini yaratishda va uni qo'llab-quvvatlashda ayblab, ularni "guruhning homiylari" deb atagan. Eron rahbariyatining fikriga qaraganda, ularning maqsadi Iroq, Suriya, Liviya va keyinchalik Erondagi neft konlari ustidan boshqaruvni egallashdir. Bundan tashqari, AQShning ISHIDga nisbatan xatti-harakatlari amerika elitasi tomonidan ilgari suriluvchi va AQShning manfaatleri yo'lida Yaqin Sharq mintaqasining turli kuchlari o'rtasida "kuchlar muvozanati" ni o'rnatish strategiyasi asosida amalga oshiriladi. Ikkinchidan, so'nggi vaqtlarda Iroq Kurdistoni hukumati va AQSh o'rtasida aloqalarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ehtimol kurdlar o'zlarining mustaqil davlatiga ega bo'lish borasidagi ko'p yillik orzusiga yetishda AQShning yordamiga samimiy ishonib unga tayanadilar. Shu vaqtning o'zida Eron, Turkiya, Suriya va Iroq davlatlari "kurd masalasi"ga bevosita daxldor davlatlar hisoblanib AQSh Prezidenti Ronald Reyganning "kurdlar Amerika istalgan vaqtda yondirishi mumkin bo'lgan gugurtdir" ta'birini va uning manfaatlarini yaxshi anglaydilar. Ehtimol aynan ushbu masala atrofidagi mushkul vaziyatni tushunib yetish Turkiya prezidenti Rajab Erdog'anning 2015-yil aprelda Eronga tashrif buyurishiga sabab bo'ldi. Turk prezidenti uchun mazkur tashrif oson emas edi, negaki u bundan ilgariroq Eronni Yaqin Sharqda yetakchilik qilishga intilayotganlikda ayblab, Eron harbiy qismlarini Suriya, Iroq va Yamandan olib chiqib ketishini talab qilayotgan edi. Shunday bo'lsa ham umumiy "kurd muammosi"ni hal etish uchun birlashish zaruratini anglash turk tomonini Eronga tashrif buyurishiga, Eron tomonini esa Turkiya prezidentini rozilik bilan qabul qilishida muhim omil bo'ldi.

Bundan tashqari, so'nggi paytlarda Eronning Rossiya bilan aloqalarining faollashuvi kuzatilib, o'zaro hamkorlikning kengayishidan

har ikki tomon ham manfaatdordir. Bir tomondan, ular qo'shni davlatlar hisoblanib, ularning hamkorligi tegishli umumiy chegara hisoblangan Kaspiyni himoyalashini ta'minlaydi. Boshqa tomondan esa, o'zaro madad ularga Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va Kavkazda o'zlarining strategik pozitsiyalarini saqlashga imkon beradi. Buning isboti sifatida 2015-yil avgustida Moskvada Eron va Rossiyaning tashqi siyosiy muassasalari rahbarlarining uchrashuvi davomida bergan bayonotlari xizmat qilishi mumkin. Unda ikki davlatning Yaqin Sharq mintaqasida vaziyatni barqarorlashtirishga nisbatan yondashuvlarining yaqinligi e'tirof etilib, bu holat Iroq, Suriya va Yamandagi konfliktlarni hal qilishga ko'maklashish maqsadidagi tomonlarning urinishlarini muvofiqlashtirishga, hamda "Islom davlati"dan tarqalayotgan terroristik tahdid va boshqa ekstremistik guruhlariga qarshi birgalikdagi kurashni kuchaytirishga imkon berishi ta'kidlandi. Eron-Rossiya harbiy-texnik hamkorligi o'zaro munosabatlarda alohida ahamiyat kasb etib, so'nggi paytlarda faol rivojlanib bormoqda. Bu hamkorlikning istiqbollari tomonlarning faqat o'z munosabatlarini yangi sifatli darajaga ko'tarish bilan bog'liq ichki intilishlari bilan belgilanmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Moskva va Tehronni mustahkam harbiy-siyosiy aloqalarga ega bo'lishga va harbiy-texnikaviy sohada hamkorlikni rivojlantirishga undaydigan bir qator global va mintaqaviy omillar mavjud. Ukraina krizisi sababli Moskva Tehronga zamonaviy harbiy tizimlarni sotishda bundan buyon G'arbning va ba'zi Yaqin Sharq davlatlarining fikr-mulohazalarini kamroq hisobga oladigan bo'ldi. Kaspiyning ikki yirik davlati o'zaro o'xshash G'arbning bosimida qolganligi sababli, yuzaga kelgan holat ikki davlatni yevroatlantik blok tomonidan kelayotgan mazkur bosimni bartaraf qilish maqsadida birgalikda harakat qilishga majbur etmoqda.

Eronning yana bir muhim hamkorlaridan biri Xitoydir. Bu ikki davlatning o'zaro munosabatlari pragmatizmga asoslangan. Xitoy AQShning Eronga nisbatan siyosatini amerikaliklarning o'z ustunligini ta'minlash va Eronning boy uglevodorod resurslari ustidan boshqaruvni qo'lga kiritishga ochiq-oydin intilishidir deb hisoblaydi. Xitoyning neft importiga bog'liqligi 50% dan ortiq bo'lib, boz ustiga neftning 11% dan 14% gacha Erondan tashib keltiriladi. Xitoy tomon yadro kelishuvi imzolanganligidan so'ng, Eron neft bozorida Xitoy kompaniyalarini siqib chiqarishga qodir bo'lgan, hamda Xitoyning energetika xavfsizligiga tahdid bo'lishi mumkin bo'lgan yangi jiddiy raqobatchilar paydo bo'lganligini anglagan holda Xitoy Eron bilan munosabatlarni yangi darajaga olib chiqishga qaror qildi. Xitoy rahbari Si Tszinpin 2016-yil yanvarda Tehronga tashrif buyurdi va uchrashuv davomida tomonlar

o'rtasida turli sohalarni qamrab oluvchi 17 ta shartnoma imzolanib, keyingi 10 yil davomida o'zaro tovar aylanmasini 600 mlrd. AQSh dollarga yetkazish maqsadi qo'yildi. Bundan tashqari, Xitoy rahbari ikki davlat ham o'zaro manfaatli sohalarda, jumladan energetika sohasida bir-birini qo'llab-quvvatlashni davom ettirishlarini ta'kidladi. Shunday qilib, Eron rahbariyati Xitoyni o'zining tashqi siyosiy strategik hamkorlari qatorida hisoblab, bu davlat eronliklarni avvalo, nafaqat Eron iqtisodiyoti va mudofaa qobiliyatini mustahkamlanishiga ko'mak ko'rsatuvchi, balki xalqaro maydonda Eron manfaatlarini himoya qilishga qobil bo'lgan, o'zining Osiyodagi siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida jalb etadi.

Eron - Fors ko'rfazi arab davlatlari. Umuman olganda Eron va "oltilik" davlatlar o'rtasida yadro kelishuvining imzolanishini Fors ko'rfazi davlatlari ijobiy qabul qilishdi deyish mumkin. Shu vaqtning o'zida Saudiya Arabistoni AQShning Eronga nisbatan siyosiy munosabatining o'zgarishidan tashvishlanishini namoyish etdi. 2015-yil sentabrda Saudiya Arabistoni qiroli AQShga tashrif buyurdi. Uchrashuv davomida prezident B.Obama va Saudiya Arabistoni qiroli Salmon bin Abdul Aziz Suriya va Yamandagi vaziyat bo'yicha o'zaro fikr almashib, hamda Tehronning mintaqadagi beqarorlik faoliyatiga qarshi choralar ko'rishni muhokama etdilar. Siyosiy sharhlovchi, diplomatik va strategik tadqiqotlarning Parij markazining muxbir-a'zosi A.Mextiyev: Saudiya Arabistoni qirolining Vashingtonga tashrifi rossiyalik mutaxassislarining Ar-Riyod G'arbning Eron bilan "yadro kelishuvi"ni Vashingtonning xoinligi sifatida qabul qilganligi taxminini voqelikka to'g'ri kelmasligini ko'rsatadi. Qirol Salmon va Barak Obamaning muhokamalari yakunlanishi bo'yicha xulosalovchi bayonotda Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri Adil al-Jubayr quyidagilarni qayd etib o'tdi: "Amerika tomon bizni kelishuv shartlari Eronga yadro quroliga ega bo'lishga imkon bermasligini va o'rnatilgan nazorat mexanizmlari samarali ekanligiga va'da berishdi. Shuningdek, kelishuv Eron shartlarni bajarishdan bosh tortgan holatda tez javob sanksiyalar qo'llashni nazarda tutishi ham ma'lum etildi. Saudiya Arabistoni ikki oydan ortiq muddat davomida o'z ittifoqchilari bilan olib borgan maslahatlardan so'ng, bu va'dalardan qoniqqanligini e'lon qiladi". Amerikalik mutaxassis, Jeymstaun fondining Vashington tahliliy markazining rahbari G.Hovard Vashington va Ar-Riyod o'rtasida Eron bo'yicha murosasiga quyidagicha baho berdi: "Saudiya Arabistoni Yamanga bomba yog'dirmoqda, va AQSh bunda Saudiya Arabistonining harbiy-havo kuchlariga homiylik qilmoqda. Aftidan, Vashington Yamanda bo'layotgan voqealarga ko'z yumish evaziga, saudiyaliklarning Eronning G'arb bilan kelishuvini so'zsiz qo'llab-quvvatlashiga erishadi".

Eronning Ummon, Qatar, Bahrayn bilan aloqalari ko'proq muvaffaqiyatliroq kechmoqda. Savdo aylanmasi oshmoqda, manfaatli savdo va iqtisodiy shartnomalar imzolanmoqda, turistlar qatnovi ortib bormoqda. Eron ishchilarining katta qismi shu davlatlarda joylashgan. Bu davlatlarning hukumatlari Eron bilan munosabatlarni kengaytirish va uni arab hamjamiyatiga qo'shishni yoqlaydilar. Shunga qaramay, yaqin davrgacha faol ravishda "eron inqilobi"ni arab davlatlarga eksport qilishni yoqlab kelgan Eronning tashqi siyosati borasida arablarda muayyan xavfsirash mavjud. Fors ko'rfazining aksar davlatlari Saudiya Arabistonining ta'siri ostida bo'lganligi sababli bu mintaqa davlatlarida Eron bilan begonalarcha munosabatlar saqlanib qolmoqda.

Arab dunyosida Suriya va Livan davlatlari Eronning asosiy ittifoqdoshlari sifatida qolishda davom etmoqdalar. Suriya davlati butun Eron-Iroq urushi davomida Eronni qo'llab kelgan yagona davlat edi. Suriya uchun Eron ko'rsatayotgan moliyaviy yordam, va uning Livandagi pozitsiyalarini himoyalash bo'yicha iqtisodiy va harbiy yordami muhimdir.

Eronning - Markaziy Osiyo va Kavkaz respublikalari bilan munosabatlari. Markaziy Osiyo mintaqasi Eron tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishni davom etmoqda. Amalda bo'lgan sanksiyalarga qaramay, Eron so'nggi yillarda Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalarini mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi.

Jumladan, Eron va Qozog'iston ko'p marotaba do'stona va yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini rivojlantirishdan manfaatdorligi va o'zlarining siyosiy intilishlarini tasdiqlagan edilar. Tomonlar mintaqaviy va xalqaro tashkilotlar doirasida birgalikda yaqindan harakat qilishadi. Ikki davlat o'rtasida har yili tovar aylanmasining o'sishi kuzatiladi (2012-yilda 678,9 mln. AQSh dollari, 2013-yilda 620,5 mln. AQSh dollari, 2014-yilda 987,1 mln. AQSh dollari). Shu vaqtning o'zida Qozog'iston bu munosabatlar o'zining Vashington, YYEI va Turkiya bilan muloqotiga ta'sir etishini hisobga olgan holda Eronga nisbatan muvozanatli siyosat yuritadi. Aynan shuning uchun Ostona ShHTga a'zo bo'lish reglamentini o'zgartirishning tashabbuskori bo'lib chiqdi va uning natijasida xalqaro sanksiyalar ostida bo'lgan davlatlar tashkilot a'ziligiga kira olmasligi to'g'risida band kiritildi. Ko'pgina mutaxassislar bu taklifni Tehronni ShHTning to'liq a'ziligiga kirishi uchun yo'lini yopib turuvchi ko'tarma g'ovga aylanganligini ta'kidlashdi. Shu tariqa Qozog'iston G'arbnig mintaqada "Eronni tiyib turish" siyosatini yoqlashini namoyish etib, ehtiyotkorlik va sabot bilan bu masalada AQSh va YYEI manfaatlarining vositachisi bo'lib chiqmoqda.

Eron va Tojikiston, shubhasiz, mushtarak tarixiy-madaniy qadriyatlar va savdo-iqtisodiy va siyosiy manfaatlarini hisobga olgan holda o'zaro

yaqinlashishdan manfaatdordirlar. Tehron Tojikistonni forszabon dunyoning bir qismi sifatida qabul qilganligi bois bu munosabatlarga alohida ahamiyat beradi. Eron Dushanbe bilan barcha sohalarida, jumladan, iqtisodiy sohada munosabatlarni kengaytirishga intiladi. Tojikistonda 150 dan ortiq Eron firmalari faoliyat ko'rsatadi, 2014-yil yakuniga ko'ra esa ikki davlat o'rtasida savdo aylanmasi 228 mln. AQSh dollarini tashkil etib, bu Tojikiston savdo aylanmasi umumiy hajmining 4,3% ni tashkil etadi. Eron Tojikistonga fuqarolik urushidan so'ng davlatni tiklashda yordam ko'rsatdi. Bundan tashqari, Eron tomoni 2008-yilda Forszabon ittifoqning iqtisodiy kengashini tuzish to'g'risidagi imzolangan kelishuv asosida Eron-Tojikiston-Afg'oniston ittifoqini rivojlantirish bo'yicha ishlar olib bormoqda. Shu bilan birga Rossiya va AQShning avj olib borayotgan faoliyati va ta'siri sababli, ham Tojikiston ham Afg'oniston bu davlatlarga bog'liqlik asosida siyosat yuritadilar. Bu vaziyat "uchlar ittifoqi" faoliyatini faol bosqichga o'tishiga yo'l qo'ymaydigan omil hisoblanadi.

Eron va Turkmaniston munosabatlarini haqli ravishda eng faol va jo'shqin deb atash mumkin. Bu ko'p jihatdan ikki davlatni umumiy chegaralar birlashtirishi, ko'p asli tarixiy va konfessional yaqinligi bilan bog'liq. Eron shimolida e'tiborli darajada ko'p turkman aholisining massivi joylashganligi mustahkam yaxshi qo'shnichilik poydevori sifatida xizmat qiladi. Ikki davlatning munosabatlari o'zaro manfaatlar asosida ham barpo etilgan. Tovar aylanmasi 1992-yildagi 52 ming dollardan 2014-yildagi 3,7 mlrd. AQSh dollariga yetdi. Eron prezidenti H.Ruhoniy ta'kidlaganidek "Biz 10 yil ichida bu ko'rsatkichni 60 milliard AQSh dollariga yetkazish niyatini bildirdik". Turkmanistonda Eron ko'magida yuzlab sanoat obyektlari amalga oshirilgan yoki amalga oshirish bosqichida bo'lib, ular milliy iqtisodiyot uchun muhim ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Qirg'iziston respublikasi sobiq prezidenti O.Atambaevning 2015-yil sentabrda Eronga tashrifi, hamda Eron prezidenti H.Ruhoniyning 2016-yil dekabrda Bishkekka uyushtirgan javob tashrifi ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning do'stona ekanligini tasdiqladi. Bundan ilgariroq, Eron elchisi Ali Mujtob Ruzbahoniy Qirg'iziston sanoat, energetika va yer osti boyliklaridan foydalanish qo'mitasi raisi Duyshanbek Ziloliyev bilan uchrashuv davomida ikki tomonlama munosabatlar yetarlicha rivojlanmaganligini va o'zaro savdo aylanmasi bor yo'gi 30 mln. dollarni tashkil etishini ta'kidlab o'tdi. Qirg'iziston prezidentining Tehronga tashrifi davomida eronlik hamkasbi e'tiborli bayonot berdi: "Bugungi kunda Qirg'iziston mustaqil siyosat yuritish yo'lidan bormoqda. Biz sizlar amerikaliklarning Manasdagi aviabazasini yopganligingizni guvohi bo'ldik. Bu holat bugungi kunda xalqaro va mintaqaviy masalalarda

pozitsiyalarimiz va g'oyalarimiz yaqinligidan dalolat beradi. Va bizlar bu jabhada o'z munosabatlarimizni rivojlantirishimiz mumkin. Shuningdek, bizlar zo'ravonlik va terrorizmga qarshi kurash sohaslarida yaqindan hamkorlik qilishimiz lozim". Bundan tashqari, tomonlar savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, gumanitar va boshqa sohalarda o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish yo'lidan borishda davom ettirishlarini izhor etdilar.

Ma'lumki, O'zbekiston 1990-yillarda Eronga nisbatan sanksiyalar joriy etilishini yoqlab chiqqan edi. Keyinchalik Muhammad Hotamiy prezidentlikka kelganidan so'ng munosabatlarda tiklanish kuzatildi. Oxirgi yillarda O'zbekiston va Eron o'rtasida iqtisodiy aloqalar ancha yaxshi rivojlanib bormoqda. Ushbu munosabatlar mahsuliga e'tibor qaratsak, u holda 2014-yil natijalariga ko'ra, o'zaro tovar ayirboshlash ko'rsatkichlari 374,9 mln. AQSh dollari, shu jumladan eksport – 317,8 mln. AQSh dollari, import – 57 mln. AQSh dollarini tashkil etganini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda O'zbekiston va Eron munosabatlarining shartnoma-huquqiy asosini 59 dan ortiq imzolangan hujjatlar tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi va Eron Islom Respublikasi o'rtasida savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha Hukumatlararo qo'shma komissiya tashkil etilgan bo'lib, 2015-yilning iyun oyida Toshkent shahrida uning 11-yig'ilishi bo'lib o'tdi. Hozirgi kunda O'zbekistonda Eron sarmoyasi ishtirokida tashkil etilgan 116 dan ortiq korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Shulardan 19 tasi to'liq Eron sarmoyasi asosida ish olib bormoqda. O'zbekiston va Eron munosabatlarida transport va transport kommunikatsiyalari sohasidagi hamkorlik muhim o'rin tutadi. Mamlakatimiz o'z mahsulotlarini Eronning Bandar-Abbos va Chobahor portlari orqali Hind okeaniga chiqaradi. Eron esa O'zbekiston hududi orqali Markaziy Osiyo va MDH mamlakatlariga tovar yetkazib beradi.

2017-yil mart oyida O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligida O'zbekiston-Eron vazirliklararo siyosiy maslahatlashuvlarining beshinchi raundi bo'lib o'tdi. Unda Eron Islom Respublikasi tashqi ishlar vaziri o'rinbosari Ibrohim Rahimpur rahbarligidagi delegatsiya ishtirok etdi. Uchrashuvda iqtisodiyot, savdo, transport va tranzit kabi sohalardagi aloqalarni rivojlantirish masalalari muhokama qilindi. O'zbekiston – Turkmaniston – Eron – O'mon mintaqalararo transport koridorini ishga tushirish o'zaro hamkorlik rivojida alohida ahamiyat kasb etishi qayd etildi.

Markaziy Osiyo davlatlaridan tashqari Eron Janubiy Kavkaz davlatlari – Ozarbayjon, Armaniston va Gruziya davlatlari bilan yaqin munosabatlarga ega. Bugungi kunda Eron-Ozarbayjon munosabatlari yuqori darajada sanaladi. Ikkala davlat ham xalqaro tashkilotlar doirasida

chambarchas hamkorlik qiladi. Rasmiy darajada ikki davlatning munosabatlari "birodarona" deb ataladi. Eron yadro dasturi bo'yicha kelishuvga erishilgandan so'ng ozar tomoni Eron bilan munosabatlarni faollashtirib, neft-gaz sohasida bir qator takliflar bilan chiqdi. Gruziya bilan munosabatlarga Eron o'zining siyosiy rejalarini amalga oshirish, shuningdek, o'zining geostrategik va iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish mumkin bo'lgan mamlakat sifatida jiddiy ahamiyat beradi. 2015-yil iyulida Eron Ozarbayjon va Gruziya fuqarolariga viza tartibini bekor qilgan bo'lib, bu Eronning mazkur davlatlar bilan ikkitomonlama yaqinlashuviga intilishidan guvohlik beradi. Eron va Armaniston o'rtasida munosabatlar deyarli ittifoqchilik darajasidadir. Doimiy ravishda oliy darajadagi tashriflar amalga oshiriladi, madaniy aloqalar rivojlanadi va shu bilan birga ikki qo'shni mamlakat o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarning darajasi uncha katta emasdir.

Shunday qilib, "oltilik" xalqaro vositachi davlatlarning Eron tomoni bilan yadro dasturi bo'yicha bitimga kelishi Eronga nafaqat mintaqada balki jahonda o'z mavqegini mustahkamlashga imkon bergan bo'lsa-da, ba'zi davlatlarning hanuz yetarlicha ishonchiga sazovor bo'lishga muvaffaq bo'lmadi. Bu ko'p jihatdan Eron to'g'risida shakllangan salbiy tasavvurlar bilan bog'liqdir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, islom rejimining tashqi siyosiy konsepsiyalari va Eronning amaliy tashqi siyosati so'nggi yillarda sifatli o'zgarishlarga uchramoqda. "G'arb ham emas, Sharq ham emas, balki Islom", "Islom inqilobining eksporti" konsepsiyalari tashqi siyosatni yuritishda ochiqlik yo'lini tutishga almashmoqda. Hozirgi davrda Eronning Yaqin Sharq mintaqasidagi tashqi siyosatida Islom davlatining Yaqin Sharqdagi faoliyati va kurd omili muhim ahamiyat kasb etadi. Eron tomoni mazkur ikki omillarni AQSh va Buyuk Britaniya mintaqada o'zlarining manfaatlariga erishish maqsadida o'ziga nisbatan bosim o'tkazishda foydalanishi mumkin deb hisoblaydi. Yadro kelishuvi imzolanganidan so'ng, Yevropa davlatlari bilan aloqalarni yaxshilash va qo'shni mamlakatlar (Ozarbayjon, Afg'oniston, Iroq, Turkiya, Pokiston, Turkmaniston) bilan munosabatlarni yanada mustahkamlash Eron tashqi siyosatida muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, Eron tashqi siyosiy yo'lida Xitoy va Rossiya alohida muhim ahamiyat kasb etib, bu davlatlar bilan munosabatlar borgan sari strategik xarakterni kasb etmoqda. Eron tomonining ba'zi Yaqin Sharq davlatlari (Falastin, Yaman, Suriya, Bahrayn), Markaziy Osiyo hamda Kavkaz davlatlariga nisbatan pozitsiyasi ilgarigidek, o'zgarishsiz qolishda davom etib, bu mintaqada davlatlarida o'z ta'sirini mustahkamlash maqsadida yaxshi va puxta rejalashtirilgan siyosiy muloqotdan vosita sifatida foydalanadi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Yaqin Sharq mamlakatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering.
2. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda Eron Islom Respublikasining rolini aytib bering.
3. Bugungi kunda Eron-Rossiya munosabatlaridagi holat qanday?
4. Nima sababdan AQSh ko'plab Sharq mamlakatlariga iqtisodiy yordam ko'rsatadi?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Yaqin Sharq davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?
2. Globalizatsiyaning ijobiy va salbiy jihatlarini sanab o'ting?
3. Yaqin Sharq mamlakatlarning hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
4. "Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi siyosiy jarayonlar" mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

3-BOB. YAQIN SHARQDA MINTAQAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHDA ARAB-ISROIL NIZOSI MASALASI

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalarni arab-isroil muammosining yuzaga kelishi va uning tarixiy bosqichlarini anglashga ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga arab-isroil mojarosi va u yerda kechayotgan jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch iboralar va tushunchalar: *Yaqin Sharq, arab-isroil, Isril, Falastin, Quddus.*

Asosiy savollar:

1. Yaqin Sharqda arab-isroil mojarosining kelib chiqish tarixi.
2. Falastin ozodlik tashkiloti (FOT).
3. XXI asr boshlarida Yaqin Sharq siyosiy jarayonlari xususiyatlari.

3.1. 1947-yilning 29-noyabr kuni BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan Falastin hududini ikkiga bo'lish va Quddusning mustaqil va ma'muriy davlat sifatida tan olinishi haqidagi 181/II-rezolyutsiya qabul qilindi. Bunda yahudiy davlatiga 14,1 ming kv.km.lik hudud (Falastinning 56%), 498 ming yahudiy va 407 ming arab aholisi bilan, arab davlatiga esa 11,1 ming kv.km. lik hudud (Falastinning 43 %), 725 ming kishilik arab va 10 ming kishilik yahudiy aholisi bilan birgalikda bo'lib berildi.

1947-yilda BMTning maxsus komissiyasi Falastinni ikki davlatga Arab va yahudiylar davlatlariga bo'lib yuborish haqida qaror qabul qildi. BMTning bu boradagi rejalariga binoan Iordan daryosi g'arbiy qirg'oqlaridagi erlarning 46,44% yahudiylarga va 43,53% arablarga tegishi lozim edi. Biroq ushbu reja amalga oshmadi, ya'ni falastinliklarning aynan o'zlari tomonidan inkor etildi bu narsa esa o'z navbatida Falastin davlatchiligini shakllantirishga bo'lgan ishonchni uzoq vaqtgacha so'ndirib qo'ydi va aksincha 1948-yilning 14-may kuni Tel-Avivda Isroil davlati tashkil etilganligi e'lon qilindi.

1948-yilning 14-may kuni yahudiylar davlati bo'lmish Isroilning tashkil topganligi e'lon qilindi. Bu voqeadan avvalroq yahudiylarning harbiylashgan qismi arablarni bu hududdan haydab chiqarish bilan bog'liq faoliyatini boshlab yuborgan edi.

1948-yil 15-may kuni Misr, Iordaniya, Livan, Suriya, Saudiya Arabistoni, Yaman va Iroq harbiylari Falastin hududiga kirib keladilar. Shu tariqa birinchi Arab-Isroil urushi boshlanib ketadi.

Mazkur mojaro Xavfsizlik kengashi chaqiriqlari bilan to'xtatiladi va yarashuvga erishiladi. Yarashuv shartlarini bajarilishi Bosh Assambleya tomonidan tayinlangan maxsus vositachi-Yarashuv shartlari bajarilishining kuzatish bo'yicha BMT organi nomi bilan ma'lum bo'lgan xarbiy kuzatuvchilar guruhi yordamida nazorat qilini boshlaydi. Bu BMT kuzatuvchilarining birinchi missiyasi edi.

Ushbu mojaro oqibatida 750 000 falastinlik arablar boshpanalaridan, yashash uchun zarur bo'lgan mablag'laridan ayrilib qochoqlarga aylanib qoladilar. Bosh Assambleya falastin qochoqlariga yordam berish va ishlarni tashkil etish uchun Yaqin Sharq agentligini ta'sis etdi.

Shuningdek, BMTning aralashuvi bilan:

1. 1949-yilning fevral oyida Misr va Isroil o'rtasida;
2. 1949-yilning mart oyida Livan bilan Isroil o'rtasida;
3. 1949-yilning aprel oyida Iordaniya bilan Isroil o'rtasida;
4. 1949-yilning iyul oyida Suriya bilan Isroil o'rtasida imzolangan yarashuv to'g'risidagi bitimlar misol bo'la oladi. Ushbu bitimlar «ozodlik yo'lidagi» eng yovuz arab-isroil urushlariga yakun yasadi¹.

Biroq mojaro to'liq bartaraf etilmadi va arablar bilan isroilliklar o'rtasidagi dushmanlik xurujlari 1956, 1967 va 1973-yillarda xarbiy xarakterlarga aylanib ketdi.

1967-yil 25-noyabr kuni Xavfsizlik Kengashi tomonidan Isroil tomonidan qo'lga kiritilgan arab erlarini qaytarib berish bilan bog'liq 242-rezolyutsiya qabul qilinadi. Unda shved diplomati G.Yarringtonning ikki davlat o'rtasidagi vakil etib tayinlanishi bilan bog'liq masala o'rin olgan edi. Ushbu rezolyutsiya Yaqin Sharqda tinchlik o'rnatishga qaratilgan edi. Bunga quyidagilar kiradi:

-mojarolar davomida bosib olingan hududlardan Isroil kurolli kuchlarini chiqarish

-barcha da'vo shikoyatlar yoki urush holatini bartaraf etish va mazkur hududdagi xar bir davlatning suvirinetitini, hududiy yaxlitligini va siyosiy mustaqilligini, ularning xavfsiz va tan loingan chegaralarda kuchlar taxlikasi hamda ularning qo'llanilishi holatlariga duchor bo'lmay, tinch yashash huquqlarini tan olish va xurmat qilish. Rezolyutsiyada shuningdek qochoqlar masalasini xal etish e'arurligi ham o'z tasdig'ini topgan.

Ammo bu rezolyutsiya Isroilning qarshiligi tufayli muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Uzoq vaqtgacha nizolashayotgan tomonlar bir-birlarining muzokaralar jarayonidagi ishtirokini qoralab kelayotgan edi. Yaqin Sharq muammosi

¹ Геграева Л. X. Роль ООН в урегулировании международных конфликтов: На примере арабо-израильского, рундийского и иракского конфликтов // Дие. канд полит. наук. Москва, 2005. - С.17.

vujudga kelgach, oradan 20 yil o'tib, ya'ni 1970-yillarning o'rtalariga kelibgina, ushbu muammoni hal etishda falastinlik arablar o'z manfaatlarini himoya qila olish imkoniga ega bo'ldilar. Bunday tub burilishning yuzaga kelishida Yosir Arofatning 1974-yilgi BMT Bosh Assambleyasida so'zlagan nutqi muhim rol o'ynadi¹.

3.2. Falastin ozodlik tashkiloti (FOT)

Falastin ozodlik tashkiloti (FOT) ham o'z navbatida Isroilni davlat sifatida 1988-yilga kelibgina tan oldi. Oslo shartnomasini imzolash chog'ida ham yangi muammo vujudga keldi. Ya'ni shartnoma matnida Isroil hukumati haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, Falastinning vakillik organlari haqida hech qanday ma'lumot keltirilmagan edi. Tabiiyki, Yosir Arofat Falastin ozodlik tashkiloti (FOT)ning shartnoma matniga kiritilishini talab qildi. Ushbu talab AQSh hukumati va Isroil tashqi ishlar vaziri Shimon Peresning aralashuvi bilangina amalga oshirildi

Arab-Isroil mojarosini tinch yo'l bilan hal etishga qaratilgan AQSh, Rossiya, BMT va evropa ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan, o'z muddat va maqsadlariga ega bo'lgan «Yo'l haritasi» nomli bosqichma-bosqich reja asosida Yaqin Sharqda tinchlik o'rnatish mumkinligi tahmin qilingandi.

1-bosqich: tajovuzkor harakatlarga chek qo'yish:

Yo'l xaritasining birinchi bosqichi o'z ichiga terrorism va tajovuzkor xatti-harakatlarga chek qo'yish, Falastin aholisining turmush darajasini va hududdagi gumanitar ahvolni yaxshilash hamda hokimiyat tuzilmalarini qayta tiklash kabi vazifalarni qamrab olgan. Falastinliklarning o'zlariga keladigan bo'lsak, ushbu bosqichda ularga qo'yiladigan talab tajovuzkor xatti-harakatlarga zudlik bilan chek qo'yishlikdir. Ana shundagina Isroil falastinliklarning harakatlarini qo'llab-quvvatlagan holda 2000 yilning 28 sentyabrida bosib olingan Falastin hududida joylashtirilgan harbiylarini olib chiqib ketishi kuzatilgan. Shuningdek, nizolashayotgan tomonlar rasmiy tarzda bir-birlarining tinch va mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lishga haqli ekanligini tan olishlari lozim.

2-bosqich: O'tish davri:

«Yo'l xaritasi»ning 2-bosqichida doimiy bo'lmagan chegarali, mustaqil suveren Falastin davlati tashkil etilishi hamda AQSh, Rossiya, BMT va evropa ittifoqi tomonidan Falastin iqtisodiyotini qayta tiklash bo'yicha xalqaro konferensiya chaqirilishi lozim. Shuningdek, ushbu bosqichda Isroilning intifadaga qadar Arab davlatlari bilan o'rnatilgan savdo, diplomatik va boshqa shu kabi aloqalari qayta tiklanishi lozimligi nazarda

¹ Арабо-израильские войны. - М.: СПб.: Terra Fantastica, 2004. - 509 с

Isroil oppozitsiyasi «kvartet»ning turar-joylar qurish ishlarini to'xtatish rejasidan manfaatdor edi. Bu haqda Knesset deputati «Kadima» partiyasi vakili Marina Solodkina «Exo Moskvi» radiostansiyasi orqali ma'lumot berib, «to'rtlik» tashabbuslari davlatning kuchlar muvozanatini tartibga solishga xizmat qilishini ta'kidlagan. Shuningdek, Solodkina Quddusning yahudiy rayonlaridagi qurilish ishlarini to'xtatish borasidagi fikrlar bildirilganligidan xayratda ekanligini ham ma'lum qilgan¹.

Falastin tomoniga keladigan, ular Yaqin Sharq «kvarteti»ning Moskova uchrashuvi qarorlaridan mamnun ekanliklarini bildirganlar.

2010-yilning 19-mart kuni Moskva shahrida o'tkazilgan Yaqin Sharq bo'yicha Rossiya, AQSh, BMT va YYEI dan iborat «kvartet» uchrashuvi yuzasidan Falastinning Rossiyadagi elchisi Fayyod Mustafo o'z fikrlarini "Interfaks" orqali ma'lum qildi.

Xalqaro vositachilardan iborat "to'rtlik"ning uchrashuvi yakunlarida Falastinni qanday natijalar kutmoqda, degan savolga Fayyod Mustafo: «Biz "kvartet" yig'ilishini tashkil etgani uchun Rossiyadan juda minnatdormiz va bunda uning tutgan o'rnini yuqori baholaymiz. Mazkur uchrashuv mintaqadagi vaziyatning murakkablashuvi sharoitida kechmoqda. Biz tinchlik jarayonini qayta ko'rib chiqish lozim deb hisoblaymiz va "kvartet"dan aniq tashabbuslarni kutib qolaniz.

Isroilning xatti-harakatlarini qoralash va uni Sharqiy Quddusdagi qurilish ishlarini to'xtatishga chaqirish lozim deb hisoblayman. Biz "kvartet"ning mintaqadagi rolini oshirish istagidamiz va u konstitutsiyamizning mustahkamlanishi va Isroilning zo'ravonlik harakatlaridar himoyalanimizga yordam berishiga umid qilamiz.

Shuningdek, biz «kvartet» uchrashuvining yakunlari bo'yicha keltirilgan hisobotda tinchlik jarayonining cho'zilishiga aynan kim sababchi bo'lganligi qayd etilishi istagidamiz. "Kvartet" shuningdek, tinchlik jarayonining barcha harakat yo'nalishlari hamda 1967-yilga qadar falastinliklarga tegishli bo'lgan hududida poytaxti Sharqiy Quddusdan iborat bo'lgan mustaqil Falastin davlatining paydo bo'lishi bilan ifodalanuvchi yakuniy bosqichini belgilab berishi lozim edi. Bundan tashqari, Isroil armiyalari Falastin hududidan olib chiqib ketish majburiyati yuklanishi lozim edi.

"Kvartet" yig'ilishida Rossiya, BMT, YYEI va AQSh tomonidan Isroil va Falastin o'rtasidagi muzokaralar 2010-yilning aprel oyida o'tkazilgan.

2010-yilning 20-martida Isroil va Falastin Milliy Muxtoriyati (FMM) tomonidan bilvasita muzokaralarda ishtirok etishga rozilik bildirildi. Bu haqda Isroildan Ramallaga etib kelgan BMTning sobiq Bosh kotibi Pan Gi

¹ Солодкина М. Оппозиция Израиля согласна с решениями «квартета» // Инт.: <http://echo.msk.ru/news/665265-e-ho.html>

Mun «Al-Jazira» kanali orqali Falastinning sobiq bosh vaziri Salyam Fayyad bilan uchrashuvi chog'ida ma'lum qilgan.

Salyam Fayyad bilan birgalikda press-konferensiyada ishtirok etgan Pan Gi Mun: "Isroil Falastin davlatini barpo etishga to'sqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etmog'i lozim", -dedi.

Falastin bosh vaziri ham o'z navbatida, BMT Bosh kotibining Iordan daryosining G'arbiy qismida sodir bo'layotgan vaziyat bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etishini bildirib o'tdi.

BMT Xavfsizlik Kengashida 2016-yil 23-dekabrda qabul qilingan Falastin hududidagi Isroil turar joylarini noqonuniy deb topish haqidagi rezolyutsiya Isroil hukumati tomonidan tanqid etilgan.

Misir tomonidan tayyorlangan rezolyutsiya loyihasi 2016-yil 23-dekabr BMT Xavfsizlik Kengashida qabul qilingan. Isroil bosh vaziri Binyamin Netanyahu va AQShning bo'lajak prezidenti Donald Tramp Obama ma'muriyatini rezolyutsiyaga qarshi veto qo'yishga chaqirgan edi. Ammo AQSh rahbariyati rezolyutsiyaga ovoz berish jarayonida betaraf qolishni ma'qul ko'rgan.

Isroilning doimiy himoyachisi bunday qaror qabul qilishi yahudiylar davlati rahbariyati tomonidan norozilik bilan kutib olindi. 2011-yilda BMT Xavfsizlik Kengashida ovozga qo'yilgan xuddi shunday mazmundagi rezolyutsiyaga AQSh tomonidan veto qo'yilgani sabab qabul qilinmay qolgan edi. Isroil hukumati e'lon qilgan bayonotda BMT rezolyutsiyasi «tuturiqsiz» qaror sifatida baholangan.

«Isroil BMTning unga qarshi mazkur rezolyutsiyasini tan olmaydi va uning shartlarini rad etadi. Obama ma'muriyati BMTdagi mazkur fitnadan Isroilni nafaqat himoya qila olmadi va aksincha unda ishtirok etdi». Isroil ushbu rezolyutsiyaning zararli ta'sirlarini bartaraf etish uchun yangi saylangan prezident Tramp hamda Kongressdagi respublikachi va demokratlardan iborat do'stlarimiz bilan birgalikda ishlashga umid bildiradi», - deyilgan Isroil hukumatining bayonotida.

"Asr kelishuvi": AQSH prezidenti Donald Tramp 2016-yili o'zining saylovoldi dasturida Yaqin Sharq mojarosiga "malham" topish niyatini e'lon qildi. Tramp 2017-yil dekabrda Quddusni Isroilning poytaxti sifatida tan olib, AQSHning Isroildagi elchixonasini Tel-Avidan muqaddas shaharga ko'chirishni e'lon qilgan bo'lsa, 2019-yilda Suriyaga qarashli, ammo Isroil bosib olgan Jo'lon tepaliklarini "Isroil yurisdiksiyasidagi hudud", deya e'tirof etdi. Bu bilan arablarning ishonchidan mahrum bo'lganiga qaramay, 2019-yil iyun oyining oxirida Donald Tramp ma'muriyati "asr kelishuvi" deb nom olgan shartnoma loyihasining iqtisodiy qismini e'lon qildi. Ushbu balandparvoz nomlanish ortida

Falastin-Isroil muammosini barqarorlashtirishga oid Amerikaning yangi rejasi yashiringan. Oq Uy rahbarining ambitsiyali loyihasi taqdimoti uchun xalqaro maydon sifatida 25-26-iyun kunlari Baxrayn poytaxti Manamada o'tkazilgan "Tinchlikdan farovonlik sari" nomli konferensiya tanlandi. "Asr kelishuvi"ning amalga oshirilishidagi birinchi bosqich "iqtisodiy tinchlik" bo'lishi nazarda tutilgan g'oyani nafaqat Tramp, balki Isroil Bosh vaziri Binyamin Netanyahu ham ilgari surmoqda.

"Iqtisodiy tinchlik"ning mohiyati esa biznes va siyosiy masalalar qarorini ajratishdan iborat. Reja mualliflari amaliy aloqalar o'zaro ishonchni yo'lga qo'yishga va vaqti kelib siyosiy tinchlikni o'rnatishga xizmat qilishidan umidvorlar. Boshqacha aytganda, falastinliklar Isroil bilan tinchlikda yashash foydali ekanligiga, keyinchalik ularning o'zi yon berib qolishiga ishonishi kerak. Bunday o'y-xayolga nafaqat mintaqada davlatlari, balki AQSHning o'zi ham ishonmasa kerak. Zero, aksariyat ekspert doiralarda, "falastinliklarga foydali kelishuv o'rni taslim bo'lish taklifi bildirilyapti", degan fikrlar yangramoqda.

"Asr kelishuvi" va uning istiqbollari muhokama qilishdan avval arab-isroil mojarosi tarixiga nazar tashlasak. Uning rasmiy boshlanishi 1947-yilga, aniqrog'i, BMT Bosh Assambleyasi tarixiy Falastin yerlarini ikki davlatga – arab va yahudiylar davlatiga ajratish, Quddusga xalqaro boshqaruvdagi maqom berilishini ko'zda tutgan qaror qabul qilgan paytga to'g'ri keladi. Biroq chinakam qarama-qarshilik 1930-yillarda boshlandi.

Muammoni yechishga urinilmadi, deyish noto'g'ri, albatta. O'tgan o'n yilliklar mobaynida muzokaralarning barcha ehtimoliy shakllari sinab ko'rildi, eng ekzotik tashabbuslar ilgari surildi, biroq tinchlik shartnomasi imzolanmadi. 1990-yillarda barqarorlashtirish tamoyillari kelishib olindi: "ikki xalq uchun ikki davlat" va "tinchlik evaziga yerlar", qolaversa, Falastinda o'zini o'zi boshqarish organlarini tuzish. So'ngra Isroilning Iordan daryosining g'arbiy sohilida yahudiylar uchun manzilgohlarni qurishga kirishib ketgani tufayli tinchlik jarayoni joyida deysinib qoldi, 2010-yildan muzokaralar deyarli boshi berk ko'chaga kirdi. Falastinliklar bosib olingan hududlarda yahudiylar manzilgohlari qurilishi to'xtatilishini talab qilgan bo'lsa, Isroil dastlabki shartlarsiz muzokaralar boshlashni taklif etdi. Shundan so'ng vaziyat yanada chigallashdi.

Falastin-Isroil mojarosini barqarorlashtirishning murakkabligi uning ko'p qirrali ekanligida. Bu shunchaki hududiy bahs emas. **"Yakuniy maqom to'g'risida"gi kelishuv beshta muhim masalani qamrab olishi shart.** Bular – chegaralar, Quddus maqomi, Isroil xavfsizligini ta'minlash, qochoqlarning qaytishi, mintaqa uchun hayot-mamot masalasi bo'lgan suv resurslarini taqsimlash muammolaridir. Bu jihatlarning barchasi o'tkir va

har ikki tomon uchun og'riqli mavzu. Ushbu punktlardan birortasi bo'yicha tushunmovchilik tinchlik qaror topishini imkonsiz qilib qo'yadi.

Donald Trampning 2016-yildagi saylovoldi va'dasi keyinchalik "asr kelishuvi" nomi bilan atalgan tashabbusga aylandi. 1993-yildan beri Amerika prezidentlarining birortasi arab-isroil ziddiyatlarining Falastin yo'nalishida jiddiy siljishga erisholmagani uchun bunday nomlanish qaysidir jihatdan o'zini oqlaydi. Tramp yondashuvidagi yangilik masala yechimi bilan shug'ullanishni Davlat Departamentiga emas, balki prezident kuyovi – yahudiy millatiga mansub, diplomatik ish tajribasiga ega bo'lmagan, biroq Oq Uy rahbarining cheklanmagan ishonchiga sazovor inson Jared Kushnerga topshirilishida bo'ldi. Muzokaralar bevosita Yaqin Sharqdagi vaziyatni to'g'ri baholaydigan advokat Jeyson Grinblattga ishonib topshirildi. Bu esa kuzatuvchilarni hushyor torttirdi. Biroq chinakam hissiyotlar kelishuvning ayrim iker-chikirlari OAVda bosqichma-bosqich paydo bo'la boshlaganidan keyin qaynay boshladi. E'tiborlisi shundaki, u yoki bu g'oyaga jamoatchilikning reaksiyasini tekshirish uchun yoki istalmagan muzokaralarni sabotaj qilish uchun bunday axborot sizib chiqariladi.

"Asr kelishuvi"ning eng muhim qismi moliyaviy masala hisoblanadi. Tinchlik jarayonini moliyalashtirishni qisman AQSH va Yevropa Ittifoqi o'z bo'yniga oladi, biroq infratuzilmalarni rivojlantirish, yer ijarasi to'lovi va boshqa xarajatlarning 70 foizi Fors ko'rfazida neft biznesini yuritadigan tadbirkorlar tomonidan qoplanishi belgilangan.

Kushner hikoya qilgan choralar Falastin va qo'shni davlatlarda 50 milliard dollar hajmdagi davlat hamda xususiy investitsiyalarni joylashtirishni ko'zda tutadi. Bu mablag'ning 28 milliardi G'azo sektori iqtisodiyotini rivojlantirishga sarflansa, 7,5 milliard Iordaniya, 9 milliard Misr va 6 milliard Livan hududidagi falastinliklarga berildi. Oq Uyning tashabbusi Falastindagi infratuzilmaviy, sanoat, tibbiyot, sayyohlik va ta'lim sohalaridagi 100 dan ziyod loyihani amalga oshirishni ko'zda tutadi¹.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Yaqin Sharqda arab-isroil muammosining yuzaga kelish shart-sharoitlarini tavsiflab bering.
2. Arab-isroil muammosiga mintaqada davlatlarining yondashuvlarini bayon qiling.
3. Arab –isroil mojarosida Quddus omili qanday?
4. "Asr loyihasi" haqida bayon qiling?

¹ <https://www.na.com.tr/tr/dunya/yuzvilin-anlasmasi-filistin-davasini-ortadan-kildimavi-hedelliyor/1514999>

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Yaqin Sharq davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering?
2. Globalizatsiyaning ijobiy va salbiy jihatlarini sanab o‘ting?
3. Yaqin Sharq mamlakatlarning hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o‘rganish.
4. “Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlaridagi siyosiy jarayonlar” mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

4-BOB. JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI XALQARO MUNOSABATLARDA

1.1. Hindiston zamonaviy xalqaro munosabatlarda

Darsning o‘quv maqsadi:

- talabalarni Hindiston tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlari hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko‘maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo‘llashni o‘rgatish;
- talabalarga Hindiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to‘la ma‘lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o‘ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch iboralar va tushunchalar: *Hindiston, Buyuk Britaniya Millatlar Hamdo‘stligi, Javaharlal Neru, Maxatma Gandi, Lal Bahodur Shastri, Indira Gandi, Jammu, Kashmir.*

Asosiy savollar:

1. Hindiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari.
2. Zamonaviy bosqichda Hindiston-Pokiston munosabatlari.
3. Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik tashkiloti SAARKni tashkil etilishida Hindiston tashabbuslari.

Hindiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari. Hindiston mintaqaning qoq markazida joylashgan bo‘lib qolgan oltita davlat uni o‘rab turadi. Hindiston er maydoni jihatdan (3,287 ming km) mintaq hududining 73,5%ni, mintaq aholisining 76,5%ni tashkil qiladi. Mintaqada ishlab chiqariladigan yalpi ichki mahsulotning 80%i Hindiston ulushiga to‘g‘ri keladi. Harbiy sohadagi ustunlik ham Hindistonning mintaqadagi dominon davlat sifatida tan olinishini ta‘minlab, bunday tabiiy ustunlik mintaq holatiga ta‘sir qiladi. Hindistonning mintaqadagi ustunlik holati unga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqarishi natijasida mintaqaning umumiy holatiga salbiy baho berishga olib keladi.

Napoleon Bonapart “Hindiston davlati kimning qo‘lida bo‘lsa, o‘sha davlat dunyoga hukmronlik qiladi” degan edi. Bu bejiz emas edi. Zero, qadimdan nafaqat madaniyat va san‘ati yuksak darajada rivojlangan, balki o‘zining tabiiy boyliklari, oltin va duru-javohirlari bilan dong taratgan. Hindiston asrlar osha dunyo hamjamiyatini o‘ziga jalb etib kelgan. Yillar silsilasi hind jamiyati uchun o‘ziga xos maktab vazifasini bajardi. Maxatma Gandi, Javoxarlal Neru, Lal Bahodur Shastri kabi buyuk

siyosatchilarni tarbiyalagan yurt dunyoda o'zi tanlagan yo'li borligini ko'rsatdi.

Hindiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab tashqi siyosatda o'zining yo'liga ega ekanligini amalda isbotlashga harakat qildi. Hindiston hozirgi kunda o'zining ichki muammolarining echimini topishga harakat qilishi bilan bir qatorda, strategiyasi va oldiga qo'ygan maqsadi sari yuritayotgan ichki va tashqi siyosati orqali dunyoda yirik davlatlar orasidan keng joy egallab kelmoqda. Uning jahonda etakchi davlatlar qatoridan joy egallash g'oyasi 1947-yil, ya'ni mustaqillikka erishgan yillardan, J.Neru uch rangli Hindiston davlati bayrog'ini qabul qilgandan boshlab davlat siyosatida strategik maqsadga aylangan. Xususan, 1956-yilda Hindiston bosh vaziri J.Neru: "Hindistonning bosh strategik maqsadi - bu buyuk davlatlar maqomiga ega bo'lish va AQSh, Sovet Ittifoqi va Xitoydan keyin to'rtinchi o'rinda turish lozim", - deb aytgan so'zi bunga yaqqol dalil bo'ladi. J.Neru asos solgan "kuch ishlatmaslik" mafkurasi tashqi siyosatning asoslaridan hisoblanadi. Neru tinch-totuv yashashning besh asosiy qoidasi - "panch shila" (hind tilida-besh asosiy qoida)ni ishlab chiqdiki ular quyidagilardan iborat:

- Davlatlarning hududiy yaxlitligi va suverenitetini o'zaro hurmat qilish;

- Bir-biriga hujum qilmaslik;
- Bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaslik;
- Tenglik va o'zaro manfaatdorlik;
- Tinch-totuv yashash.

Birinchi bor ushbu qoidalar 1954-yil Hindiston-Xitoy bitimida qayd etilgan bo'lib, o'sha vaqtdan beri xalqaro munosabatlar amaliyoti va mafkurasiga singib ketgan.

Mazkur printsiplar so'zda emas, amalda Hindiston tashqi siyosatining zaminiga aylandi. Neru ishlab chiqqan bloklarga qo'shilmaslik g'oyasi yuqoridagi qoidalarning bevosita davomi sifatida ko'pchilik davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Hindiston boshqa davlatlarni o'ziga bo'ysindirishga, ularni ichki ishlariga aralashishga hech qachon intilmadi, hamisha bosqinchilik qurbonlarini himoya qildi. Shu boisdan uning tashqi siyosiy yo'li rivojlanayotgan davlatlar uchun jozibali edi. Hindiston Bandung konferentsiyasi va Qo'shilmaslik harakati tashabbuskorlaridan biri, aslida u mazkur harakatning "norasmiy rahbari" edi.

Hindiston an'anaviy tashqi siyosati Javoharlal Neruning "jahon bir oila singari" degan g'oyasiga doimo tayanib kelgan. Bu esa Hindiston tashqi siyosatining-tinchlik va barqarorlikni asrash, xalqaro hamkorlik, qo'shilmaslik harakatini taraqqiy ettirish, umumiy qurolsizlanish, global

hamkorlik va ichki ishlariga aralashmaslik orqali qoloq jamiyatlar va davlatlarni rivojlanish kabi asosiy g'oyalarini shakllanishiga turtki bo'ldi.

Hindiston davlatchiligining shakllanishi murakkab sharoitlarda amalga oshirildi. Bu davrda Javoharlal Neru siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi:

Birinchiidan, davlat apparatini hindulashtirish va mamlakatda Britaniya harbiy kuchlarini bartaraf etish;

Ikkinchiidan, Mauntbeten rejasiga ko'ra knyazliklarning Hindiston tarkibiga kirishlari uchun o'zaro manfaatli shart-sharoitlarni yaratish, ya'ni knyazlar o'z siyosiy hokimiyatlaridan mahrum etiladilar, biroq ular o'z mol-mulklari saqlanib qolishi orqali davlat arboblari maqomiga ega bo'lishlari;

Uchinchiidan, diniy qarama-qarshilikni tugatishga qaratilgan (bu davrda bunday qarama-qarshiliklar natijasida bir million kishi o'ldirildi, 12 million qochoqlar paydo bo'ldi) chora tadbirlar ishlab chiqish;

To'rtinchiidan, bo'linish natijasida yuzaga kelgan salbiy oqibatlarini (xom ashyo etishtirish sohasining Pokistonda qolib ketishi, chegara oldida irrigatsiya va transport aloqalarining izdan chiqishi, qochoqlar va ishsizlar muammosi) bartaraf etish;

Beshinchiidan, mamlakat ichida o'ngchilar va so'lichilar o'rtasidagi raqobatning kuchayishi natijasida ijtimoiy-siyosiy beqarorlikning yuzaga kelish ehtimolini tugatish.

Hindiston shuningdek dunyoga nazar solib shuni ko'rdiki, ko'pgina mamlakatlar mustamlakachilik tuzumidan xalos bo'la boshladilar. Ushbu endigina vujudga kelgan mamlakatlar dunyoga nazar solishganida ular kommunistik blok bilan nokommunistik blok o'rtasida bo'lib tashlangan olamni ko'rishdi. Bu sovuq urush davri edi. Neru, Prezident Nosir va Prezident Tito boshchiligidagi millatlar hanjamiyati Qo'shilmaslik harakatini joriy etdi. Ma'lum bir vaqt ichida qo'shilmaslik harakati nafaqat jiddiy siyosatga ega bo'ldi, shu bilan birga jiddiy iqtisodiy mazmuni ham orttirdi. Deyarli barcha qo'shilmagan mamlakatlarni o'z ichiga olgan 77lar guruhi iqtisodiy masalalar muhokama qilinadigan hamma joyda rivojlanayotgan mamlakatlarni qabul qilish shartlari va bahosi muhokamasining muhim vositasiga aylandi.

Hindistonning mustaqilligidan keyin prezident Neru shuni ko'rgan edi, "tashqi siyosat maqsadlari - bu tinchlikni saqlab qolish va inson erkinliklarini kengaytirishdir". U shuningdek bugungi kundagi idealizmni ertangi kun realizmi kabi bayon qilgan edi. Bu Hindiston tashqi siyosatining manbai bo'ldi va 1950 va 1960-yillar mobaynida idealizm natijasi sifatida Hindiston nafaqat o'z mustaqilligiga erishgan, shu bilan birga boshqa mamlakatlar mustaqilligi uchun ham ish yuritgan

harakatlarida, ya'ni "Xalqaro terrorizmga qarshi keng qamrovli konventsiya" loyihasini qo'llab-quvvatlash jarayonlarida faol ishtirok qilmoqda. Mazkur harakatlar mamlakatdagi "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risidagi" qonunning qabul qilinganligi va "Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha qo'shma ishchi guruhini tuzish to'g'risidagi" kelishuvlarning Xitoy va Rossiya kabi yirik davlatlar bilan imzolanganligida o'z tasdig'ini topdi.

Shu kabi omillar asosida mamlakatning yangi tartibdagi hukumati ham o'zining hamkorlik dasturini ishlab chiqqan bo'lib, unda asosiy e'tibor Janubiy va Sharqiy Osiyo, Yaqin Sharq hamda Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlariga qaratilgan.

Hindiston Yaqin Sharq, Fors ko'rfazi, Markaziy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, ya'ni Tinch Okeani mintaqasi, O'rta Osiyo va Hind Okeani mintaqasi mamlakatlari bilan aloqalarni kengaytirish kontsepsiyasiga amal qilmoqda. Misol uchun, Hindiston-Myanma-Tailand bo'ylab yo'l qurilishi uch tomonlama loyihasi, Janubi-Sharqiy Osiyo uchun "Ochiq falaklar" loyihasi, Markaziy Osiyoga tranzit uchun Eron porti Chabahardan foydalanish haqidagi bitim, BIMSTEC (The Bengal Initiative for Multi Sectoral Technical and Economic Cooperation) va "Mekon-Gang hamkorligi mavjud".

Shuningdek, Hindiston dunyoning etakchi davlatlari bilan yaqindan aloqalar olib borishga harakat qilmoqda. So'nggi paytlarda Hindiston va AQSh aloqalari tez sur'atlarda rivojlanmoqda va hamkorlikning sakkizta birlamchi sohalari ajratilgan. Ular quyidagi yo'nalish va loyihalar: kosmosni o'zlashtirish, ikki yoqlama maqsadga mo'ljallangan atom energiyasi va texnologiyasi sohasidagi aloqalarni mustahkamlashga yo'naltirilgan "Strategik hamkorlikdagi keyingi qadamlar" tashabbusi; ikki tomonlama iqtisodiy aloqalarni kengaytirish; fuqarolik kosmik hamkorligi bo'yicha ishchi guruh o'rtasidagi loyihalar; rivojlanayotgan demokratiyalarga o'zaro ko'maklashish (Amerika-Hindiston global demokratiya tashabbusi); tabiiy ofat va falokatlarda yordam ko'rsatish bo'yicha o'zaro tashabbus; VICHG'OITSGa qarshi kurash; qishloq xo'jaligi kabilar.

Hozir Hindiston, AQSh, XXR, Janubiy Koreya va Yaponiya ishtirokidagi energetik ittifoq tuzish loyihasi mavjud. Bu kabi ittifoq energoresurslar narxini bir maromda ushlab turishga ko'maklashish shuningdek, OPEKning o'ziga xos aksi sifatida namoyon bo'lishiga mo'ljallangan.

"Sovuq urushning" tugashi bilan Hindiston va Rossiya o'rtasida davom etib kelayotgan durustgina aloqalarni saqlab qolishga erishildi. Ayniqsa, Hindistonni Rossiya qurol-yarog' bilan ta'minlash sohasidagi hamkorlikni

ta'kidlash lozim. Hindiston katta hajmdagi zamonaviy qurollarni sotib olayotgan paytda Pokiston bunday imkoniyatlardan mahrum, chunki Rossiya o'zi uchun muhim bo'lgan hind qurol-yarog' bozorini ehtimoliy yo'qotishdan xavotirda.

So'ngi yillarda Hindiston va XXR o'rtasidagi aloqalar yaxshi tomonga o'zgarimoqda. Muhim yo'nalishlardan biri chegara muammolarini hal qilishga intilishdir. 1993, 1996, 2005-yillarda imzolangan bitimlar chegara hududlarida ishonch me'yorlarini mustahkamlashga imkon berdi. XXR 1975-yilda amalga oshirilgan, Hindistonga Sikhim knyazligini qo'shib olinishini tan oldi. Ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarga chegara masalalari bo'yicha ixtilof umuman ta'sir etmasligi lozim degan qarorga kelishdi. Ikki tomonlama maslahatlar chegara muammosini hal qilishda yagona yo'l sifatida ko'rilmogda.

Hindiston va XXR hamkorligi iqtisodiy sohada, savdo-iqtisodiy aloqalari, xavfsizlik, chegaralararo masalalarda va ilmiy-texnikaviy sohalarda shuningdek, madaniyatlar almashinuvi jabhalarida yo'lga qo'yilmogda. Energetika muammolari bo'yicha hamkorlik loyihalari mavjud. Axborot texnologiyalari sohasidagi hamkorlik eng istiqbolli hisoblanadi. 1990-yillar oxirida Rossiya, XXR va Hindistonning uch tomonlama sherikchilik rejasi paydo bo'ldi. Rejalarni amalga oshirish bo'yicha uch tomonlama uchrashuvlar XXI asr boshida BMT Bosh Assambleyasi doirasida, Osiyoda o'zaro aloqalar va ishonch meyorlari bo'yicha kengashida bo'lib o'tdi. Ammo, rejalarning mavjudligi davom etishiga qaramay strategik uchrashuvning tuzilishi hanuzgacha norasmiy loyihaligicha qolmogda.

Hindiston AQSh bilan shu jumladan, yadro masalasi bo'yicha strategik hamkorlikka intilmogda. Masalan, AQSh Hindistonni yadroviy yoqilg'i va alohida texnikalar bilan ta'minlashni o'z zimmasiga oldi, Hindiston esa o'z o'rnida o'zining atom elektr stantsiyalariga xalqaro kuzatuvchilarni kelishiga yo'l qo'yib berdi.

Janubiy Osiyoda yuz berayotgan jarayonlarda o'z ishtirokini kengaytirishga harakat qilmogda. Evropa ittifoqining bunday qarashlari mintaqada Buyuk Britaniyaning an'anaviy kuchli ta'siri bilan to'g'ri kelmogda. Evropa Ittifoqi Janubiy Osiyo davlatlariga xalqaro terrorizmga qarshi kurashda yordam bermoqda.

Evropa Ittifoqining Pokistonni siyosiy va iqtisodiy tomondan qo'llab-quvvatlashi katta ahamiyat kasb etmogda. Pokiston bilan hamkorlik odatda Afg'onistonda xavfsizlikni mustahkamlash kontekstida ko'rib chiqilmogda. Umuman olganda YEI Pokiston uchun muhim tijorat hamkori hisoblanib, Pokistonga imkoniyat darajasida bo'lgan demokratlashtirish va saylovlarni o'tkazishda yordam ko'rsatib kelmogda.

mamlakatlardan biri bo'ldi. Hindiston o'zining qo'shilmaganligi sababli xalqaro munosabatlarda ehtimol harbiy va iqtisodiy qudratga mutanosib bo'lmagan rolni o'ynadi va o'ynamoqda. Tashqi siyosatdagi idealizm va axloqiylik xalqaro miqyosdagi o'sishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib qoldi.

Indira Gandi xonim Hindistonning Bosh vaziri bo'lganida u ko'proq Hindiston tashqi siyosatining realistik jihatlariga tayandi. U bevosita idealizmga tayanmadi. Uning tuzumi davomida Hindistonning dunyo xaritasidagi o'rni aniq ifodalovchi ko'p narsalar yuz berdi. 1974-yilda yadro sinovlari o'tkazildi. Shubhasiz, tashqi siyosating iqtisodiy sohada, harbiy va himoya jihatlarida ham o'zgarishlar yuz berdi. Gandi xonim xalqaro miqyosda o'ziga xos rol o'ynadi. U bir necha muhim xalqaro uchrashuvlarda bo'ldi va Hindistonda bir necha marta muhim uchrashuvlarni o'tkazdi. Uning davrida qurolsizlanish, xalqaro maydonda o'ziga xos o'ringa ega bo'lish va atrof-muhit kabi masalalarga e'tibor qaratildi. Bu uning tashqi siyosatidagi asosiy jihatlardir.

Hindistonda realizmning cho'qqisi 1998-yil may oyiga to'g'ri keldi. Shunda Hindiston yadro sinovlarini boshlashga qaror qildi. Hindiston butun dunyoga bu yadro quroli quvvatining sinovi ekanligini e'lon qildi. Shu bilan birga, 90-yillarda SSSRning tarqab ketishi sababli qutublarga bo'linmagan dunyo vujudga keldi. Xalqaro hamjamiyat shuningdek dramatik o'zgarishlarni ham boshidan kechirdi. Shu bosqich davomida globalashuv hech qaysi mamlakat pisand qila olmaydigan kuchga aylandi. Bugungi tashqi siyosat baribir realistikdir, u Hindistonning millatlar hamjamiyatidagi o'rni iqtisodiy va harbiy qudrat bilan belgilanishini anglashga asoslanadi. Bu idealizmdan voz kechish emas edi, lekin shunisi aniqki, sof holdagi idealizmning o'zi etarli bo'lmaydi. U o'tmishda qolib ketdi va realistik ko'rinishlarga asoslangan tashqi siyosatni yaratish hamma uchun ham qiziqarlidir.

Xalqaro global jarayonda Hindiston o'zining tashqi siyosati orqali qator davlatlar bilan keng qamrovli munosabatlar olib bormoqda va ularga nisbatan mamlakatning tashqi siyosiy yo'nalishi faol amalga oshirilmoqda. Davlatning mazkur yo'nalishdagi harakatlari ko'p qutubli dunyoning an'naviy tamoyillariga amal qilish bilan birga bir qator g'oyalarga tayanmoqda. Jumladan:

shakllanayotgan dunyoviy tartibotda mamlakat strategik maqsadlari yuzasidan harakatlarni muvofiqlashtirish;

kollektiv xavfsizlik va harbiy harakatlarga qo'shilmaslk tamoyillariga asoslanish;

nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish;

manfaati mavjud mintaqa davlatlari bilan integratsiyalashuv jarayonlariga kirishish;

dunyo mamlakatlari bilan do'stlik munosabatlari asosida aloqalarni shakllantirish.

Bundan tashqari mamlakatning tashqi siyosatida uzoq muddatli yadroviy qurolsizlanish tamoyili ham mavjud bo'lib, o'zining yadro qurolini "dushman imkoniyatlarini ushlab turish va nazorat qilish vositasi" sifatida ko'radi.

Shu kabi tamoyillar asosida Hindiston yangi shakllanayotgan dunyoviy tartibotda faol harakat olib borar ekan, mamlakat tashqi siyosatining zamonaviy yo'nalishi 2003-yil Iroq voqealaridan so'ng shakllana boshladi. Bu holat esa quyidagilarda aks etadi:

- Hindiston-AQSh munosabatlarini yanada rivojlantirish;
- Hindiston-Rossiya strategik hamkorligini chuqurlashtirish;
- Hindiston - Xitoy munosabatlarida mintaqaviy muammolariga ko'proq ahamiyat qaratish;
- Hindiston - Pokiston munosabatlarida mavjud muammolar yuzasidan siyosiy muzokaralarni faollashtirish;
- Afg'oniston ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tiklanishida faol ishtirok etish;
- O'zining tashqi siyosati strategiyasida Markaziy Osiyo respublikalarining o'rni oshirish va mintaqa davlatlari bilan har sohadagi aloqalar ko'lamini kengaytirish.

Hindiston tashqi siyosatining strategik maqsadi -- global miqyosdagi davlatga aylanish g'oyasi mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida belgilab olingan edi. Bugungi kunda Dehli kollektiv xavfsizlik va qo'shilmaslk, ko'p qutublilik tamoyillariga amal qilib, dunyoning deyarli barcha davlatlari bilan do'stona aloqalarni o'rnatgan holda faol, ko'pvektorlik tashqi siyosat olib bormoqda.

Hindiston tashqi siyosatining an'analari harbiy ittifoqlarda ishtirok qilmaslik va mojarolarni tinch yo'l bilan hal etish tamoyillariga tayanadi. Hindiston bir tomondan uzoq istiqbolda jahon miqyosida yadroviy qurollardan voz kechish g'oyalarini ilgari sursa, boshqa tomondan "potensial raqibini masofada ushlab turish" maqsadida yadro quroliga ega bo'lish fikrini bildiradi.

Shuningdek, Hindiston tashqi siyosatida xalqaro tashkilotlar jumladan BMT bilan aloqalarni kuchaytirish ham bugungi kunda keng ahamiyatlidir. Shu maqsadda mamlakat tomonidan BMTning qator faoliyatlarida qatnashish bilan birga tashkilotning doimiy a'zosi maqomiga ega bo'lish, BMT etakchiligida olib borilayotgan tinchlikni o'rnatish harbiy

harakatlarida, ya'ni "Xalqaro terrorizmga qarshi keng qamrovli konventsiya" loyihasini qo'llab-quvvatlash jarayonlarida faol ishtirok qilmoqda. Mazkur harakatlar mamlakatdagi "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risidagi" qonunning qabul qilinganligi va "Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha qo'shma ishchi guruhini tuzish to'g'risidagi" kelishuvlarning Xitoy va Rossiya kabi yirik davlatlar bilan imzolanganligida o'z tasdig'ini topdi.

Shu kabi omillar asosida mamlakatning yangi tartibdagi hukumati ham o'zining hamkorlik dasturini ishlab chiqqan bo'lib, unda asosiy e'tibor Janubiy va Sharqiy Osiyo, Yaqin Sharq hamda Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlariga qaratilgan.

Hindiston Yaqin Sharq, Fors ko'rfazi, Markaziy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, ya'ni Tinch Okeani mintaqasi, O'rta Osiyo va Hind Okeani mintaqasi mamlakatlari bilan aloqalarni kengaytirish kontseptsiyasiga amal qilmoqda. Misol uchun, Hindiston-Myanma-Tailand bo'ylab yo'l qurilishi uch tomonlama loyihasi, Janubi-Sharqiy Osiyo uchun "Ochiq falaklar" loyihasi, Markaziy Osiyoga tranzit uchun Eron porti Chabahardan foydalanish haqidagi bitim, BIMSTEC (The Bengal Initiative for Multi Sectoral Technical and Economic Cooperation) va "Mekon-Gang hamkorligi mavjud".

Shuningdek, Hindiston dunyoning etakchi davlatlari bilan yaqindan aloqalar olib borishga harakat qilmoqda. So'nggi paytlarda Hindiston va AQSh aloqalari tez sura'tlarda rivojlanmoqda va hamkorlikning sakkizta birlamchi sohalari ajratilgan. Ular quyidagi yo'nalish va loyihalar: kosmosni o'zlashtirish, ikki yoqlama maqsadga mo'ljallangan atom energiyasi va texnologiyasi sohasidagi aloqalarni mustahkamlashga yo'naltirilgan "Strategik hamkorlikdagi keyingi qadamlar" tashabbusi; ikki tomonlama iqtisodiy aloqalarni kengaytirish; fuqarolik kosmik hamkorligi bo'yicha ishchi guruh o'rtasidagi loyihalar; rivojlanayotgan demokratiyalarga o'zaro ko'maklashish (Amerika-Hindiston global demokratiya tashabbusi); tabiiy ofat va falokatlarda yordam ko'rsatish bo'yicha o'zaro tashabbus; VICHG'OITSga qarshi kurash; qishloq xo'jaligi kabilar.

Hozir Hindiston, AQSh, XXR, Janubiy Koreya va Yaponiya ishtirokidagi energetik ittifoq tuzish loyihasi mavjud. Bu kabi ittifoq energoresurslar narxini bir maromda ushlab turishga ko'maklashish shuningdek, OPEKning o'ziga xos aksi sifatida namoyon bo'lishiga mo'ljallangan.

"Sovuq urushning" tugashi bilan Hindiston va Rossiya o'rtasida davom etib kelayotgan durustgina aloqalarni saqlab qolishga erishildi. Ayniqsa, Hindistonni Rossiya qurol-yarog' bilan ta'minlash sohasidagi hamkorlikni

ta'kidlash lozim. Hindiston katta hajmdagi zamonaviy qurollarni sotib olayotgan paytda Pokiston bunday imkoniyatlardan mahrum, chunki Rossiya o'zi uchun muhim bo'lgan hind qurol-yarog' bozorini ehtimoliy yo'qotishdan xavotirda.

So'ngi yillarda Hindiston va XXR o'rtasidagi aloqalar yaxshi tomonga o'zgarimoqda. Muhim yo'nalishlardan biri chegara muammolarini hal qilishga intilishdir. 1993, 1996, 2005-yillarda imzolangan bitimlar chegara hududlarida ishonch me'yorlarini mustahkamlashga imkon berdi. XXR 1975-yilda amalga oshirilgan, Hindistonga Sikhim knyazligini qo'shib olinishini tan oldi. Ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarga chegara masalalari bo'yicha ixtilof umuman ta'sir etmasligi lozim degan qarorga kelishdi. Ikki tomonlama maslahatlar chegara muammosini hal qilishda yagona yo'l sifatida ko'rilmog'da.

Hindiston va XXR hamkorligi iqtisodiy sohada, savdo-iqtisodiy aloqalari, xavfsizlik, chegaralararo masalalarda va ilmiy-texnikaviy sohalarda shuningdek, madaniyatlar almashinuvi jabhalarida yo'lga qo'yilmoqda. Energetika muammolari bo'yicha hamkorlik loyihalari mavjud. Axborot texnologiyalari sohasidagi hamkorlik eng istiqbolli hisoblanadi. 1990-yillar oxirida Rossiya, XXR va Hindistonning uch tomonlama sherikchilik rejasi paydo bo'ldi. Rejalarni amalga oshirish bo'yicha uch tomonlama uchrashuvlar XXI asr boshida BMT Bosh Assambleyasi doirasida, Osiyoda o'zaro aloqalar va ishonch meyorlari bo'yicha kengashida bo'lib o'tdi. Ammo, rejalarning mavjudligi davom etishiga qaramay strategik uchrashuvning tuzilishi hanuzgacha norasmiy loyihaligicha qolmoqda.

Hindiston AQSh bilan shu jumladan, yadro masalasi bo'yicha strategik hamkorlikka intilmoqda. Masalan, AQSh Hindistonni yadroviy yoqilg'i va alohida texnikalar bilan ta'minlashni o'z zimmasiga oldi, Hindiston esa o'z o'rnida o'zining atom elektr stantsiyalariga xalqaro kuzatuvchilarni kelishiga yo'l qo'yib berdi.

Janubiy Osiyoda yuz berayotgan jarayonlarda o'z ishtirokini kengaytirishga harakat qilmoqda. Evropa ittifoqining bunday qarashlari mintaqada Buyuk Britaniyaning an'anaviy kuchli ta'siri bilan to'g'ri kelmoqda. Evropa Ittifoqi Janubiy Osiyo davlatlariga xalqaro terrorizmga qarshi kurashda yordam bermoqda.

Evropa Ittifoqining Pokistonni siyosiy va iqtisodiy tomondan qo'llab-quvvatlashi katta ahamiyat kasb etmoqda. Pokiston bilan hamkorlik odatda Afg'onistonda xavfsizlikni mustahkamlash kontekstida ko'rib chiqilmoqda. Umuman olganda YEI Pokiston uchun muhim tijorat hamkori hisoblanib, Pokistonga imkoniyat darajasida bo'lgan demokratlashtirish va saylovlarni o'tkazishda yordam ko'rsatib kelmoqda.

Hindiston va Pokistonning Shanxay hamkorlik tashkilotida kuzatuvchi sifatida ishtirok etishi bu ikki mamlakatga yangi istiqbollar ochmoqda.

Janubiy Osiyoda XRX o'z ta'sir doirasini kengaytirmoqda. XRX uchun Pokiston qurol-yarog' sotishning asosiy bozori hisoblanadi. Shu bilan birga XRX va mintaqaning boshqa davlatlari, avvalo Hindiston bilan o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalarining ko'lami tez sur'atda oshib bormoqda.

Janubiy Osiyoda odatiy holda Rossiya o'z ta'sirini saqlab kelmoqda. Mintaqada Hindiston Rossiya uchun asosiy hamkordir. Pokiston bilan aloqalarning yaxshilanishi Rossiya uchun yangi istiqbollarni ochib beradi, ammo Rossiya XRX, YEI va AQShdan farqli o'laroq SAARK (SAARC - South Asian Association for Regional Cooperation, Janubiy Osiyo mamlakatlari mintaqaviy hamkorligi uyushmasi)da kuzatuvchi statusiga ega emas, shuning uchun bunday vaziyat istiqbolda uning mintaqadagi ta'sirining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy bosqichda Hindiston-Pokiston munosabatlari. Janubiy Osiyo geosiyosiy tuzilma sifatida bir necha mamlakatni o'z ichiga oladi. Ulardan eng yiriklari Hindiston va Pokiston hisoblanadi. Ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar ushbu mintaqaning xalqaro aloqalarini belgilab beruvchi omil sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Janubiy Osiyo mamlakatlari asosan qadimiy tarix va madaniyatga ega, garchi mintaqada bu davrda yarim mustaqil mamlakatlar bo'lgan bo'lsa ham, zamonaviy davlatchilik XX asr ikkinchi yarmidan boshlanadi.

Mintaqada sodir bo'lgan katta siyosiy voqea bu Hindiston va Pokistonning mustaqillikka erishishidir.

1947-yilda Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi diniy dunyo qarashlarga ko'ra bo'lindi. Bo'linish zo'ravonlik, qurolli to'qnashuvlar va qochoqlarning ko'p sonligi bilan kechdi. Pokiston g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'linib qoldi. Kashmir mojarosi ham bo'linishning natijasi bo'lib, uni hanuzgacha hal qilib bo'lmadi.

Janubiy Osiyoda mustaqil davlatlarning tashkil topishi, ularning bir-biri bilan bo'lgan aloqalarini yo'lga qo'yish va tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish zarurligiga olib keldi. Ulardan biri chegaralarni hal qilish masalasi edi. Mintaqada hududining kattaligi bo'yicha etakchi bo'lgan va markazga joylashgan mamlakat Hindiston bo'ldi. Shuning uchun chegaralar muammosi asosan Hindiston va qo'shni davlatlar aloqalariga qaratildi.

Har doim ham muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga muvaffaq bo'linmadi. Misol uchun, Hindiston va Pokiston o'rtasida uch marotaba keng ko'limli harbiy harakatlar bo'lib o'tdi. Oxirgi urush (1971-yil) Sharqiy Pokistonning ajralishi va mustaqil Bangladesh davlatining tashkil topishi bilan tugadi.

Hindiston bilan Xitoyning chegara borasida hal etilmagan masalasi 1962-yil qurolli to'qnashuvga olib keldi. Ushbu vaziyatni hal qilishga qaratilgan harakatlar faqat 1980-yillar oxirlariga kelib boshlandi.

Mustaqilligining birinchi kunlaridanoq Hindiston mintaqadagi boshqa mamlakatlar bilan tezroq aloqalarni yo'lga qo'yishga intildi. Tegishli shartnoma va bitimlar Butan (1949-yil), Nepal (1950-yil), Shri-Lanka (1954, 1964-yillar), Hindistonga keyinroq qo'shib olingan Sikhim knyazligi (1949 yil) bilan imzolandi.

Hindiston boshidanoq tinchlik, betaraflik va harbiy ittifoqlarga qo'shilmaslik tarafdori ekanligini e'lon qildi.

Mustamlakachilikka qarshi kurash harakati Hindistonning tashqi siyosatida muhim omil bo'lib qoldi. Misol uchun, Hindiston mandat bilan idora qilinadigan hududlarni BMT vasiylikiga topshirish tashabbusi bilan chiqdi. Hindiston JARdagi irqiy ayrimachilikka barham berilgunicha Janubiy Afrikada irqchilik tuzumi dushmanlarini faol qo'llab-quvvatladi.

Hindiston Qo'shilmaslik harakatining faol ishtirokchisiga aylandi.

"Sovuq urush" davrida Hindiston SSSR bilan an'anaviy tarzda do'stona aloqalarini tutib turdi. Mintaqadagi uning dushmani Pokiston esa o'sha payt AQShdan qo'llab-quvvatlash va'dasini olishga harakat qildi.

Pokistondan farqli o'laroq, Hindiston oldindan dunyoviy demokratik davlat sifatida chiqqan edi. 1950-yilda garchi Hindiston Britaniya millatlar ittifoqi tarkibida bo'lsa ham, Konstitutsiya parlament respublikasi haq-huquqlarini mamlakatga birlashtirib qo'ydi. Mamlakat ichidagi dinlararo va millatlararo qarana-qarshiliklar va Pokiston bilan qurolli to'qnashuvlarga qaramasdan, Hindiston o'zining asosiy printsip (nuqtai nazar)larini saqlab qolishga erishdi (1975-1977- yillarda favqulodda vaziyat kiritilgan paytdan tashqari).

Pokiston boshidanoq diniy davlat sifatida tashkil topgan edi. M.A.Jinna Musulmonlar ligasi peshvosi sifatida ikki millat g'oyasini ishlab chiqib, uning asosida mustaqil musulmon "pok davlati"ni tuzishni talab qildi. Amalda bir madaniyatli Pokiston turli madaniyatli Hindistonning aksi sifatida namoyon bo'ldi.

Pokiston armiyaning siyosiy hayotdagi muhim roli bilan farqlanadi. Pokistonning tashkil topishi va rivojlanish xususiyatlari, davlat institutlarining zaifligi, Hindiston bilan harbiy to'qnashuvlar va qurol-yarog'ni orttirishning hayotiy zarurligi armiya rahbarlarining vaqti-vaqti bilan siyosiy jarayonlarga aralashishiga olib keldi. Misol uchun, 1956-yil Pokistonning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi, so'ng hukumat almashdi. 1958-yil esa harbiy to'ntarish natijasida hukumat tepasiga general M.Ayub-xon keldi.

1962-yil qabul qilingan Konstitutsiya Ayub-xonga 1965-yilgi prezidentlik saylovlarida ishtirok etish va g'alaba qozonishga imkon berdi. 1969-yil navbatdagi harbiy to'ntarish natijasida hukumat tepasiga general A.M. Yahyo-xon keldi.

1971-yil Hindiston bilan urushdagi fojia Z.Bxutto boshchiligidagi hukumatning tashkil topishi va uchinchi Konstitutsiyaning qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Biroq, 1977-yil yangi harbiy to'ntarish o'z o'tmishdoshini qatl qilgan armiyaning navbatdagi rahbari Ziyu ul-Haqni hokimiyat tepasiga olib keldi.

Nihoyat, 1999-yil armiyaga boshchilik qilgan P.Musharraf N.Sharif o'rniga davlat boshqaruvini qo'lga oldi. Pokistonga yuklatilgan "demokratlashtirish" stsensariylarning takrorlanishiga olib keldi. Prezident P.Musharrafning Pokiston armiyasining bosh qo'mondonligidan bosh tortishi, prezidentlik va parlament saylovlarining terroristik guruhlarning faollashuvi va favqulodda holat sharoitida o'tkazilishi jarayonlarning keyingi rivojini oddiy ekstrapolyatsiya (narsa va hodisaning bir qismini kuzatish asosida olingan xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish) usuli bilan aytib berishga imkoniyat yaratadi.

Hindiston va Pokiston o'rtasidagi ziddiyat demokratik parlament respublikasi va avtoritar (diktatura), harbiylashgan, beqaror hokimiyatning qarama-qarshi turishini o'z ichiga oladi. Ammo Hindiston va Pokiston aloqalarida eng muhimi 60 yildan beri davom etib kelayotgan hududiy da'volar va ularning asosiylaridan biri bu – Kashmir muammosi bo'lib kelmoqda.

"Sovuq urushning" tugashi bilan Hindiston va Pokiston o'rtasidagi aloqalarda ko'p narsa o'zgarmadi. Ammo bu ikkala mamlakatning tashqi siyosati vektorini boshqa bir shaklga o'tishiga olib keldi. Pokiston sezilarli darajada AQShning moddiy yordamidan mahrum bo'ldi va doimiyga aylanib ketadigan bo'hronga duch keldi. Vaziyat 1998-yil yadroviy qurol sinoviga javoban kiritilgan sanksiyadan so'ng og'irlashdi.

Pokiston Afg'onistondagi vaziyatning rivojiga bog'liq bo'lib qoldi. Ko'p yillik fuqarolar urushi va pokiston-afg'on chegaralarining yomon nazorat qilinishi, islom radikalizmi omili Pokiston uchun, xususan Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalarni yaxshilashga jiddiy muammolar keltirib chiqardi. Shunda ham Pokiston yuzaga kelgan vaziyatni o'zining foydasi yo'lida foydalanishga harakat qildi.

Afg'onistonda "Tolibon" harakatining o'rni ortib borgani sari Pokiston toliblarning yaqin ittifoqchisi bo'lib qolishda davom etib, vaziyat ustidagi nazoratini yo'qotib boshladi. Pokiston manfaatlari ko'pincha "Tolibon" harakati olib borgan siyosat bilan qarama-qarshilikka uchrardi. Bu qarama-qarshiliklar Mozori-Sharifning bosib olinishi, Pokiston nuqtai nazarida

"haddan tashqari" terroristlarni tayyorlash lagerlarini kengaytirish, "Tolibon" harakatining Pokiston va Afg'oniston o'rtasidagi mavjud bo'lgan chegaralarni tan olmasligi bilan bog'liq. Shunga qaramasdan, Pokiston "Tolibon" harakatini tan olgan uch davlatdan biri bo'lib qolaverdi va to AQSh o'z hududida keng ko'lamlı, javobgarligi "Al-Qoida" zimmasiga yuklatilgan terror bilan to'qnash kelmaganicha toliblarga har tomonlama yordam berib turdi.

"Tolibon" harakati o'z faoliyatining boshidanoq Hindiston tomoniga adovatda bo'ldi. Hindistonni nafaqat toliblarning radikalligi, balki bu masala bo'yicha Pokistonning o'rni, shuningdek, Kashmirdagi ekstremistik faoliyatlarga harakatning ehtimoliy aloqadorligi xavotirga soldi. Natijada Hindiston AQSh va uning ittifoqchilarining Afg'oniston hududida terrorizmga qarshi olib boradigan harbiy harkatlarini qat'iy qo'llab-quvvatlovchi o'rinni egalladi.

Pokistonning terrorizmga qarshi qaratilgan harbiy harakatlarni qo'llab-quvvatlashi bu mamlakatga nafaqat sanksiyalarning olinishi va iqtisodiy yordam, balki AQShning NATOdan tashqari asosiy hamkori maqomini olib keldi. AQSh doimo Pokistonni qo'llab-quvvatlaydi va "Al-Qoida" bilan kurashda uning ulkan hissasi va muvaffaqiyatini ta'kidlab o'tadi.

Pokiston Afg'onistondagi vaziyatni tezroq barqarorlashishiga o'z manfaatini bildirmoqda. Bunday vaziyat Pokistonga sobiq ittifoq maydoniga chiqishga va Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalarni mustahkamlashga, shuningdek, 3 mln.ga yaqin qochoqni qaytishiga imkoniyat yaratishi mumkin. Afg'onistondagi terrorizmga qarshi olib borilayotgan harbiy harakatlar Afg'oniston orqali Janubiy Osiyoga quvurlar qurish loyihalarining tiklanishiga olib keldi. Misol uchun, 2006 yil fevral oyida Turkmaniston, Afg'oniston va Pokiston quvur o'tkazish bo'yicha bayonotga imzo chekishdi. Bu loyihaga Hindiston ham o'z manfaatini bildirdi.

1990-yillarda Hindiston iqtisodiy islohotlarga kirishdi va bu bilan u eng dinamik (jo'shqin) rivojlanayotgan dunyo mamlakatlaridan biriga aylandi. Erishilgan yutuqlar bilan Hindiston mintaqada peshqadamga aylandi. Hozirgi vaqtda Hindiston yadroviy quroldan tashqari Pokistondan amaliy jihatdan ham barcha ko'rsatkichlar bo'yicha oshib ketmoqda.

1998-yil yadroviy qurol sinovi o'tkazilgandan so'ng Hindiston va Pokiston o'rtasida strategik tutib turish tartibi haqidagi masala ko'tarildi.

Hindistonning mintaqadagi yana bir katta davlat Pokiston bilan aloqalari haqida to'xtalar ekanmiz. Bu ikki qo'shni davlat o'rtasidagi aloqalar juda yaxshi yo'lga qo'yilgan deya olmaymiz. Bu aloqalarning tarixi bir necha urush va ko'plab to'qnashuvlardan iborat bo'lib, ularning o'rtasida turuvchi eng katta muammo bu-Kashmir muammosidir. Ko'pgina

tadqiqotchilarning fikricha, Pokiston davlatining har tomonlama rivojlanishiga uning qo'shni Hindiston bilan o'zaro munosabatlari salbiy ta'sir etib kelgan. Bu ikki davlatlarning vujudga kelishidan boshlab ularning munosabatlari keskin, ziddiyatli bo'lgan. Ularning o'rtasida doimiy "sovuq urush" davom etib, aslida, ular uzluksiz qurollanish poygasi olib borganlar, doimiy o'zaro tahdidlar va ularni kuch ishlatish harakatiga aylanishi, harbiy yadro dasturlarini rivojlantirish, juda katta harakatlar va mablag'lar evaziga o'z ommaviy qirg'in qurolini ishlab chiqarishga harakat qilgan. Ularning savdo-iqtisodiy va ilmiy madaniy aloqalari juda cheklangan va ko'pincha to'xtab qolgan. Shuni aytish kerakki, Hindiston va Pokiston o'rtasidagi ziddiyat, ularni jahon maydonida paydo bo'lishlari bilanoq boshlangan edi. Muhimi, bu ziddiyatning nafaqat davomiyligi, balki uni yumshatishning va ijobiy hal etishning mavjud emasligidir. Ziddiyat tashqi ta'sirda butunlay xoli bo'lib, hatto, ikki dunyoviy tizimlar qarama - qarshiligi tugallanib, "sovuq urush" tugagan bo'lsada, Hindiston-Pokiston munosabatlariga bu hech qanday ta'sir etmadi.

Pokiston mustaqillikka erishgandan keyin Hindiston bilan uch marta urushgan va mag'lubiyatga uchragan. Birinchi harbiy to'qnashuvlar fuqarolik urushi tarzida bo'lib o'tgan va unda Pokiston mag'lubiyatga uchragan va Kashmirning katta qismi Hindiston qo'lida qolgan. 1965-yilgi Kashmirni o'z nazorati ostiga olish uchun bo'lgan Pokiston harakati muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1971-yilda mart oyida sharqiy Pokistonda boshlangan tartibsizliklar tang ahvolni keskinlashtirdi. Ichki mojaro qurbonlar sonini yanada oshirdi. Qochoqlar Hindiston tomon yo'l olishdi, ularning izidan Pokiston qo'shinlari suqulib kirdilar. Hindiston armiyasi bilan to'qnashuv ikki davlat o'rtasidagi haqiqiy urushga olib keldi. Oldingi urushlardan farqli o'laroq uchinchi urushda harbiy harakatlar Hindiston va Pokistonning butun chegarasi bo'ylab, sharqda ham g'arbda ham olib borildi. Harbiy harakatlar 1971-yil 3-dekabrda 17-dekabrgacha davom etdi. Natijada Hindiston yordami bilan Pokistonning sharqiy qismida Bangladesh davlati paydo bo'ldi. 1998-yilda Kashmirda musulmonlar qo'zg'alon boshlagan. Ularga yordam uchun Pokiston armiyasi kirgan va bu navbatdagi urush holatini keltirib chiqargan.

Aytish mumkinki Hindiston va Pokiston aloqalari "sovuq urush" ta'siri ostida rivojlandi. "Sovuq urush"ning tugashi va 2001-yil 11-sentyabrdan keyin vaziyatning rivoji keltirib chiqargan geosiyosiy o'zgarishlarga qaramay Hindiston va Pokiston o'rtasidagi aloqalar keskinligicha qolmoqda, bu keskinlikning sababi Kashmir muammosidir.

Hindistonni Janubiy va Sharqiy Osiyo, Yaqin Sharq hamda Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlari bilan hamkorlikni mustahkamlash dasturi

Hindistonning tashqi siyosiy strategiyasida bugungi kunda asosiy mavzulardan hisoblanib, shu maqsadda Pokiston bilan o'zaro muammolarni hal qilish harakatlari ham faol olib borilmoqda.

Shu maqsadda 2004-yilning yanvar oyida Islomobodda mintaqaviy hamkorlik bo'yicha Janubiy Osiyo Assotsiatsiyasi (SAARK) ning 12-sammiti o'tkazilishi Hindiston Pokiston munosabatlarining ijobiy tarafdagi siljishi uchun muhim asos bo'ldi. Mazkur sammit doirasidagi kengashlarda ikki davlat o'rtasida Jammu hamda Kashmir muammosini hal qilish, o'zaro aloqalarni barqarorlashtirish kabi masalalar muhokama qilinib, Hindistonning Erondan olib kelayotgan gaz quvurlarini Pokiston hududi orqali olib o'tish masalalari kelishib olindi.

Shuningdek, Pokiston Hindiston hamkorligi doirasini kengaytirish maqsadida bir qator tashriflar amalga oshirilib, ikki davlat o'rtasida quyidagilarga kelishildi:

- harbiy va yadro qurollari yuzasidan mutaxassislar darajasida muzokaralar olib borish va raketa sinovlari to'g'risida ogohlantirish haqida kelishuv loyihasi muhokama qilish;

- Munnabao-Xohrapor yo'nalishida temir yo'l qatnovini yo'lga qo'yish bo'yicha ikki davlat temir yo'l idoralari o'rtasida muzokaralarni tashkil qilish;

- Hindiston chegara xavfsizlik qo'mondonligi va Pokiston reyjnrlari o'rtasida yilida ikki marta uchrashuv o'tkazish (birinchi uchrashuv 2004-yil oktyabr oyida bo'lib o'tdi);

- Davlatlarning o'zaro savdo sohasidagi aloqalariga to'siq bo'luvchi muammolarni hal qilish yuzasidan mutaxassislar komissiyasini tuzish;

- Sringer va Muzaffarobod viloyatlari o'rtasida avtobus qatnovini yo'lga qo'yish;

- davlatlar o'rtasida turizm vizasi imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida zarur chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish;

- davlatlarning qator idoralari o'rtasida hamkorlik aloqalarini o'rnatish va mutaxassislarning o'zaro tajriba almashishiga imkoniyatlar yaratish.

Umuman olganda, 50 yildan ortiqroq vaqt mobaynida Hindistonning Pokiston yo'nalishidagi tashqi siyosati markazida Jammu va Kashmir muammosini hal qilishga qaratilgan harakatlar yotadi.

Ammo, davlatlarning ushbu muammolar yuzasidan o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda ilgari surayotgan takliflarining birortasi ham qabul qilinmayapti. Pokiston hukumati mojarolarni hal qilishda qator takliflarni ilgari sursa, unga hind tomoni mazkur takliflar Hindiston manfaatlariga nafaqat hududiy, balki suv resurslari ustidan nazorat qilish masalalarida zid kelishini ta'kidlamogda.

Bulardan ko'rinadiki, tomonlar ma'lum to'xtamga kelisha olmasdan o'zaro qurollanish baxsiga kirishib, harbiy kuchlarini namoyish qilish, raketalarni sinovdan o'tkazish va yadro quroli quvvatini kuchaytirish holatlari bilan birga chegara hududlarida ziddiyatli jarayonlar va qo'poruvchilik harakatlari sodir bo'lmoqda. Hindistonning Osiyo mintaqasidagi tashqi siyosiy faoliyatlari majmuasida mintaqada va bevosita davlat xavfsizligini ta'minlash harakatlari ham jadal olib borilmoqda. Ayniqsa, mamlakatning shimoliy chegarasidagi hududlarda xavfsizlikni ta'minlash va bu xususda Afg'oniston nobarqarorligini bartaraf etish hamda mamlakatni ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tiklash ishlaridan manfaatdor bo'lib, mazkur jarayonda Hindiston faol harakat olib bormoqda.

O'z xavfsizligi nuqtai nazardan, Hindiston Afg'oniston bilan olib borayotgan munosabatlari majmuasida ikkita omil ko'zga tashlandi. Jumladan:

birinchidan, ikki davlatning ham o'zaro aloqalardan xavfsizlik omiliga katta e'tibor qaratishi. Ya'ni, hozirda Afg'oniston o'zining xavfsizligini ta'minlashda Hindiston bilan muzokaralar olib borishga manfaatdorligini bildirmoqda. Bu bo'yicha Afg'onistonning sobiq prezidenti H.Karzay hamda A.G'aniyning Hindistonga qilgan qator tashriflari davomida "tolibon" kuchlari qoldiqlariga qarshi birgalikda kurashish masalalari to'g'risida muzokaralar olib borildi;

ikkinchidan, hind-afg'on munosabatlarida ikki davlatning ham kommunikatsiyasi va savdo iqtisodiy sohadagi hamkorlikdan manfaatdorligining yuqoriligi. Xususan: Hindiston bevosita Eronning Chox-Baxor bandargohiga chiqishi uchun Afg'oniston hududidan foydalanishga bo'lgan harakati. Bu xususda Hindiston hukumati Eron bandargohiga chiquvchi 230 km.li "Zaranj-Dilorom" avtomobil yo'lagi qurilishi uchun 70 mln. AQSh dollari miqdorida mablag' ajratdi.

Shuningdek, Afg'onistonda barqarorlikni ta'minlash jarayonida Hindiston Afg'onistonga 21,5 mln. AQSh dollari miqdoridagi ajratgan mablag'idan ham ko'rinadiki, Hindistonning mintaqaviy faoliyatida Afg'oniston barqarorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, Hindiston mintaqada Afg'oniston muammosini hal qilishdan va hind-afg'on munosabatidan manfaatdor bo'lib, quyidagilarga asoslanadi:

- birinchidan, o'zining shimoliy chegaralarida xavfsizlikni ta'minlash;
- ikkinchidan, Afg'oniston orqali Markaziy Osiyo mintaqasi bilan bog'lanish imkoniyatga ega bo'lish;
- uchinchidan, o'zining mintaqadagi manfaatlari yo'lidagi faoliyatlariga qulayliklar yaratish.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib aytish mimkinki, Hindistonning Osiyo mintaqasida va umuman jahondagi faoliyatlari doirasida etakchi davlatlar, ya'ni Xitoy, Rossiya, AQSh kabilar bilan har tomonlama munosabatlarning mustahkamlanganligi va hamda ichki va xavfsizlik sohasidagi manfaatlar yuzasidan Eron, Pokiston, Afg'oniston davlatlari bilan olib borayotgan hamkorliklari uning tashqi siyosiy harakatlarida qulayliklar yaratish bilan birga buyuk davlat maqomiga ega bo'lishida keng imkoniyatlarni beradi. Shu orqali uning Markaziy Osiyodagi faoliyatining uyg'unlashuviga ham olib keladi.

Umuman, Hindiston strategiyasi nafaqat Janubiy va Markaziy Osiyo mintaqasida, balki jahonda o'zining keng qamrovliligi bilan dunyo hamjamiyatining e'tiborini qaratmoqda. Shu bilan birga mamlakatdagi jarayonlar Markaziy Osiyoda ham sezilarli ta'sir qilib, xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy, siyosiy jarayonlarni amalga oshirish kabi sohalarda sezilarli turtki bo'lmoqda.

Hindiston tashqi siyosatini belgilab beruvchi ma'lum bir huquqiy normativ hujjat mavjud emas. Lekin tashqi siyosatning maqsad va tamoyillari mustaqillika erishilgan paytda Hindiston Milliy Kongressi tomonidan ishlab chiqilgan. Bunda Javoharlal Neruning o'rmi beqiyos bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz mumkin. Hindiston ma'lum bir huquqiy hujjatda belgilanmagan tashqi siyosiy tamoyillari orqali bugungi kunda etakchi davlatlar qatoridan o'rin egallashga erishdi. Tarixdan ma'lumki Hindiston ikki yuz yil davomida Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lib kelgan. Shuning uchun u erda haligacha Angliya ta'siri sezilib turadi. Shu o'rinda tashqi siyosatda ham. Hindiston har doim o'zining siyosiy qarashlaridan milliy manfaatlarni ustun qo'yishni uddalay olgan mamlakat hisoblanadi. Balki shu tufaylidir Hindiston hozirgi kunda barcha sohalar singari tashqi siyosatda ham o'ziga xos o'ringa ega mamlakat hisoblanadi.

Mintaqada sodir bo'lgan eng katta siyosiy voqea bu Hindiston va Pokistonning mustaqillikka erishishidir. Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq Hindiston mintaqadagi boshqa mamlakatlar bilan tezroq aloqalarni yo'lga qo'yishga intildi. Tegishli bitim va shartnomalar Butan (1949-yil), Nepal (1950-yil), Shri-Lanka (1954, 1964-yillar), Hindistonga keyinchalik qo'shib olingan Sikhim knyazligi bilan imzolandi. Hindiston boshidanoq tinchlik, betaraflik va harbiy ittifoqlarga qo'shilmaslik tarafdori ekanligini e'lon qildi. Hindiston mintaqadagi davlatlar bilan chegaralar muammosini har doim ham tinch yo'l bilan hal etishga muvaffaq bo'lmadi. Misol uchun, Hindiston va Pokiston o'rtasida uch marotaba keng ko'lamlil harbiy harakatlar bo'lib o'tdi. Oxirgi urush (1971-yil) Sharqiy Pokistonning ajralishi va mustaqil Bangladesh davlatining tashkil topishi bilan tugadi.

Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik tashkiloti SAARKni tashkil etilishida Hindiston tashabbuslari. Hindiston-Pokiston o'rtasidagi uchinchi urush tugaganidan so'ng Hindiston mintaqadagi buyuk davlatga aylandi, Pokistonning roli mintaqada keskin pasayib ketdi. Pokiston va Janubiy Osiyoning kichik davlatlari Hindiston ta'siri aksi bo'lgan tashkilot tuzishdan manfaatdorliklarini bildirishdi. 1975-yil Nepal qiroli Birendra Janubiy Osiyoda mintaqaviy tashkilot tuzish tashabbusi bilan chiqdi. Bunda Hindistonning o'rni muhim ahamiyat kasb etdi va albatta bu rejani amalga oshirish Hindistonsiz mumkin bo'lmas edi. O'sha yili Nepal qiroli tashabbusini Hindiston qo'llab-quvvatlamagan bo'lsa, 1980-yillarda Bangladesh Prezidenti general Rahmonning shunga o'xshash tashabbusi ancha ma'qul bo'ldi.

1985-yil 7-8-dekabrda Bangladesh poytaxti Dakkada Janubiy Osiyo mamlakatlari mintaqaviy hamkorligi uyushmasini tuzish rejasi amalga oshirilgan yuqori darajadagi uchrashuv bo'lib o'tdi. Tegishli Deklaratsiya va Xartiya qabul qilindi. Tashkilotga Janubiy Osiyoning etti mamalakati – Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Shri-Lanka, Nepal, Butan va Maldiv kirdi. SAARKning maqsadlari etib iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy hamkorlik e'lon qilindi.

Tashkilot faoliyati Hindiston va Pokiston o'rtasidagi murakkab aloqalar, 1990-yillarda Hindistonda musulmonlarga qarshi kayfiyatlar keltirib chiqargan Hindiston va Bangladesh o'rtasidagi aloqalarning keskinlashuvi, Shri-Lankadagi mojaro va uni hal qilishda Hindiston tinchlikparvar kuchlarining roli bilan bog'langan edi.

Tashkilotning o'zida tabiiy peshqadam o'rnida Hindiston chiqdi, Pokiston esa mintaqadagi kichik davlatlar jalb qilishi bilan Hindistonga nisbatan o'ziga xos aks bo'lib qolgan edi.

1990-yillarda mintaqaviy integratsiya jarayonlari nihoyatda sust rivojlandi. Janubiy Osiyo mamlakatlari SAARK doirasida iqtisodiy integratsiya jarayonlarini, umumiy bozor tashkil qilishni tezlashtirishni taklif etdilar. Ammo, bu rejalarni amalga oshirish uzoqqa cho'zildi.

1993-yil 10-11-aprelda Dakkada SAARKning ettinchi sammiti bo'lib o'tdi. Unda savdo-sotiq bo'yicha Janubiy Osiyo mamlakatlarining ramkali kelishuvlari (SAPTA) tasdiqlandi.

1998 yil 29-31 iyulda Kolomboda o'tkazilgan SAARKning o'ninchi sammitida 2001 yilga qadar Erkin savdo zonalarini (SAFTA)ni tuzish tashabbusi olg'a surildi. Biroq, Hindiston va Pokiston o'rtasidagi murakkab vaziyat, terrorizmga qarshi global kurashning avj olishi loyihani amalga oshirishni 2006- yilgacha qoldirdi. SAFTAni amalga oshirish Janubiy Osiyo iqtisodiy integratsiyasi yo'lida muhim qadamlardan biri sifatida ko'rilmogda.

1998-yil SAARK doirasida tariflarni osonlashtirishni o'z ichiga olgan elektr aloqa sektorini zamonaviylashtirish rejasi ishlab chiqildi.

Afg'onistondagi terrorizmga qarshi olib borilayotgan harbiy harakatlar SAARKda birinchi o'ringa terrorizmga qarshi kurashni olib chiqdi. Terrorizmga qarshi mexanizmining ishlab chiqilishi, mintaqaviy hamkorlikning samaradorligi, Dunyo va Janubiy Osiyo barqarorligi uchun terrorizmning xavfi bo'yicha berilgan baho, axborotlar va kadrlar almashinuvi SAARK doirasida terrorizm bilan sistemali kurashning muhim unsurlari hisoblanadi.

Janubiy Osiyo mamlakatlari, shuningdek, chegaralararo jinoyatchilik, noqonuniy pul o'tkazish, giyohvand moddalar savdo-sotig'i, noqonuniy ko'chish va qurol kontrabandasi bilan shug'ullanish bilan kurashish sohasida mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlashmogda.

2002-yil yanvar oyida Katmanduda o'tkazilgan SAARKning o'n birinchi sammitida 2020-yilga qadar Janubiy Osiyo iqtisodiy ittifoqini tuzish rejasi qabul qilindi.

Islomobodda (2004-yil 2-6-yanvar) SAARKning o'n ikkinchi sammitining o'tkazilishi tinchlik muzokaralariga qaytishga va Hindiston va Pokiston o'rtasidagi aloqalarni yaxshilanishida muhim ahamiyat kasb etishi mumkin edi. Lekin keskinlikning yumshashiga qaramay siljish ro'y bermadi. Sammitda SAARK asoslari bilan muvofiqlikda mintaqaviy hamkorlik masalalari muhim o'rin egalladi. Iqtisodiy sohada markaziy o'rinni SAFTA shartnomasining imzolanishi va uni amalga oshirish bo'yicha amaliy muammolar egalladi. 1993-yildayoq qabul qilingan savdo-sotiq (SAPTA) bo'yicha kelishuvlarni amalga oshirishda va Janubiy Osiyo mamlakatlarining energetik hamkorligi doirasida taraqqiyotga erishildi. Bundan tashqari, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy tadqiqotlar, ta'lim, madaniyat, axborot texnologiyalari, mintaqadagi kichik davlatlar xavfsizligi va terrorizm bilan kurash sohalarida mintaqaviy hamkorlik masalalari muhokama qilindi.

Islomoboddagi sammitni SAARKning o'ziga xos tiklanishi deb hisoblash mumkin. Erkin tijorat haqidagi Janubiy Osiyo kelishuvlari, terrorizm muammosi bo'yicha SAARK bitimining qaroriga qo'shimcha, shuningdek, Janubiy Osiyo iqtisodiy ittifoqini tuzish muddatini ko'chirish bo'yicha masalani ko'rib chiqishni boshlash va 2020-yil emas 2015-yilga qadar yagona valyutani joriy qilish oldingi qarorlarga taqqoslaganda SAARKni layoqatga ega tashkilotga aylantirdi.

Islomoboddagi sammitda Janubiy Osiyo mamlakatlari mintaq doirasida integratsiya jarayonlarida oldinga katta qadam tashlashdi. Sammitda iqtisodiy rivojlanish va integratsiya o'rtasidagi ajarlmas aloqani tushunishda, BMT ming yillik Deklaratsiyasida bayon etilgan,

Rivojlanish maqsadlariga muvofiqlikda qashshoqlikka barham berish, shuningdek, terrorizmga qarshi kurashda amaliy o'sishga erishildi.

2005-yil 12-13-noyabrda Dakkada o'tgan SAARKning o'n uchinchi sammitida mamlakatlar o'n ikki yillik rivojlanishga o'ziga xos yakun yasashdi.

Ko'pincha SAARKga ahamiyatga ega bo'lmagan masalalar muhokama qilinadigan, istiqboli hanuzgacha aniqlanmagan munozara o'tkaziladigan forum sifatida qaralgan. Davlatlar o'rtasidagi tafovut, Hindiston va Pokiston, shuningdek, Hindiston va Janubiy Osiyoning boshqa mamlakatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik SAARKning samaradorligiga to'g'anoq bo'ldi. Lekin, 2004 yil islomobodagi sammitdan boshlab SAARKning istiqbollari tobora optimistik ruhda ko'tarila boshladi. Ehtimol, terrorizmga qarshi kurash va iqtisodiy integratsiyadan foyda ko'rish SAARKni EYI yoki ASEAN kabi tashkilotga aylanishiga imkoniyat yaratmoqda.

Sammitda Afg'onistonni tashkilot a'zozligiga qabul qilish bo'yicha SAARK uchun muhim qaror qabul qilindi. 2007 yil Nyu-Delida bo'lgan navbatdagi sammitga Afg'oniston rahbari H.Karzay to'la huquqqa ega ishtirokchi sifatida tashrif buyurdi.

Afg'onistonni qabul qilish bo'yicha qaror qarama-qarshi xarakterga ega. Boshqa tomondan esa, Janubiy Osiyo mintaqaviy jarayonlariga jalb etilishi bu mamlakatga qiyinchiliklarni engib o'tishga yordam beradi.

Lekin SAARK Janubiy Osiyo doirasidan tashqariga chiqmoqda. Boshqa tomondan, iqtisodiy integratsiya, SAFTA va Iqtisodiy ittifoq loyihalarini amalga oshirish xavf ostiga qo'yilishi mumkin.

2007-yil 3-4 aprel Nyu-Delida bo'lib o'tgan o'n to'rtinchi sammitda birlamchi yo'nalish sifatida terrorizm bilan kurash muammosi belgilandi. Bu muammo Shri-Lankadagi tamil separatistlari, Nepal va umuman Janubiy Osiyo ma'ruzumi targ'ibotchilariga qarshi kurashni, shuningdek, dengiz yo'llari va chegaralar xavfsizligini o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari, narkobiznes, noqonuniy ko'chish, uyushgan jinoyatchilik bilan kurashish sohasi bo'yicha, shuningdek, ijtimoiy va ta'lim sohalarida, xususan, Janubiy Osiyo Universitetini tashkil etish bo'yicha hamkorlik masalalari muhokama qilindi.

SAARK sammitining ishida kuzatuvchi sifatida ilk bor AQSh, YYEI, Janubiy Koreya, Yaponiya, XXR qatnashdilar. Kuzatuvchi maqomini Eron ham oldi.

SAARK sammitida Afg'onistonni ishtiroki samarali deb e'tirof etildi. Afg'oniston birlamchi e'tiborini energetikaga qaratdi, Turkmaniston-Afg'oniston-Pokiston-Hindiston bo'ylab gaz quvurini qurish loyihasini amalga oshirishni tezlashtirish rejasini taklif etdi va Janubiy va Markaziy

Osiyo mamlakatlarini bog'lashga qodir bo'lgan transport va kommunikatsion loyihalarni rivojlantirishga chorladi.

Hindiston SAARKga Myanmani qabul qilishni, Pokiston esa tashkilotda XXRni to'la huquqli ishtirokini ilgari surmoqda. Shunda Pokiston, o'z navbatida, XXR uni ShHT tarkibiga kirishida qo'llab-quvvatlashiga umid bog'lamoqda.

XXR va Janubiy Osiyo mamlakatlari mintaqaviy tinchlik va xavfsizlik, iqtisodiy rivojlanish masalalarida umumiy manfaatga egalar. 2006-yilda XXR va SAARK o'rtasidagi savdo hajmi 26,7 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi.

Vaziyatni yaxshi tomonga o'zgarishida ahamiyatga ega bo'lgan omil – bu 2001-2002 yillarda Hindiston va Pokiston o'rtasida nihoyatda tarang munosabatlarni qurolsiz hal etilishi, xalqaro hamjamiyat, eng avvalo BMT tomonidan mintaqadagi iqtisodiy integratsiyani rag'batlantirilishi va terrorizm bilan dunyo miqyosidagi kurashdir.

Bundan tashqari, Hindiston SAARKga bo'lgan munosabatini qaytadan ko'rib chiqib, integratsion jarayonlarning asosiy tashabbuschilaridan biri sifatida olg'a qadam bosdi. Endi, SAARK Hindiston ta'siriga aks sifatida emas, balki Janubiy Osiyoda mintaqaviy integratsiya tayanchiga aylandi. Hindistonga qo'shni mamlakatlar uni faqatgina gegemon (etakchi) davlat va o'zining mustaqilligi yo'lida kuch-qudratga ega bo'lgan xavf, balki iqtisodiy rivojlanishda muhim yutuqlarga erishgan hamkor sifatida qaray boshladilar.

ASEAN va Sharqiy Osiyo bilan hamkorlik masalasi bo'yicha Hindistonning faol ishtiroki Janubiy Osiyo mintaqasi uchun yangi istiqbollarni yaratmoqda. Tailand tashabbus ko'rsatgan Osiyo hamkorlik ruloqoti ham Hindiston uchun o'zaro loyihalarni muhokama qilish va amalga oshirishda muhim forum hisoblanadi.

Hindiston va Pokiston ASEANning Mintaqaviy forumida ishtirok etmoqda. Boshqa loyihalar orasida dengiz xavfsizligi va xalqaro terrorizm bilan kurash sohada hamkorlikni mustahkamlash katta ahamiyatga egadir.

1997-yildan SAARK va ASEAN vakillarining doimiy uchrashuvlari o'tkazilmoqda. SAARK mintaqalar orasidagi aloqalarni mustahkamlash va o'z statusini ko'tarishga intilish yo'lida OTOIH (APEC – Asia Pacific Economic cooperation) va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlab kelmoqda.

SAARK va KHSHT, ShHT, EvrOsIH (EvrOsiyo Iqtisodiy Hamjamiyati - EvrAzES) kabi tashkilotlar o'rtasidagi aloqalar rivoji istiqbollari mavjud. ShHT bilan vaziyat ancha engillashmoqda, chunki Hindiston va Pokiston bu tashkilotning kuzatuvchilari hisoblanishadi.

SAARKning YEI bilan hamkorligi kengaymoqda. YEI Janubiy Osiyodagi integratsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlamogda. SAARK va YEI o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga intilish, xususan, 1996 yil imzolangan tushunish va hamkorlik Memorandumida o'z ifodasini topgan. Hozirgi paytda YEI SAARKda kuzatuvchi maqomiga ega. Umuman olganda, hozirgi davrda SAARK o'zida Janubiy Osiyo mamlakatlari mintaqaviy hamkorligining noyob instrumenti sifatida tasavvur uyg'otadi. Tashkilot doirasida mintaqaviy davlatlari ko'p tomonlama hamkorlikning umumuman barcha sohalariga tegishli keng ko'lamdagi masalalarni hal etishadi. Janubiy Osiyoning ayrim mamlakatlari SAFTA natijalaridan foydalanish imkoniyatiga egalar.

Boshqa xalqaro tashkilotlar bilan SAARK hamkorligi va Hindistonning Yaqin Sharq, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalarining rivoji taraqqiyot uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Janubiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. Hindiston tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. Janubiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. Janubiy Osiyo davlatlarining AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari qanday?
5. AQShning Hindiston-Pokiston ziddiyatlariga munosabati qanday?
6. Janubiy Osiyo davlatlarining xalqaro munosabatlariga tavsif bering.
7. Janubiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
8. Janubiy Osiyo mamlakatlarini hamkorlik tashkiloti SAARK haqida ma'lumot bering.
9. Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
10. Janubiy Osiyo mintaqasi davlatlarida xavfsizlikni ta'minlashda islom omilining o'rni.
11. Hozirgi davrda Hindiston - Pokiston munosabatlari qanday holatda?

Mustaqil ish savollari:

1. Janubiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. Hindistonning xalqaro munosabatlardagi o'rni yoritib bering.

3. Hindiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?

4. Zamonaviy bosqichda Janubiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

5. "Janubiy Osiyo davlatlari - Evropa munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.

6. Evropa Ittifoqi tashqi siyosatida Janubiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

7. Hindiston tashqi siyosatida Afg'oniston muamosini yoritib bering.

8. AQSh tashqi siyosatida Janubiy Osiyo davlatlari.

9. Zamonaviy bosqichda Janubiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

10. "Hindiston va Pokiston yadro qurollari muammosi" mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарк ва Фарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.

2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.

4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.

5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.

6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

1.2. Pokiston zamonaviy xalqaro munosabatlarda

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalarni Pokiston Islom Respublikasining xalqaro munosabatlardagi o'rni hamda uning siyosiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko'maklashish;

• talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;

• talabalarga Pokiston tashqi siyosati hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Janubiy Osiyo, SAARK, SENTO (CENTO - The Central Treaty Organization), SEATO (SEATO - South-East Asia Treaty Organization) tashkilotlari, "Tolibon" harakati, Pokiston Islom Respublikasi, Jammu, Kashmir, Muhammad Ali Jinna, "Dyurand chizig'i", Belujiston, Pushtuniston.*

Asosiy savollar:

1. Pokiston tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari.
2. Pokiston tashqi siyosatida islom omili.
3. Hozirgi davrda Pokiston-Afg'oniston munosabatlari.

Pokiston tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari. Bugungi kunda Pokiston Islom Respublikasining siyosati murakkab balansli jarayonlar ta'siriga qaysidir ma'noda asoslangandir. Uning tarixiy, diniy, me'ros bilan bog'liq va geografik joylashuvi yuqorida aytib o'tgan murakkab muvozanatli tashqi siyosatning shakllanishiga sabab bo'ldi. Siyosatning asosiy obyekti sifatida Pokistonning hududiy birligi va xavfsizligini davlatning o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan davrdan e'tiboran ta'minlash bo'ldi. Pokiston tashqi siyosiy faoliyatidagi dastlabki va yangi davr 1947-yil uning mustaqillikni qo'lga kiritgan davrdan e'tiboran boshlandi.

Janubiy Osiyoda joylashgan va SAARK tashkilotining etakchisi sanalgan Pokiston, bugungi mintaqaviy va xalqaro siyosiy jarayonlarga o'zining etarli darajadagi ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Agar geografik jihatdan mamlakatning joylashuv hududiga e'tibor beradigan bo'lsak, uning strategik muhim sanalgan mintaqada joylashganini ko'rishimiz mumkin.

Birinchidan, janubiy tomondan Arab Dengizi va Ummon ko'rfazi bilan tutashganligi nafaqat Pokistonning o'ziga, balki boshqa bir qancha shimolroqda joylashgan qo'shni mamlakatlarga ham dengizga chiqish imkonini beradi. Bu esa bugungi globalizatsiyalashuv jadallik bilan rivojlanayotgan davrda muhim strategik ahamiyatni kasb etadi;

Ikkinchidan, ayni paytda jahondagi notinch va murakkab siyosiy kurash borayotgan hududlarga chegaradosh bo'lganligi, ko'pgina yirik va qudratli mamlakatlarning Pokiston bilan bo'lgan munosabatlarida o'ziga xoslikni namoyon qilmoqda. Bu holatni birgina AQSh misolida olib qaraydigan bo'lsak, Pokiston bir vaqtning o'zida AQShning Afg'oniston va Eron bilan bog'liq strategik siyosatida geografik omili jihatidan muhim

ahamiyat kasb etmoqda. Buning misoli sifatida 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan so'ng dastlabki uch yil mobaynida AQSh hukumati tomonidan Pokiston harbiy holatini oshirish va yaxshilash uchun 4,2 mlrd. AQSh dollari miqdorida harbiy yordam ko'rsatdi.

Uchinchidan, Pokistonning Janubiy Osiyoda harbiy jihatdan katta kuchga ega mamlakat sanalishi va uning yadroviy qurolga egaligi albatta nafaqat Janubiy Osiyo mamlakatlariga, balki boshqa mintaqada davlatlariga ham ushbu mamlakat bilan ehtiyotkorona siyosat olib borishlari kerakligini bildirib turadi.

Pokistonning yadroviy qurolga ega mamlakat sanalishi Janubiy Osiyo mintaqasida uning Hindiston bilan birgalikda etakchi mamlakat bo'lishiga sabab hamdir.

Yuqorida keltirib o'tilgan ayrim xususiyatlar Pokistonning jahon siyosiy maydonida nechog'lik muhim aktor ekanligini etarli darajada ko'rsatib turmoqda.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kun zamonaviy xalqaro munosabatlarida faol aktor sifatida ishtirok etayotgan har bir mamlakat ushbu jarayonlardagi tashqi siyosiy faoliyatini o'ziga xos tamoyillar asosida shakllantirishar ekan, birinchi navbatda ikki muhim omilni hamisha asosiy faktor sifatida e'tiborga olishadi. Ular:

- mamlakat milliy-hududiy daxlsizligi;
- milliy davlat manfaatidir.

Ko'p mamlakatlardagi singari Pokiston tashqi siyosatida ham xavfsizlikni ta'minlash borasidagi harakat bosh masalalardan sanaladi. Buning eng asosiy sababi sifatida mamlakatning o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan yildan e'tiboran aynan qo'shni bo'lgan mamlakat, Hindiston bilan hududiy masalalar bo'yicha kelisha olmasliklari bo'ldi.

Janubiy Osiyoda joylashgan bu ikki mamlakatning konfliktga borishi, ularning Britaniya kolonnasidan ozod bo'lgan vaqtda Jammu va Kashmir hududlariga egalik qilish bo'yicha murosaga kela olmasliklari tufayli vujudga keldi. Aynan shu omil mintaqada beqaror va ziddiyatni xavfsizlik tabiatining shakllanishiga sabab bo'ldi va hozirgi kungacha bu nizo davom etib kelmoqda.

Pokiston Islom Respublikasi¹ tashqi siyosatining shakllanishi va nisbatan tartibga solinishi, professor Xasan-Askari Rizvining "Pokiston tashqi siyosati: 1947-2004-yillarga nazar" nomli o'quv qo'llanmasida keltirilishicha, ettita bosqichli davr mobaynida olib borildi. Ularga quyidagilarni keltirish mumkin:

- 1947-53-yillar: Barcha mamlakatlarni etarlicha o'rganish va ular bilan do'stona munosabatlarni shakllantirish;

¹ Pokiston 1956 yilda yangi konstitutsiya ishlab chiqishi bilan birga "Islom Respublikasi" degan maqomni oldi.

- 1953-62-yillar: G'arb mamlakatlari bilan hamkorlik;
- 1962-71-yillar: Mamlakatni xalqaro maydonda iqtisodiy tranzit hudud sifatida shakllantirish;
- 1972-79-yillar: Ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirish va har xil muammo va harbiy harakatlarga qo'shilmaslik siyosati;
- 1980-90-yillar: Afg'oniston muammosi va AQSh bilan hamkorlik;
- 1990-2001-yillar: Sovuq urushdan keyingi davr va Pokistonning to'g'ri siyosiy pozitsiya tanlash holati;
- 2001-yildan keyingi davr: Pokiston va terrorizmga qarshi kurash.

Yuqorida keltirib o'tilgan Pokiston tashqi siyosiy faoliyatining shakllanish davriga qisqacha to'xtalib, ularga sharh bersak.

Pokiston tashqi siyosiy faoliyati shakllanishining birinchi davrida, ya'ni 1947-53-yillarda, mamlakat o'z tashqi siyosatidagi birinchi navbatda qaratilgan yo'nalish, bu qo'shni va boshqa mintaqalarda joylashgan davlatlar bilan do'stona munosabatlarni o'rnatish bo'ldi.

Pokiston davlatining asoschisi general Muhammad Ali Jinna AQSh va Avstraliya aholisiga radio orqali Pokiston haqidagi o'zining ikki muhim nutqini so'zladi. Shuningdek, 1947-yilning dekabr oyida Afg'oniston qiroli bilan bo'ladigan maxsus uchrashuv arafasida, ko'plab mamlakatlar bilan do'stona munosabatlarni o'rnatishga va rivojlantirishga kuchli istaklari borligini bildirgan edi. Bu harakatlarining dastlabki natijalari Birma (1948-yil, yanvar), Frantsiya (1948-yil, yanvar), AQSh (1948-yil, fevral), Turkiya (1948-yil, mart) va Afg'oniston (1948-yil, may) kabi davlatlar elchilarining o'z ishonch yorliqlarini Pokiston hukumatiga taqdim etib o'z faoliyatlarini boshlashlarida ko'rish mumkin edi.

Bundan tashqari Pokiston izchil ravishda xalqaro tashkilotlarga ham a'zo bo'lib ko'pgina xalqaro paktlarni imzoladi. Jumladan, mamlakatning G'arb mamlakatlari bilan yaqin munosabatlarini shakllantirishiga dastlabki muhim bo'lgan qadam, bu Bog'dod Paktiga a'zo bo'lishi, SENTO (CENTO - The Central Treaty Organization) va SEATO (SEATO - South-East Asia Treaty Organization) tashkilotlarining ham muhim a'zosi sifatida o'z faoliyatini boshlashida bo'ldi.

Pokiston otasi sifatida tilga olinuvchi general Muhammad Jinna o'sha paytda Pokiston tashqi siyosati haqida gapirar ekan quyidagilarni bildirib o'tgan. "Bizning tashqi siyosatimiz jahon millatlari bilan do'stona va yaxshi munosabatlar asosidagi faoliyatga asoslangan. Biz davlat va millatga qaratilgan har qanday agressiv munosabatlarni hurmat qilmaymiz. Shunga ishonamizki, har doim ham milliy va ham xalqaro munosabatlarda samimiylik va to'g'rilik printsiplari asosida o'z faoliyatimizni olib boramiz va jahon xalqlari orasida rivojlanish va tinchlikni ta'minlash yo'lida har qanday kontributsiyani ayamaymiz. Pokiston hech qachon jabr zulm

ko'rgan va qiynalgan jahon halqlarini va BMT nizomi printsiplarini qo'llab-quvvatlashda hech bir kamchilikka yo'l qo'ymaydi", - deya ta'kidlagan edi.

Pokiston BMTning to'laqonli a'zosi sifatida 1947-yil 30-sentyabrda o'z tashqi siyosiy faoliyatini yanada rivojlantirdi. Uning ko'pgina tashkilotlar doirasida liderlik qilishi, ko'plab mamlakatlar bilan ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirishga sabab bo'ldi.

Tashqi siyosiy faoliyat shakllanish davrining ikkinchi bosqichida (1953-62 yillar) Pokiston asosiy e'tiborini G'arb davlatlari bilan ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirishga qaratdi. Bu davrda Pokiston ayniqsa AQSh bilan o'z munosabatlarini xavfsizlik, harbiy va iqtisodiy jihatdan yanada mustahkamladi. Buning asosiy sababi sifatida, ushbu vaqtda Pokiston milliy xavfsizligi borasida va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash jarayonida birinchi navbatda G'arb mamlakatlari ko'magiga etarlicha muhtoj edi. Chunki mamlakat bu paytda shimolda Afg'oniston, Janubiy Sharqda Hindiston bilan bog'liq muammolar ta'siri ostida edi.

Yuqoridagi holatning amalga oshishiga yana bir sabab, o'tgan asrning 50-yillari boshida, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, 1952-yilda jahon bozorida jut¹ va paxta tolasi narxining keskin tushishi, Pokiston tashqi savdo tizimiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek 1952-1953-yillarda mamlakatda bug'doy etishmovchiligining ham bo'lishi yuqorida ta'kidlab o'tgan omillarning bo'lishiga sabab bo'ldi. Albatta bunday vaziyatlarda birinchilardan bo'lib AQSh hukumatining Pokistonga katta miqdordagi beg'araz yordamini ko'rsatishi, mamlakat tashqi siyosatida G'arbg'a yo'naltirilgan vektorning shakllanishiga sabab bo'ldi.

Ushbu davrga xos yana bir muhim xususiyatni aytib o'tadigan bo'lsak, bizga yaxshi ma'lumki, aynan 1950-1965-yillar Pokiston ichki va tashqi siyosatida eng asosiy qaratilgan e'tibor mamlakat xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, Jammu va Kashmir hududlari ustida Hindiston bilan bo'lgan urushlarda eng asosiysi mamlakat manfaatlarini harbiy yo'l bilan bo'lsada himoyalashga qaratilgan. Pokistonning harbiy jihatdan biroz Hindistondan orqada bo'lishi, uning kuchli tashqi siyosat yuritish orqali mamlakatni qo'llab-quvvatlovchi tarafdorlarni ko'proq topishga undadi.

Bu davrga kelib asosan, AQSh va Xitoy davlatlari bilan harbiy sohada qilingan hamkorlik va ushbu mamlakatlarning Pokistonga qilgan kontributsiyalari, davlatning Hindiston bilan bo'lgan nizolarida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Birgina ushbu ko'makni AQSh misolda ko'rib o'tadigan bo'lsak, quyidagi ma'lumotlarni keltirib o'tishimiz mumkin.

¹ Jut (en, jute) - Pokiston va Hindistonda etishtiriladigan kanop bo'lib, tolasidan mato to'qishda foydalaniladi.

Pokiston AQSh hukumatidan deyarli 650 mln. AQSh dollari miqdorda harbiy holatning barqarorligini ta'minlash va harbiy sohani rivojlantirish uchun yordam olgan. Shuningdek, F-104, B-57, B-86 va C-130 harbiy va yuk tashuvchi samolyotlar, harbiy kema va jihozlar, radar va elektron asbob-uskunalar kabi bir qancha jihozlarni yordam sifatida oldi.

Demak, yuqoridagi jumalardan ko'rinib turibdiki, Pokiston tashqi siyosatida amalga oshirilgan aniq faoliyat, davlatga juda muhim vaziyatlarda yaqin xalqaro hamkor mamlakatlarning kerakli yordamini berishga va Pokiston xavfsizligini ma'lum darajada himoyalashiga sabab bo'ldi.

Pokiston tashqi siyosatida islom omili. 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan keyin Pokistondagi vaziyat keskin o'zgardi. Hukumatning AQSh boshchiligidagi NATO alyansining Afg'onistonda faoliyat yuritishini qo'llab-quvvatlagandan so'ng, mamlakat shimoliy hududlaridagi terroristik guruhlar harakati ham keskin kuchayib ketdi. Pokiston hukumati tomonidan Sovuq urush davrida Afg'onistonda AQSh yordamida shakllantirilgan "Tolibon" harakatini ham o'z vaqtida qo'llab-quvvatlagan. Mamlakatning Hindiston bilan Jammu va Kashmir masalalari borasida bir necha yillik mojarosi, hududda davlatga qarashli bo'lmagan Militant harakatini kuchayishiga sabab bo'ldi. 2001-yilgacha Pokiston hukumati bilan murosada bo'lgan Militant harakati vakillarining NATO tomonidan Afg'onistonda Tolibon hukumati va unga aloqador bo'lgan guruhlarni, shu o'rinda Pokiston shimoliy sarhadlarini ham jangarilardan tozalashga qaratilgan faoliyatning boshlanishi bir tomondan Militant harakati guruhlarning hukumat bilan kelishmovchilikga borishlariga sabab bo'ldi va oqibatda Pokiston keyingi vaqtlarda terroristik faoliyatlar kuchaygan mamlakatga aylandi.

Qisqacha qilib Pokistonda bugungi kunda faoliyat yuritayotgan terroristik tashkilotlar to'g'risida gapiradigan bo'lsak, 2008-yilning 16-yanvarida Xalqaro Tinchlik bo'yicha Karnegi Jamg'armasi tadqiqotchisi Eshli Tellis Pokistonda faoliyatda bo'lgan terroristik va ekstremistik guruhlarni quyidagi yo'nalishlarga bo'lgan:

- Turli sektarlarga aloqador guruhlar. (Sunni Sipoh - e- Shahaba va Shia Tehrik - e-Jafriya);
- Anti-Hind guruhlar. Mazkur guruhlar doimiy ravishda Pokiston Ichki Razvedka Xizmati tomonidan qo'llab-quvvatlangan. (Lashkar -e-Toiba (LeT), Jish-e-Muhammad (JeM) va Harakat ul Mujohidin (HuM))
- Afg'on Tolibonlari. Haqiqiy Tolibon harakati va uning Qandahordagi rahbari Mulla Muhammad Umar Pokistonda faoliyat yuritishga katta umid bog'laganlar;
- Al-Qoida va uning tarafdorlari;

• Pokistonlik "Tolibonlar". Baytulloh Maqsud boshchiligidagi Janubiy Vaziristondagi Maqsud guruhi, Mavloni Faqir Muhammad va Mavloni Qazi Fazluloh rahbarlik qilayotgan Tehrik-e-Nafaz-e-Shariat-e-Muhammadi (TSNM) guruhi va Mangal Box Afridi rahbarligidagi Lashkar-e-Islomiya kabilarni aytilish mumkin.

Bu kabi terroristik va ekstremistik guruhlarining Pokistonda faoliyatda bo'lishi mamlakatning faqatgina ichki siyosiy muvozanatini buzibgina qolmay, balki uning tashqi siyosatidagi faoliyatiga hamma o'zining katta ta'sirini ko'rsatishi aniq. Shuning uchun ham Pokiston hukumati iloji boricha G'arb va Sharq allianslari sifatida xalqaro siyosatchilar tomonidan aytilayotgan NATO va ShHT doirasida teng pozitsion munosabatlarni olib borishga harakat qilmoqda.

AQSh sobiq Davlat Bosh Kotibi Medlin Olbrayt ta'kidlaganidek: "O'zining Yadro quroliga egaligi, terrorizm, jamiyati, korruptsiya, juda sust iqtisodiy rivojlanishi, hukumat sohasidagi notinchligi, kritik xususiyatga ega geostrategik joylashuvi bilan Pokiston Obama hukumatining asosiy e'tiborida bo'lishi aniq".

2008-yilning dekabr oyida NBS (NBC) muxbirlariga bergan intervyusida Amerika Qo'shma Shtatlarining sobiq Prezidenti Barak Obama quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Biz Afg'onistondagi vaziyatni Pokistondagi notinchlikni hal qilmay turib, bartaraf eta olmaymiz". 2008-yilning noyabrda Mumbayda bo'lgan portlash natijasida Hindiston hukumatining Pokiston militant harakatini bunda ayblashi va unga nisbatan harakatni boshlashi rasmiy Dehli va Islomobod o'rtasidagi munosabatlarning sovuqlashuviga sabab bo'lgan edi. Shuning uchun ham yangi AQSh hukumati iloji boricha Janubiy Osiyo mintaqasida ham tinchlikni o'rnatishga katta e'tiborini berishi aniq.

Umuman olganda, Pokiston tashqi siyosati bir necha yillar mobaynida shakllana borib, mamlakat oldida turgan maqsadlarga erishish jarayonida goh diplomatik gohida esa harbiy strategiyalarining amalga oshirish bilan ta'minlashga harakat qilindi. Bunday yo'nalishda davlat siyosatining olib borilishi, professor Hasan Askari Rizvi ta'kidlaganidek: "...mintaqaviy va xalqaro vaziyat dinamikasiga qarab belgilandi".

Ayni paytda Pokiston milliy xavfsizligi, tinchligi va iqtisodiy rivojlanishini inobatga olgan holda xalqaro munosabatlarning muhim ishtirokchisi sanaladi. Ayniqsa diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda ham. Shu sababli Pokiston tashqi siyosatini shakllantirishda va to'g'ri olib borishda yuqorida keltirilib o'tilgan omillarni inobatga olgan holda faoliyat yuritishni muhim deb hisoblaydi.

Pokiston Islom Respublikasi siyosiy partiyalari faoliyatini tahlil qilar ekanmiz, ushbu siyosiy partiyalarning mamlakat va jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega siyosiy institutlar sifatida o'rniga katta baho

bergan holda ularning Pokiston va dunyo hamjamiyati o'rtasidagi munosabatlarning bevosita yoki bilvosita ishtirokchilari ekanliklarini, mamlakatning nafaqat ichki siyosatini shakllantirilishida, balki davlatning tashqi siyosat borasidagi faoliyatida ham juda faol ishtirok etib, ushbu jarayonga o'z ta'sirini ko'rsata oladigan siyosiy kuch ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Hozirgi davrda Pokiston-Afg'oniston munosabatlari. Pokiston va Afg'oniston bir-biriga qo'shni bo'lgan musulmon mamlakatlardir. Pokiston mustaqil davlat bo'lgan vaqtdan boshlab ular o'rtasida murakkab o'zaro munosabatlar vujudga kelmoqda. Ikki davlat munosabatlaridagi asosiy muammo "Buyuk Pushtuniston" va "Dyurand chizig'i" muammolaridir. Shuningdek, Pokiston Afg'onistondagi o'zaro ichki nizolarda "Toliblar harakati"ni qo'llab-quvvatlab ularga harbiy, siyosiy va iqtisodiy yordam berib kelmoqda.

Xususan, Pokiston Islom Respublikasi hamda Afg'oniston Islom Respublikasi munosabatlarida Federal boshqaruvdagi qabilalar hududi (FBQH) bilan bog'liq bo'lgan muammolar saqlanib turibdi. Mazkur mamlakatlar tashqi siyosiy strategiyalarini ishlab chiqishda pushtunlar masalasi doim kun tartibida birinchi o'rinda turgan.

Ta'kidlash kerakki, FBQH yashovchi 4 mln. aholining 90% ni pushtunlar tashkil etadi. Pushtunlarning umumiy soni 38 mln. kishini tashkil etib, ulardan 12,5 mln. Afg'oniston hududida, 25 mln. Pokistonda istiqomat qilishadi.

Ikki davlatda yashovchi pushtunlarni birlashtiruvchi yagona "Buyuk Pushtuniston" davlatini qurishga intilishlar FBQHni notinch joyligicha saqlanib qolishiga sabab bo'lmoqda.

Barcha pushtunlar ya'ni, Afg'on va Pokiston pushtunlarining birlashishi, jangovor harakatlarni amalga oshirishga intilishi Pokiston Islom Respublikasining yaxlitligiga real tahdid yaratishi mumkin.

XX asrning boshlarida Qobulda Pushtuniston davlatini tuzishga bo'lgan intilishlar yuzaga kelib, "Pushtun ayirmachilik harakati" paydo bo'lgan. Keyinchalik bu harakat Pokistonning Shimoliy-g'arbiy chegara viloyati hamda Belujistonga kirib borgan va mahalliy hokimiyatga muammolar tug'dira boshlagan.

Afg'onistonning shimoliy-sharqiy viloyatlaridan Pokistonning Shimoliy-g'arbiy chegara viloyatiga qochoqlarning ommaviy chiqishi birinchidan, pushtun aholisining ko'payishiga, ikkinchidan, uning radikallasuviga yordam bermoqda. Bu esa mujohidlarning qurolli shakllanishiga va lagerlarda tayyorlanishiga hamda ular siyosiy faoliyatining faollashuviga olib kelmoqda. Bunday hatti - harakatlarning barchasi mahalliy pushtun aholisini asta-sekin o'ziga tortib ketmoqda.

Rossiyalik siyosatshunos D.Vertoxurovning fikriga ko'ra, mintaqadagi beqarorlikdagi bosh muammo pushtunlar milliy davlatchiligi belgilanishining tugatilmaganligidir. Bu Britan siyosatining natijasi bo'lib hisoblanadi. Bu muammoni echishning uchta usulini qo'llash mumkin.

Birinchi usul Afg'onistonni to'liq pushtun davlatiga aylantirish;

Ikkinchi usul "Dyurand chizig'i" yonida Afg'oniston-Pokiston konfederatsiyasini yaratishdan iborat;

Uchinchi usul esa Afg'oniston-Pokiston chegarasidagi "Erkin zona"da "Pushtuniston" rahbarlarini amalda sinab ko'rishdir. Muammoni echishning ushbu usullari Afg'oniston va Pokistonni yuqori darajada zaiflashtiradi va davlatlar hududining ma'lum bir qismining qo'ldan chiqishiga olib keladi.

Ba'zi ekspertlar "Pushtun" muammosini echishning quyidagi ikki usulini ko'rsatib o'tadilar:

Birinchisi, Afg'oniston va Pokiston hududida "Dyurand chizig'i"da ikki pushtun avtonomiyasini tuzish;

Ikkinchisi, "Dyurand chizig'i"ni yo'qotish, pushtun xalqini birlashtirish va hozirgi afg'on-pokiston chegarasida yangi mustaqil Pushtuniston davlatini yaratish.

Pokiston va Afg'oniston o'rtasidagi asosiy muammolardan biri "Dyurand chizig'i" muammosi bo'lib, ikki tomonlama munosabatlarning yaxshilanishiga hamda mintaqa xavfsizligiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Xususan, Pokiston va Afg'oniston davlatlari o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashishi ikki davlatni ajratib turuvchi 1,5 ming km.lik chegara, ya'ni "Dyurand chizig'i"ning rasmiy Qobul tomonidan tan olinmasligi bilan boshlangan. Bu chegara to'g'risidagi shartnomani Qobulda Afg'onistonlik Abduraxmon va ingliz Hindistonining tashqi ishlar bo'yicha kotibi M.Dyurandlar 1893-yil 12- noyabrda imzolaganlar. Keyinchalik 1905, 1919, 1921-yillarda ingliz-afg'on shartnomasi bilan tasdiqlangan.

Pokiston tomonining aytishicha, Pokiston va Afg'oniston o'rtasida hech qanday chegara muammosi yo'q. Chegara 1921-yildagi kelishuv bilan rasmiy ravishda tasdiqlangan. Pokiston hukumati Afg'oniston va Pokiston o'rtasidagi "Dyurand chizig'i"ni xalqaro tan olingan chegara deb hisoblaydi.

Shuningdek, Pokiston prezidentining Nyu-Yorkda AQSh sobiq davlat kotibi K.Rays bilan uchrashuvida Afg'oniston bilan chegarasiga sim o'rnatishini aytib o'tdi.

Afg'onistonning sobiq prezidenti H.Karzay esa uning bu taklifiga qarshi chiqib, to'siq o'rnatish muammoni hal qilmasligini, balki Pokiston hududida hukumatga qarshi chiqishlarning vujudga kelishiga sabab bo'lishini ta'kidlab o'tdi. Chegara hududlarida bir-biriga yaqin qabilalar

yashaydi. Chegaraga to'siqning qo'yilishi nafaqat qabilalarni, balki oilalarni ajratib tashlaydi.

Bundan tashqari Afg'oniston hukumati hamda BMT Pokistonni "Toliblar harakati"ni qo'llab-quvvatlayotganlikda hamda jangarilarning Afg'oniston hududiga kirishiga yordam berayotganlikda ayblamoqda.

Jumladan, Oxirgi vaqtda Islomobod va Qobul munosabatlari sezilarli darajada yomonlashdi. Asosiysi shundaki, Pokistonning Afg'oniston bilan chegaradosh bo'lgan qabilalar joylashgan hududida Toliblar tarkibiga kiruvchi turli xalqaro terroristik tuzilmalar faollashishda va o'z bazalariga ega bo'lishda davom etmoqdalar.

Pokiston Afg'oniston munosabatlari 2006-yilning oxirgi bir necha oylarida keskinlashganini ko'rishimiz mumkin. Bu bevosita Afg'on-Pokiston chegaralariga "ko'chib kelgan qabila zona"laridagi beqaror vaziyat bilan bog'liqdir. "Toliblar harakati", shuningdek bir qator boshqa terrorchilik yo'nalishidagi tashkilotlar kam nazoratdagi Islomobod hududida o'z faoliyatini amalga oshirish uchun amaliy imkoniyatga ega bo'lmoqdalar.

Qobul ma'muriyati Pokistonni ommaviy ayblash bilan chiqmoqda, ya'ni uning fikricha, Afg'oniston prezidenti H.Karzay pozitsiyasiga shubha uyg'otib, Afg'oniston bilan munosabatlarida qo'poruvchilik faoliyatlarini amalga oshirishga yo'l qo'yib bermoqda. Afg'oniston hukumati "ko'chib kelgan qabilalar zonasi"dagi Toliblarni qo'llab-quvvatlash kayfiyatidagi kuchlarni bartaraf etish yo'nalishidagi Islomobod siyosatining natijalariga ochiqchasiga shubha bildirmoqda.

Shuningdek, 2006-yil Vashingtonda uch tomonlama Afg'on-Pokiston-AQSh uchrashuvi o'tkazilib, Loyi Jirg'a bilan hamkorlikda chegara xavfsizligini ta'minlashga oid savollar bo'yicha kelishuvlar imzolandi. Lekin bu amalga oshmadi. Chunki Afg'oniston tomonining fikricha, buni amalga oshirish uchun nafaqat pushtun etakchilari, balki boshqa qabila etakchilari ham, chegaradagi etnik guruh vakillari ham ishtirok etishi zarur.

BMTning yuqori martabali namoyondalari ham borgan sari ochiqchasiga Pokistonni afg'on hududiga o'tuvchi jangarilarga qarshi kurash olib bormaganlikda, Pokiston maxsus xizmatini esa ularga yo'l qo'yib berayotganlikda ayblamoqda. Shu bilan birgalikda ular Vaziriston kelishuvini ham tanqid ostiga olib, buni ekstremistlarga "ochiq yon bosish" deb atamoqda.

Ekspertlarning fikrlariga ko'ra, Pokiston parlamentining beshdan bir qismini islom fundamentalistlari va mamlakat armiyasining yuqori mansabdorlari tashkil etadi. Aynan ular "Toliblar harakati"ni qo'llamoqdalar. Bundan tashqari, Pokiston aholisining ko'pchilik qismi ham Toliblarga ko'mak bermoqda. Jamoatchilik fikri so'rovlari natijasiga

ko'ra, AQShning terrorizmga qarshi jangga kirishini Pokistonliklarning 30% qo'llab-quvvatlagan.

AQSh, NATO va Afg'oniston vakillari esa "Toliblar harakati"ning qarorgohi Pokistonning Kvetta shahrida joylashgan deb hisoblamodalar. Pokiston prezidentining qayd etishicha, jangarilar chegarani kesib o'tib harakat qilmoqda, ularning bazasi Afg'onistonda joylashgan ammo, "Toliblar harakati" Pokistondan qo'llab-quvvatlanmoqda.

Ma'lumotlarga qaraganda, Pokistonning Shimoliy - g'arbiy chegara provintsiyasida 20 mingta madrasa (diniy maktab) mavjud bo'lib, ular Fors ko'rfazi musulmon mamlakatlari tomonidan moliyalashtirilmoqda. U erda pushtun yoshlari Afg'oniston va Markaziy Osiyo mintaqasida ziddiyatlarni vujudga keltirish va unda ishtirok etish uchun mafkuraviy va harbiy jihatdan tayyorlanadi.

2007-yil 11-avgustda Qobulda prezident P.Musharraf Pokistonga "Toliblar harakati"ni qo'llab-quvvatlaganini tan oldi. Shu paytgacha Islomobod Toliblar harakatiga o'zining aloqadorligini qat'iy ravishda rad etib kelayotgan edi.

Pokiston sobiq prezidenti P.Musharraf CNN telekanaliga bergan intervyusida aytishicha, Afg'oniston maxsus xizmati Pokistonga qarshi maxfiy operatsiya o'tkazgan. Avval Pokiston tashqi ishlar vaziri rasmiy Qobulni Pokistonning Belujiston viloyatiga qurol yuborishda ayblagan edi. Afg'oniston esa Pokistonni qurol va terroristlarni tarqatayotganlikda ayblamoqda.

O'z o'rnida Pokiston tomoni Toliblarning qurolli faolligini Afg'oniston Islom Respublikasining o'z mamlakatida tartib o'rnatmasligida deb, ayblamoqda. Shu bilan birgalikda Dehlini ham ayblab, Hindiston va Afg'oniston o'z bosh elchixonalari orqali pushtun va beluj qabilalarini Pokiston hukumatiga qarshi qo'ymoqda va qurollantirmoqda.

AQSh bir qancha vaqt Pokiston - Afg'oniston munosabatlarida faol vositachi, biroq betaraf davlat sifatida rol o'ynab keldi. So'nggi vaqtlarda esa AQSh ma'muriyati Afg'oniston hududiga kirib kelayotgan jangarilarga nisbatan tegishli choralar ko'rishni Pokistondan talab qilmoqda.

Xususan, bu Pokistonga nisbatan nafaqat siyosiy diplomatik choralar, balki harbiy kuch xarakteridagi choralarni ko'rish to'g'risidagi ogohlantirishlarda o'z ifodasini topmoqda.

2001-yil 11-sentyabr voqealaridan keyin Pokistonning "afg'on siyosati" o'zgardi va Afg'onistondagi xalqaro antiterroristik operatsiyalarda ishtirok eta boshladi. Pokiston va AQSh maxsus xizmatlari "Al-qoida" a'zolarini topish va "Toliblar" harakatini oldini olish borasida hamkorlik qila boshladilar.

2007 yil fevralda AQSh sobiq vitse prezidenti Dik Cheyni Islomobodga keldi va P.Musharrafni Pokistonning Shimoliy - g'arbiy

chegara viloyatlaridagi ko'p sonli baza va lagerlarni yo'qotish hamda radikal islomiyarga qarshi kurashni faollashtirishga chaqirdi.

Shundan so'ng 2007-yilning may oyida Pokistonning Shimoliy Vaziriston viloyatidagi jangarilar lageri ushbu davlat armiyasi tomonidan yo'q qilindi.

Bundan tashqari, Pokiston va Afg'oniston o'rtasida o'zaro kelishuv hamda barqarorlikni ta'minlash masalalari ham ko'rib chiqilmoqda ammo hozirgi paytgacha biror natijaga erishilganicha yo'q.

2006-yil 7-sentyabrda Pokiston prezidenti P.Musharrafning Afg'onistonga tashrifi chog'ida aytishicha, mamlakatning Afg'oniston bilan chegaradosh mintaqalarida xavfsizlikni ta'minlash uchun "Toliblar harakati" va "Al-Qoida" guruhlariga hamda terroristik tashkilotlarga qarshi kurashishda Pokiston tomoni choralarni yuqori darajada davom ettiradi. Bu Pokiston va Afg'oniston manfaatlariga javob beradi.

2007-yilning aprel oyida esa Anqarada prezidentlar P.Musharraf va H.Karzaylarning navbatdagi uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uning natijalariga ko'ra, Turkiya ishtirokida uch tomonlama ishchi guruhi Afg'oniston Islom Respublikasi va Pokiston Islom Respublikasi o'rtasida ishonchni mustahkamlash chora – tadbirlari bo'yicha kelishuvga erishildi va Anqara deklaratsiyasi qabul qilinib, unga ko'ra ikki tomon har qanday qo'poruvchilik va terroristik akt ko'rinishlarini yo'q qilish majburiyatini olish holati qayd etildi.

2007-yil 9-avgustda esa Pokiston va Afg'oniston hududining katta qismida yashovchi pushtun qabilalari Qobulda Oliy Kengash hisoblangan Jirg'ada o'z ishini boshladi. Yig'ilishda Afg'oniston Islom Respublikasi prezidenti Hamid Karzay va Pokiston bosh vaziri Shavkat Aziz, shuningdek, 600 ga yaqin pushtun millatiga mansub obro'li shaxslar ishtirok etdilar. Qabila boshlig'i va oqsaqollarni chaqirishdan maqsad yarashtirish yo'llarini topish edi.

Bundan tashqari, Jirg'ada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash bilan bog'liq masalalar ham ko'rib chiqildi. Ma'lumotlarga qaraganda, Jirg'a ishida xalqaro kuzatuvchilar ham ishtirok etgan. Ta'kidlash joizki, ko'pchilik ishtirokchilar va kuzatuvchilar Jirg'aning amaliy natija berishiga shubha bilan qarab, uning Pokiston – Afg'oniston munosabatidagi tinchlikni bartaraf qilishiga ko'zi etmasligini bildirishdi. Bu so'z o'z navbatida, Islomobod va Qobul o'rtasida keskinlik saqlanib qolishini bildiradi.

"BBC" ma'lumotlariga qaraganda, Pokiston etakchisi ikki mamlakat hukumatlari mintaqada ekstremizmga qarshi kurash olib borishi haqida o'z fikrlarini aytib o'tdi. Bunga shubha yo'q, chunki Pokiston prezidentining aytishicha, biz bu elementlar faoliyatini hududda yo'q qilishimiz kerak.

Toliblar Afg'oniston xalqining bir qismidir Qobul ularni tinch hayotga qaytishga da'vat qilishi kerak.

Afg'onistonning sobiq Prezidenti Hamid Karzayning qayd etishicha, Pokistonning "Toliblar harakati" va boshqa terroristik guruhlariga qarshi kurashga so'z berishi Afg'oniston uchun katta va yaxshi ish bo'ladi. Bu davlatlar o'zaro ishonchli munosabatlarni o'rnatishlari zarur.

Buyuk Britaniya mudofaa vazirining sobiq o'rinbosari Kim Xauellsning ta'kidlashicha, qachonki Pokiston Tolibon jangarilarini qo'llab-quvvatlashdan o'zini tiysa va ularning lagerlarini o'z hududidan yo'qotsa, Afg'onistonda tinchlik va xavfsizlik ta'minlanadi. Pokiston va Afg'oniston "Toliblar harakati" va "Al-Qoida"ga qarshi kurashsa, ikki davlat o'rtasida ishonchli qo'shnichilik munosabatlari faqat yaxshilanadi.

Pokistonning Afg'oniston bilan munosabatlarida ham bir qator muammolar o'z echimini topmasdan kelmoqda. Bunday muammolarning birinchisi pushtun muammosi bo'lib, ikki davlatning chegara hududida "Buyuk Pushtuniston" davlatini tuzishga bo'lgan separatistik harakatlarni amalga oshirishga harakat qilmoqdalar. Ularning separatistik harakati mamlakatlarda ichki beqarorlikning vujudga kelishi va uning rivojlanishiga hamda millatlar o'rtasida konfliktlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, "Buyuk Pushtuniston" davlatining tuzilishi ikki davlatni ham iqtisodiy ham siyosiy jihatdan kuchsizlanishiga hamda Pokistonda boshqa millatlarning ham separatistik harakatlarining paydo bo'lishiga va uning kuchayishiga olib keladi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Pokiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini gapirib bering?
2. Janubiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
3. Janubiy Osiyo davlatlarining Rossiya va Xitoy bilan munosabatlari qanday?
4. Bugungi kunda AQShning Afg'onistondagi harbiy operatsiyalariga mintaqada davlatlarining munosabatlari qanday?
5. Janubiy Osiyodagi Shri-Lanka, Bangladesh va Maldiv davlatlarining xalqaro munosabatlariga tavsif bering.
6. Janubiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Janubiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi SAARK haqida ma'lumot bering.
8. Hozirgi davrda Hindiston – Pokiston munosabatlari qanday holatda?
9. Zamonaviy bosqichda Kashmir muammosi va uning Janubiy Osiyo xavfsizligiga ta'siri qanday?

10. Hozirgi davrda Myanmadagi kofesssiyalararo ziddiyatlar haqidama'lumot bering.

Mustaqil ish savollari:

1. Janubiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.

2. Afg'onistonning xalqaro munosabatlardagi o'rini yoritib bering.

3. Pokiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?

4. Zamonaviy bosqichda Janubiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

5. "Janubiy Osiyo davlatlari - Xitoy munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.

6. Rossiya tashqi siyosatida Janubiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

7. Pokiston tashqi siyosatida Afg'oniston muammosini yoritib bering.

8. AQSh tashqi siyosatida Janubiy Osiyo davlatlari.

10. "Hindiston va Pokiston yadro qurollari muammosi" mavzusida nutq tayyorlash.

11. Jammu va Kashmir muammosi to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

12. Hindiston va Pokiston tashqi siyosatida Afg'on muammosini yoritib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.

2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.

4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.

5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.

6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

5-BOB. JANUBI-SHARQIY OSIYO DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI

5.1. Janubi-Sharqiy Osiyoning mintaqaviy xavfsizligini ta'minlash muammolari

Darsnig o'quv maqsadi:

• talabalarni Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko'maklashish;

• talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;

• talabalarga Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Transmilliy tahdidlar, ASEAN, OTOIH, "Osiyo klubi", Fukuyama F., Senkaku, Dyaoyuydao, "yena" integratsion guruhi, "Look East" kontseptsiyasi, "wild flying geese" konsepsiyasi, "ASEAN plyus uch" muloqoti.*

Asosiy savollar:

1. Transmilliy tahdidlarni mintaq xavfsizligiga ta'siri.

2. Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizlik tizimiga ta'sir etuvchi kuchlar.

3. Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizligiga ta'sir etuvchi omillar.

Transmilliy tahdidlarni mintaq xavfsizligiga ta'siri. "Sovuq urush"ning tugashi keng ko'lamlilik konflikt yuz berishi ehtimolini chetga surib, xavfsizlikka tahdidlarning yangi omillari paydo bo'lishiga olib keldi. Transmilliy tahdidlar deb nomlangan bu omillarning aksariyati konfrontatsiyadan keyingi davrda chek-chegarasiz ko'rinish kasb etdi. Tizimlararo qarama-qarshilik yillarida mavjud bo'lgan tahdidlarning aksariyatiga ular embrional holatda bo'lgani bois jiddiy e'tibor berilmas edi. XX asrning 90-yillari boshida global xalqaro munosabatlarda yuz bergan tub o'zgarishlar mazkur tahdidlarning rivojlanishi va jahon hamjamiyatining deyarli barcha davlatlarida barqarorlik, osoyishtalik va farovonlikka sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi olamshumul omillarga aylanishi uchun qulay zamin yaratdi. So'zning keng ma'nosidagi milliy xavfsizlik sohasiga taalluqli bo'lgan bu yangi tahdidlar sof harbiy, harbiy-amaliy va umumfuqaroviy gumanitar jihatlarni o'z ichiga oladi.

Janubi-Sharqiy Osiyoning xavfsizligi muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda asosiy e'tibor keng ko'lamdagi xavfsizlik sohasiga, mazkur masalalarni echishga nisbatan kompleks yondashuvlarga qaratilgan, bunda tadqiqotchilar harbiy va harbiy-amaliy ishlanmalar doirasidan chetga

chiqmagan. Ekologiyaga oid fanlarni va ommaviy qirg'in qurolini tarqatmaslik muammolarini hisobga olmaganda, xavfsizlikka tahdidlarning yangi ro'yxati deyarli to'liq akademik va tarmoq fanlari e'tiboridan chetda qolib kelgan.

Yapon siyosatshunosi A.Tanaka qayd etganidek, xavfsizlik muammolari doirasi kengayishi natijasida bu borada munozaralar va ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish qiyinlashdi. Bir tomondan, "sovuq urush"ning tugashi xavfsizlikning harbiy jihatlarini tadqiq etishga qiziqishning susayishiga sabab bo'ldi, boshqa tomondan esa, jahon tizimining boshqa sohalarida dramatik o'zgarishlar yuz bermoqda. "Shimol"dan, ya'ni sobiq Sovet Ittifoqidan chiqqan harbiy tahdid barham topgan bo'lsa-da, jahon tizimi hozirgi vaqtda klassik xalqaro tizimdan sezilarli darajada farq qiladigan shakl-shamoyil kasb etdi.

Hozirgi bosqichda Janubi-Sharqiy Osiyoda xavfsizlik muammolariga oid tadqiqotlarning eng muhim vazifasi sifatida global xavfsizlikning hozirgi xususiyatiga tegishli bo'lgan keng kontseptual chegarani aniqlash e'tirof etiladi. Bu xususda har xil nuqtai nazarlar mavjud. "Realistlar" ularni, "sovuq urush" tugaganiga qaramay, muqobilsiz deb baholaydi, boshqa olimlar "sovuq urush"ning tugashi ikki qutbli tizimdan iborat bo'lgan dunyoni global xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi xalqaro munosabatlar mantiqiga ko'proq mos keluvchi ko'p qutbli dunyoga aylantirdi, deb hisoblaydi. Nihoyat, optimistlar fikriga ko'ra, "sovuq urush"ning tugashi liberal demokratiya mafkurasining tantanasini namoyish etdi va jahonni liberal xalqaro tartibot yo'liga kiritdi. Ammo bu nuqtai nazarlarning birortasi ham hozirgi jahon tizimining turli qismlaridagi real voqelikni aniq aks ettirmaydi. Teykyo universiteti professori A.Tanaka ta'kidlaganidek, Eron va Iroq, Ruanda va Burundi, Kanada va AQSh o'rtasidagi munosabatlarni tenglashtiruvchi har qanday nazariyani uzoqni ko'zlamaydigan nazariya deb hisoblash mumkin.

Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqaviy xavfsizligini ta'minlashning hozirgi holati xalqaro munosabatlarning beqarorligini va xavfsizlik to'g'risida yapon-amerika shartnomasi tuzilgan vaqtdan boshlab jahondagi vaziyatda printsiplial o'zgarishlar yuz berganini hisobga olgan holda shakllanmoqda. "Sovuq urush" tugaganidan so'ng, global yadroviy konflikt tahdidi yo'qolganiga qaramay, jahonda xavfsizlik qaror topgani yo'q. Uning o'mini lokal konfliktlar egalladi. Bu konfliktlarning aksariyat qismi Osiyoda yuzaga kelayotir. Jahondagi vaziyatni tartibga solishning ilgari amal qilgan "vositalari" yangi sharoitda ish bermay qo'ydi; ayni vaqtda ko'pgina mintaqaviy markazlar o'z maqsadlariga erishish yo'lida kuch ishlatishdan ham qaytmaydi. XXR-KXDR mintaqaviy "sotsialistik kichik tizim" saqlanib qolgan Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi

xalqaro vaziyatga ham beqarorlik xos. Siyosiy-mafkuraviy konfliktlilik yuqori darajada (KXDR – Koreya Respublikasi, XXR – Tayvan, Rossiya – Yaponiya), ajratilgan xalqlar muammolari keskinlashgan.

Evropadan farqli o'laroq, Osiyoda kuchli ko'p tomonlama siyosiy institutlar deyarli mavjud emas. Xavfsizlikni ta'minlovchi Evropa tuzilmalari (YEL, NATO, EXHT, Evropa Kengashi)ga Osiyoda faqat ASEAN, xavfsizlik masalalari bo'yicha RFA va qisman OTOIH forumi ma'lum darajada mos keladi. ASEANga Xitoy hamda Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning boshqa yirik o'yinchilari qo'shilmagan, OTOIH esa asosan konsultativ funksiyalarni bajaradi. Osiyoda xavfsizlik ko'p tomonlama bitimlar yordamida emas, balki mintaqa mamlakatlarining AQSh bilan ikki tomonlama shartnomalari, eng avvalo, AQSh bilan Yaponiya va AQSh bilan Janubiy Koreya o'rtasida tuzilgan xavfsizlik to'g'risidagi shartnomalar hisobiga ta'minlanadi.

Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizlik tizimiga ta'sir etuvchi kuchlar. Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda xavfsizlik tizimini yaratishda asosan to'rt kuch: AQSh, Yaponiya, XXR va ma'lum darajada Rossiya ishtirok etadi. Shu bois xalqaro xavfsizlik sohasida mintaqadagi vaziyatga berilgan baholar va unda tinchlik va barqarorlik o'rnatish imkoniyatlari asosan Vashington, Tokio, Pekin va Moskvaning pozitsiyasi va siyosatiga bog'liq bo'ladi. Mazkur subyektlar umumiy xavfsizlik vaziyati o'z milliy manfaatlariga qay darajada muvofiq ekanidan kelib chiqadi. Bunda, tarixiy va siyosiy omillar ta'sirida, Tokio va Vashingtonning xavfsizlik masalalari xususidagi nuqtai nazarlari asosan mos keladi. Bundan tashqari, ba'zan tadqiqotchilardan Yaponiyaning xavfsizlik muammolariga nisbatan yondashuvlari "AQShning yondashuvlaridan deyarli farq qilmaydi", degan gapni eshitish mumkin¹.

Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo sharoitida mintaqaviy xavfsizlik tizimini shakllantirishga nisbatan AQSh va Yaponiyaning yondashuvlariga batafsilroq to'xtalib o'tish o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz. Avvalambor, Tokio ham, Vashington ham *ikki darajali xavfsizlik tizimini* – ikki tomonlama va ko'p tomonlama darajalarda yaratishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Ayrim siyosatshunoslar fikriga ko'ra, mintaqada xalqaro munosabatlarni rivojlantirishning Evropadagidan farq qiladigan alohida shart-sharoitlari shuni taqozo qiladi. J.Xopkins universiteti (AQSh) huzuridagi Nitshe nomidagi Istiqbol uchun mo'ljallangan xalqaro tadqiqotlar maktabining professori F.Fukuyama mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash sohasida Evropa va Osiyo o'rtasida mavjud farqlarni tarixiy

¹ Адиев Р.А. Безопасность в Восточной Азии: подходы США, КНР и России // Проблемы безопасности в Азии: Монография. – М.: Европеум-Пресс, 2001. – С. 93.

omillar bilan izohlaydi. Uning qayd etishicha, "Evropa mamlakatlarini bir-biri bilan o'xshash madaniy ildizlar va umumiy tarixiy tajriba birlashtiradi; ularning aloqasi shu darajada mustahkamki, davlat suverenitetining muhim elementlaridan ular YEI foydasiga voz kechadi. Osiyoda esa, aksincha, asosiy o'yinchilar o'rtasida o'zaro ishonchsizlik ancha kuchli. Ularning shubhalari qisman kuchlar muvozanatidagi o'zgarishlar, xususan Xitoy liderlik pozitsiyasidan Yaponiyani siqib chiqargani, lekin birinchi navbatda Tinch okeanidagi urush haqidagi xotira hali-hanuz saqlanib qolayotgani bilan izohlanadi. Shunday qilib, Osiyoda xavfsizlik sohasida hamkorlik spitsali g'ildirakka o'xshash mexanizmni o'zida ifodalaydi, bunda mazkur g'ildirak markazida Vashington turadi va u kuchlar muvozanatini ta'minlashda bosh vositachi va vakil rolini o'ynaydi". Ammo "sovuq urush" davrida yaratilgan xavfsizlik sohasidagi "o'zaro muvozanat va cheklovlar tizimi"ning kuni bitib bormoqda. AQSh siyosida xavfsizlik kafilining o'zi kifoya qilmayapti. Boshqa davlatlar qatori, JShO mamlakatlarining siyosiy davralarida ham Osiyo ikki tomonlama tashkilotlar bilan bir vaqtda ishlaydigan ko'p tomonlama tashkilotlarning yangi tizimini yaratishga muhtoj ekanini yaxshi anglashadi.

Yapon siyosatchilarining fikricha, yangi ko'p tomonlama tizim AQShning faol yordamisiz vujudga kelishi mumkin emas. Bu fikrga Vashingtondagilar ham, Tokiodagilar va Osiyoning ayrim boshqa mamlakatlaridagilar ham qo'shiladi. Shu bois yapon-amerika harbiy ittifoqi rivojlanishda davom etmoqda. Xitoylik tadqiqotchi V.Tszinboning qayd etishicha, bu ittifoqda eng jiddiy o'zgarishlar ikki tomonlama harbiy-siyosiy hamkorlikning yangi yo'nalishlari e'lon qilingan 1990-yillarning ikkinchi yarmida yuz berdi. Hamkorlikning bosh maqsadi inqirozli vaziyat yuzaga kelgan holda tomonlarning harakatlari jadal sur'atlarda va samarali muvofiqlashtirilishini ta'minlashdan iborat edi. V.Tszinbo mazkur ahdlashuvlar mohiyatini quyidagicha tavsiflaydi: 1) xavfsizlik sohasida hamkorlik doirasida "Yaponiyani himoya qilish" kontsepsiyasi "Uzoq Sharqdagi inqirozli vaziyatlarni hal qilish"ga tayyorlikka aylandi; 2) ilgari Yaponiya AQShning passiv ittifoqchisi hisoblangan bo'lsa, endi u faol hamkorga aylanadi; 3) avvalgi tizimning xavfsizlik sohasidagi asosiy vazifasi (JShOdagi vaziyatni normallashtirish)ga Osiyo-Tinch okeani mintaqasida tinchlik va barqarorlikni himoya qilish g'oyasi qo'shiladi; 4) xavfsizlik sohasida yapon-amerika hamkorligi strategiyasi "himoyadan - himoya va hujumga o'tadi". Yapon-amerika hamkorligidagi bu o'zgarishlarning oqibatlari qurollanishni kuchaytirish, Yaponiyaning harbiy xarajatlarini ko'paytirishdan iborat bo'lishi mumkinligini JShO davlatlarida yaxshi tushunishar edi. Shunga mos ravishda mintaqada

Yaponiyaning hududiy va boshqa konfliktlarni hal qilishga ta'sir ko'rsatuvchi kuch sifatida roli oshar edi, bu esa, o'z navbatida, uning xalqaro maydondagi siyosiy ta'sirini kuchaytirar, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining tegishli javob harakatiga sabab bo'lardi.

Shu bilan bir vaqtda Tokio va Vashington mintaqadagi xavfsizlik ko'p tomonlama tizimi g'oyasini ham rivojlantiradi. AQSh nuqtai nazaridan, xavfsizlikni ta'minlash sohasida ko'p tomonlama tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash va Osiyoda mustahkam xavfsizlik tizimini yaratishda amerikaliklar faol ishtirok etishi Vashingtonga mintaqada o'z harbiy va siyosiy mavjudligini kuchaytirish imkonini beradi. Bu AQShga eng avvalo Xitoy ishtirokidagi aksilamerika ittifoqlari paydo bo'lishining oldini olish uchun mustahkam mavqega uzoq muddatli istiqbolda ega bo'lish uchun imkoniyat yaratadi. Mintaqada o'rnatib qolish maqsadida AQSh bu erdagi davlatlar bilan faol o'zaro aloqa qiladi, ularga xavfsizlikka doir turli g'oyalarni "beradi" va ularni amalga oshirishni rag'batlantiradi. Masalan, Janubi-Sharqiy Osiyo shartnomasi tashkiloti (SEATO) va OTOIH singari institutlarni tashkil etishga aynan AQSh homiylik qildi va ularni qo'llab-quvvatladi.

Ayni vaqtda, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda vaqti-vaqti bilan shu jumladan Osiyo davlatlarining o'z rivojlanishi va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash uchun alohida javobgarligi g'oyasi bilan bog'liq bo'lgan aksilamerika tendentsiyalari ham yuz ko'rsatadi. Masalan, 1989-yilda Malayziya bosh vaziri M.Moxammad AQSh ishtirokisiz Sharqiy Osiyo iqtisodiy kengashini tuzishni taklif qildi. Bu tashabbus AQShning noroziligiga sabab bo'ldi: Vashington bunda mintaqadan G'arbni siqib chiqarish va "Osiyo klubi"ga AQShni qo'ymaslik niyatini ko'rdi. Shu bilan bir vaqtda, AQSh Osiyodagi nisbatan yangi ko'p tomonlama tuzilma - Koreya xavfsizligi va yadro quroli muammosi bo'yicha olti tomonlama (AQSh, Shimoliy va Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy, Rossiya) muzokaralarda faol ishtirok etmoqda. Bu sxemani AQSh 1994-yilgi Hadli bitim barbod bo'lganidan, Pxenyann o'z yadroviy dasturlarining kelajagi xususida amerikaliklar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilishni talab qila boshlaganidan keyin qabul qilgan. Shimoliy Koreya rahbariyati shu tariqa Vashingtonni uning ko'p tomonlama muzokaralar o'tkazishni talab qilayotgan ittifoqchilari - Janubiy Koreya va Yaponiyadan ajratmoqchi bo'lgan. Biroq Vashington Pxenyanning AQSh-Shimoliy Koreya muzokaralari haqidagi taklifini rad etdi va uni yadroviy muammoni olti tomonlama muzokaralar doirasida muhokama qilishga ko'ndirishga urinmoqda. Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda paydo bo'lgan olti tomonlama xavfsizlik tuzilmasi xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ko'p tomonlama institutlarni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi.

Yaponiyalik va amerikalik ekspertlar fikriga ko'ra¹, unga doimiy tus berilishi Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Rossiya va AQSh o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa kanalini yaratishi mumkin. Bu davlatlar ishtirokidagi tashkilot, Evropada EXHT singari, xavfsizlikning bir qator masalalarini echishni o'z zimmasiga olishi mumkin. Doimiy ishlaydigan forum doirasida uzoq muddatli muammolar (Osiyoda qurollanish poygasining boshlanishi, mintaqaning harbiylashuvi, yadro qurolining tarqalishi xavfi)ni echish yo'llari belgilanishi mumkin.

Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizligiga ta'sir etuvchi omillar. Umuman olganda, JShO mamlakatlarining xavfsizlik sohasidagi siyosati mintaqadagi eng xavfli zonalarini aniqlashdan kelib chiqadi. Mintaqa mamlakatlari uchun tashqi siyosiy xavflarning asosiy manbalarini ekspertlar, birinchidan, Koreya yarimorolidagi keskinlik bilan bog'laydi. Bu keskinlik yadroviy tahdid yordamida o'z qo'shnilariga bosim o'tkazayotgan Pxyenanning harakatlari bilan bir qatorda, ikki Koreyaning birlashish ehtimoli bilan ham belgilanadi, zero, so'nggi zikr etilgan omil xavfsizlik kontekstida o'zgarish yasashi, AQShning Yaponiya va XXRga nisbatan siyosatida tegishli o'zgarishlar yuz berishiga olib kelishi mumkin. Kelajakda birlashgan Koreyadek qudratli, boz ustiga yadro quroliga ega bo'lgan qo'shning paydo bo'lishi Yaponiya uchun jiddiy xavf tug'diradi. Rossiyalik tadqiqotchi V.F.Terexov qayd etganidek, "umuman olganda Koreya uning ikkala qismi birlashishi olib kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarining nomuayyanligi saqlanib qolayotgani bois, tahdidlar zonasi sifatida qaraladi". Ikkinchidan, Tayvan atrofidagi vaziyat ham Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning konfliktli zonalaridan biri deb qaraladi. So'nggi vaqtda Xitoy Tayvan muammosini harbiy yo'l bilan echishga tayyor ekani haqida ko'p gapirilmogda. Bu ko'rfazda urush boshlangan taqdirda uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish muammosini Yaponiya hamda Xitoyning boshqa qo'shnilari uchun birinchi o'ringa chiqaradi. Shunday qilib, xavfsizlikning hozirgi vaqtdagi holatini tahlil qilish va uning kelajakdagi holatini prognozlashtirish mintaqada o'ta xavfli "zonalar" ikkita ekanini ko'rsatadi: birinchi – Koreya yarimoroli; ikkinchi – Tayvan muammosi. Bunga Senkaku yoki Dyaoyuydao atrofidagi hududiy nizolarni (Yaponiya – XXR) hamda Janubiy Xitoy dengizidagi orollar atrofidagi hududiy nizolarni (XXR, Vetnam, Filippin, Malayziya) qo'shimcha qilish mumkin. AQSh bilan kuchli ittifoqchilik munosabatlarini saqlab qolishdan tashqari, Yaponiya o'z xavfsizligini va o'zining atrofida barqaror muhitni ta'minlash uchun quyidagilarga tayanish niyatida:

¹ Фукуяма Ф. Новый взгляд на Азию. – М.: Глобус, 2005. – 34-б.; Ёсинори Такэда. Истоки напряжённости в Северо-Восточной Азии. – М.: Московский центр Карнеги, 2004.

1) Janubiy Koreya bilan yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini rivojlantirishga. Hozirda amalda bo'lgan 1965-yilgi Yaponiya – Janubiy Koreya munosabatlarining asoslari to'g'risidagi shartnoma mamlakatning real ehtiyojlaridan ham ko'ra ko'proq "sovuq urush" merosi bilan bog'liq. Yaponiya – Janubiy Koreya munosabatlarining holati Koreya Respublikasida aksilyapon millatchiligi kayfiyatlari kuchliligi tufayli hali-hanuz barqaror emas. Tokio va Seulning "amalda yarashuvi" mintaqada "ikki Koreya"ni birlashtirish uchun zarur bo'lgan yanada barqaror vaziyatni yuzaga keltirishga qo'shilgan muhim hissa bo'ladi, Yaponiya va Janubiy Koreya o'rtasida hamkorlik munosabatlarining kengayishiga olib keladi.

2) Xitoy bilan munosabatlarning normallashtirishiga. Mintaqadagi vaziyatni barqarorlashtirish uchun bu omilning ahamiyatini Xitoy rahbariyati ham tan oladi. Masalan, 2004-yil 4-sentyabrda Pekinga Osiyo siyosiy partiyalarining 3-xalqaro konferentsiyasida ishtirok etish uchun tashrif buyurgan Yaponiyaning Komeyto partiyasi va Demokratik partiya delegatsiyalari bilan uchrashuv chog'ida Xitoy – Yaponiya munosabatlarining rivojlanishiga "ikkala davlat xalqlarining tub manfaatlarigina emas, balki Osiyoning va butun dunyoning ravnaq topishi va barqarorligi ham bog'liq" ekani qayd etildi. Ikki tomonlama munosabatlarda mavjud muammolarga ko'proq e'tibor berish, ularni echish yo'llarini izlash va echish lozimligini Pekin ham, Tokio ham rasmiy darajada tan oladi.

3) Barqarorlikni ta'minlashning yana bir yo'li – xavfsizlik bo'yicha mintaqaviy ishonch ruhini shakllantirishga qaratilgan ko'p tomonlama tashabbuslar. Bu qo'shma harbiy mashqlar va tinchlikparvarlik operatsiyalarini tashkil etishni, kelajakda mintaqada tinchlik uchun sherikchilik tarmog'ini yaratishni nazarda tutadi.

4) Xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning dolzarb muammolarini echishda ishtirok etish. Xavfsizlik sohasida Tokio siyosatining mazkur yo'nalishi Yaponiyaning milliy qudratini oshirish fundamental muammosi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda Yaponiyada milliy xavfsizlikni ta'minlash muammosiga yanada realistik yondashuv etakchilik qila boshladi. U faqat iqtisodiy qudratga tayanuvchi diplomatiya hozirgi voqelik bilan mos kelmaydi, degan g'oyaga asoslanadi. Yaponiya bundan buyon "o'z xavfsizligi uchun haq to'lay olmaydi". Bugungi kunda iqtisodiy qudratli Yaponiya, Z.Bjezinskiy ta'biri bilan aytganda, "AQSh tashqi siyosatining davomi bo'lishi, shu bilan bir vaqtda har qanday xalqaro siyosiy javobgarlikdan bo'yin tovlashi mumkin emas. Siyosiy jihatdan obro'lroq bo'lgan, ayniqsa jahon mamlakatlari e'tirofini qozonishni mo'ljallayotgan Yaponiya xavfsizlikning muhim masalalari bo'yicha yoki butun dunyoda

tinchlik bilan bog'liq geosiyosiy masalalar bo'yicha aniq pozitsiyani egallamasligi mumkin emas"¹. Biroq xalqaro ishlarda Yaponiya faol ishtirok etishiga Konstitutsiyaning 9-moddasi qoidalari monelik qilayotir. Ular Yaponiya o'z milliy chegarasidan tashqarida harbiy operatsiyalarda ishtirok etishini taqiqlaydi. Chet ellik tahlilchilarning fikricha, Yaponiya Konstitutsiyasining ayrim qoidalari qayta ko'rilganidan yoki uning butunlay yangi tahriri qabul qilinganidan keyingina mazkur davlat xalqaro maydonda "normal" o'yinchiga aylanishi mumkin. Ma'lumki, bu masala bo'yicha munozara Yaponiya parlamentida 2000-yilning fevralida boshlangan edi. Amerikalik tahlilchilar fikriga ko'ra, bu mamlakat xavfsizligiga ta'sir etuvchi tashqi omillar tizimini o'zgartirishga nisbatan Tokioning munosabati o'zgarganidan, shuningdek Yaponiyani "normal" mamlakatga aylantirish jarayonida muhim bosqich boshlanganidan darak beradi. Chet ellik ekspertlarning qayd etishicha, Konstitutsiyani qayta ko'rish bo'yicha munozaralar "yaponlar tafakkurida yuz bergan dramatik o'zgarishlar"ni namoyon etadi va bu Yaponiya xalqaro harbiy tadbirlarda va tinchlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarida yanada faolroq ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratadi.

Bundan tashqari Yaponiya Osiyo-Tinch okeani mintaqasida AQShning ta'sir doirasini kengaytirish va xavfsizlik sohasida AQSh – Avstraliya munosabatlarini kuchaytirish rejasida asosiy o'rinni egallaydi. Ekspertlar AQSh – Avstraliya ikki tomonlama integratsiyasining Yaponiya ishtirokidagi uch tomonlama integratsiyaga aylanish tendentsiyasi kuzatilayotganini qayd etmoqdalar. Bu mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash ishiga har bir ishtirokchining siyosiy, iqtisodiy va harbiy hissasini nazarda tutadi.

Harbiy-siyosiy jihatlardan tashqari, o'zining xalqaro maydondagi rolini oshirishga intilish Tokioning BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolari tarkibiga yana besh mamlakat bilan qo'shilishga erishish yo'lida harakat qilish ahdda namoyon bo'layotir. Yaponiyaning bu intilishi zamirida, albatta, jahon davlatlari qatoridan o'rin olish, jahondagi o'z siyosiy ta'sirini o'zining iqtisodiy qudrati bilan muvofiq holatga keltirish niyati yotadi.

O'z-o'zidan ravshanki, Yaponiya global rivojlanish va xavfsizlikning ko'pgina muhim muammolarini echishda BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zosi sifatida ijobiy rol o'ynashga amalda qodir.

Shunday qilib, xavfsizlik sohasida JShO mamlakatlari hamkorligining asosiy printsiplariga quyidagilar kiradi:

- harbiy bloklarga qo'shilmaslik;
- tashqi siyosiy muammolarni tinch yo'l bilan echishga intilish;
- konfliktlarni kuch ishlatmasdan hal qilish;
- yadroviy quroldan va boshqa ommaviy qirg'in qurollaridan voz kechish, JShOda qurollanish poygasiga yo'l qo'yimaslik;
- kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan qo'rqitishdan voz kechish.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Indoneziya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini gapirib bering?
2. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
3. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining Rossiya va Xitoy bilan munosabatlari qanday?
4. Bugungi kunda AQShning Janubi-Sharqiy Osiyodagi siyosati?
5. Janubi-Sharqiy Osiyodagi Bruney, Vetnam, Myanma davlatlarining xalqaro munosabatlardagi o'rniga tavsif bering.
6. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi ASEAN haqida ma'lumot bering.
8. Hozirgi davrda Myanma – Bangladesh munosabatlari qanday holatda?
9. Zamonaviy bosqichda mintaqadagi muammolarning Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizligiga ta'siri qanday?
10. Hozirgi davrda Myanmadagi kofesssiyalararo ziddiyatlar haqidama'lumot bering.

Mustaqil ish savollari:

1. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. Singapurning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.
3. Malayziya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?
4. Zamonaviy bosqichda Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
5. "Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari - Xitoy munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.
6. Yaponiya tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
7. Filippin tashqi siyosatini yoritib bering.
8. Janubiy Koreya tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari.

¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и геополитические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – С. 212.

9. Zamonaviy bosqichda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

10. Mintaqa davlatlari tashqi siyosatida "islom omili"ni yoritib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Фарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.

2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.

3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.

4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.

5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.

6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

5.2. ASEAN Janubi-Sharqiy Osiyoda siyosiy muloqotning markaziy institutsional mexanizmi sifatida

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalarni Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko'maklashish;

- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;

- talabalarga Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: Transmilliy tahdidlar, ASEAN, ОТОИ, "Osiyo klubi", Fukuyama F., Senkaku, Dyaoyuydao, "yena" integratsion guruhi, "Look East" kontseptsiyasi, "wild flying geese" konsepsiyasi, "ASEAN plyus uch" muloqoti.

Asosiy savollar:

1. Osiyo-Tinch okeani mintaqasining o'ziga xos xususiyatlari.

2. ASEAN doirasida integratsiya jarayonlarining jadallashuvi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasining o'ziga xos xususiyatlari. Hozirgi nazariy tadqiqotlarda regionallashuvning ikki asosiy tipi farqlanadi. Birinchi tip mintaqaviy davlatlarning paydo bo'lishi va faol yuksalishi hamda buning natijasi o'laroq, mintaqaviy muhitni o'z manfaatlarida tashkillashtirishga, ya'ni uncha yirik bo'lmagan mintaqaviy davlatlar bilan mintaqaviy davlatning siyosiy va iqtisodiy vazifalariga mos keluvchi munosabatlarni kelishuvlar yoki norasmiy amaliyotlar vositasida o'rnatishga ularning intilishi bilan bog'liq.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasida mintaqaviy va submintaqaviy darajadagi savdo-iqtisodiy tashkilotlari faoliyat ko'rsatadi. Submintaqaviy tashkilotlar jumlasiga Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi – ASEAN ham kiradi. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsiya jarayoni ayni shu tashkilotdan boshlangan.

ASEAN siyosiy, iqtisodiy va madaniy mintaqaviy hukumatlararo tashkilot hisoblanadi. U o'z saflarida JShOda joylashgan mamlakatlarni birlashtirgan. Uni bevosita tashkil etgan davlatlar Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tayland va Filippin hisoblanadi. ASEAN tarkibiga quyidagi davlatlar kiradi: Indoneziya, Malayziya, Singapur, Filippin (1967-y.), Bruney (1984-y.), Vetnam (1995-y.), Laos (1997-y.), Myanma (1997-y.), Kamboja (1998-y.). ASEAN a'zolari egallagan umumiy maydon 4,5 mln. kv. km.ga teng. Mazkur hududda 592 mln. kishidan iborat aholi yashaydi. Uyushma a'zolari 14 rasmiy tilda so'zlashadi, kamida 7 dinga e'tiqod qiladi.

Janubi-Sharqiy Osiyoda umummintaqaviy integratsion guruhni tuzish g'oyasi taniqli yapon tahlilchisi K.Kodzima Sharqiy Osiyo erkin savdo zonasi kontseptsiyasini ta'riflab bergan 1960-yillarning o'rtalarida ilgari surilgan. 1970-yillarda Tinch okeani mintaqasini shakllantirish kontseptsiyasi paydo bo'lgan. XX asr 80-yillarining oxiri – 90-yillari boshida Janubi-Sharqiy Osiyoda Avstraliya va Yangi Zelandiya ham qo'shilgan "yena" integratsion guruhini shakllantirish imkoniyatlari muvofiq qilingan. Bu stsenariy "yena valyutasi" doirasida faoliyat ko'rsatuvchi Osiyo mamlakatlari blokining vujudga kelishini nazarda tutadi. Bunda uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi siyosat emas, balki iqtisod, ya'ni mazkur blokni shakllantiruvchi keng savdo-investitsiya oqimlari hisoblanishi ko'zda tutiladi. Yaponiya bu erda bosh o'yinchi hisoblanadi (masalan, G'arbiy yarimsharda AQSh singari). Bu stsenariy jahonda uch blokning mavjudligidan kelib chiqadi: shulardan biri –

Yaponiya atrofida birlashgan mamlakatlardan iborat bo'lgan, Shimoliy Amerika va Evropa bloklari bilan raqobatlashadigan blok.

O'z milliy mustaqilligi va suverenitetini himoya qilib, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari 1967-yilda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi (ASEAN)ga birlashdi. ASEAN Bangkok deklaratsiyasida qayd etilishicha, mazkur birlashishning maqsadi mintaqada jadal iqtisodiy va madaniy rivojlanish, ijtimoiy taraqqiyot, tinchlik va barqarorlikni saqlashni ta'minlovchi tashkilotni tuzishdan iborat. Mintaqa mamlakatlari tomonidan tuzilgan ASEAN tashkiloti Janubi-Sharqiy Osiyoda mintaqa doirasida davlatlararo munosabatlar uchun zamin yaratdi. Xalqaro voqealarni baholashda kelishmovchiliklar mavjudligiga qaramay ASEAN davlatlari tashkilotning mavjudlik davri mobaynida jahonda yuz berayotgan siyosiy jarayonlarga nisbatan umumiy nuqtai nazarni shakllantirishga muvaffaq bo'ldi. Bu jarayonda Evropa bilan o'zaro munosabatlarni chetga surish va Yaponiya bilan yaqinlashish birinchi darajali ahamiyat kasb etdi. Mazkur yaqinlashish eng avvalo iqtisodiy aloqalarning rivojlanishida, shuningdek ushbu mintaqada AQSh ta'sirining cheklanishida namoyon bo'ldi.

ASEAN doirasida integratsiya jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Preferentsial savdo zonasini tashkil etish to'g'risidagi bitimga (1977-y.) muvofiq ishtirokchi-mamlakatlarga savdoga oid imtiyozlar berish;
- AFTA (ASEAN Free Trade Arrangement) bitimga muvofiq erkin savdo zonasini tashkil etish. Bitim 2002-yil 1-yanvardan kuchga kirgan;
- ASEAN sanoat sohasida hamkorlik sxemalari;
- ASEAN investitsiyalar zonasi (AIA) to'g'risidagi hadli bitimga muvofiq kapitalning harakatini liberallashtirish.

1980-yillarning oxirida Malayziya siyosiy lideri M.Moxammad "Look East" degan nom ostida "Osiyoni osiyolashtirish" kontseptsiyasini taklif qildi. Bu kontseptsiyaga binoan Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishning yapon modelini qabul qilishlari, Yaponiya esa mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikning markaziga aylanishi lozim edi. Shu o'rinda R.Akamatsu tomonidan ishlab chiqilgan "uchayotgan yovvoyi g'ozlar galalari" (wild flying geese) yoki quvib etuvchi rivojlanish kontseptsiyasini qayd etish mumkin. Yaponiyada e'zozlanadigan mazkur obraz Janubi-Sharqiy Osiyoning shakllanish va sanoatlashish jarayoninigina emas, balki mamlakatlar o'rtasidagi kuchlar nisbatini ham namoyish etadi. Kontseptsiyaga ko'ra, gala (Janubi-Sharqiy Osiyo) boshida boshlovchi (Yaponiya) uchadi, unga qolgan g'ozlar (Osiyo mamlakatlari – Singapur, Gonkong, Koreya Respublikasi, Tayvan, Malayziya, Tayland, Filippin, Indoneziya va boshqalar) ergashadi.

Janubi-Sharqiy Osiyo, shuningdek mazkur mintaqa mamlakatlari so'nggi o'n yilliklar mobaynida tashqi siyosat sohasidagi tadqiqotlarning muhim obyektiga aylandi. Bu, eng avvalo, jahon siyosati va iqtisodiy tizimida mazkur mintaqa va bosh mintaqaviy markaz – ASEANning ahamiyati oshgani bilan belgilanadi. 1980–90-yillarda mintaqaning etakchi mamlakatlari – Indoneziya, Malayziya, Singapur va Tayland YaIM hajmini har yili o'rta hisobda 7% gacha ko'paytirish va o'n yillik ichida uni ikki baravar oshirish yo'li bilan iqtisodiy sakrashni amalga oshirdi. 2000-yilda jahon umumiy YaIMda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining ulushi 3,9% tashkil etdi. Mintaqadagi aksariyat mamlakatlarning jami ichki mahsuloti miqdori 2-3 baravar o'sdi. Ayni vaqtda, 4,5 ming kv. km. maydonni egallagan Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida jahon aholisining taxminan 8,3% (500 mln. kishi) yashaydi, ularning yillik jami milliy mahsuloti miqdori qariyb 800 mlrd. AQSh dollarini tashkil etadi. 2003-yilda ASEAN aholisining jon boshiga YaIM miqdori 1266 AQSh dollarini tashkil qildi.

Shunga qaramay, Osiyoda 1997-yilda yuz bergan iqtisodiy inqiroz Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining zaif jihatlarini namoyish etdi. Moliyaviy inqirozning oldini olish imkonini beruvchi vositalar ularda mavjud emasligi ayon bo'lib qoldi. Inqirozning mintaqa mamlakatlariga ta'siri mintaqaviy aloqalarning siyosiy jihatdan nozik tizimi buzilishi xavfini paydo qildi.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari innovatsion rivojlanish modeliga amal qiladi. Mazkur model iqtisodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar yaratishni, eksportga xos ashyo ishlab chiqarishdan voz kechishni, axborot-kommunikatsiya sohasidagi yutuqlardan foydalanishni, jahon darajasidagi infratuzilmani davlatning faol ishtirokida amalga joriy etishni, Janubi-Sharqiy Osiyoda integratsiya jarayonlarini jadallashtirish va chuqurlashtirish uchun yangi shart-sharoitlar yaratishni nazarda tutadi.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari jadal sur'atlarda rivojlanishi ASEAN doirasida evroga o'xshash yagona valyutani joriy etish imkoniyatlari bilan integratsiya jarayonini olg'a siljitish uchun zamin yaratdi. Evropa komissiyasi iqtisodiyot va moliya bosh boshqarmasining rahbari K.Regling fikriga ko'ra, "hozirgi vaqtda Osiyoda, shu jumladan Janubi-Sharqiy Osiyoda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlar Evropa qit'asida birlashtirish va yagona valyutani joriy etishdan oldingi yillarda sodir bo'lgan jarayonlarga ko'p jihatdan o'xshash. Mintaqa mamlakatlariga xos bo'lgan makroiqtisodiy barqarorlik, moliya vazirlari va Osiyodagi etakchi banklar rahbarlarining yaqin hamkorligi bunga misol

bo'lishi mumkin"¹. Bizningcha, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yagona valyuta joriy etilishi mumkin, lekin bunga hali ancha vaqt bor. Ayni vaqtda, shu narsa ayonki, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari integratsiyaning mavjud samarali modellaridan nusxa ko'chirish niyatida emas, lekin o'z mintaqasining xususiyatlari, ishlab chiqarish va iqtisodiy tizimlarning rivojlanish darajasi, shuningdek davlatlarning maqsad va vazifalari bilan to'qnashmaydigan elementlarni ular tanlab oladi.

ASEAN tashkil topgan paytdan boshlab keskin muammolarga duch keldi: Uyushma a'zolari harakatlarining kelishilmaganligi, ular o'rtasidagi ishonchsizlik, mamlakatlarning rivojlanish darajasi va tarixiy shart-sharoitlaridagi farqlar salbiy ta'sir ko'rsatdi. Siyosiy kelishmovchiliklar va raivatchilik omillari "yagonalik rang-baranglikda" degan shior ostida milliy manfaatlarining ustunligiga asoslangan o'zaro aloqa jarayoniga, umumiy sa'y-harakatlar bilan o'zaro ishonch muhitini yaratishga, integratsiyani chuqurlashtirishga, "kommunizm xuruji"ni qaytarishni tashkil etishga turtki berdi.

ASEAN doirasida xavfsizlik borasida hamkorlikning asosiy yo'nalishi terrorizm, ekstremizm va separatizmga qarshi kurashishga qaratilgan. Shu bilan bir vaqtda, u o'zgarayotgan vaziyatga mos ravishda rivojlanadi. Hozirgi vaqtda xavfsizlik borasida hamkorlik sohasida ASEAN uch muhim yo'nalishni belgilagan: 1) terrorizmga, 2) giyohvandlikka, 3) transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish.

Terrorizmga qarshi kurashish ASEAN uchun azaldan muhim. Qolgan ikki yo'nalish ilgari surilganiga ancha vaqt bo'lgan, lekin ular yuqorida ko'rsatilgan darajaga yaqinda ko'tarilgan. Bu ASEAN doirasida xavfsizlik borasidagi hamkorlikning yangi tendentsiyasidir.

XXI talablariga javob berib, ASEAN mamlakatlari innovatsion rivojlanish yo'lina kirmoqdalar. Mazkur yo'lning zarurligi integratsion o'zaro aloqani, eng avvalo mintaqaviy integratsiyani kuchaytirishni, chet el mamlakatlari bilan ishlab chiqarish-texnologik kooperatsiyaga nisbatan yangicha yondashuvlarni talab qiluvchi global ishlab chiqarishga samarali qo'shilishga intilish bilan belgilanadi.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari kapitalni samarali joylashtirishga, investitsiyalarning samaradorlik darajasini oshirishga intilish jarayonida jahonning turli moliya tizimlari o'rtasida o'zaro aloqani kuchaytirishga alohida e'tiborni qaratadi.

Mintaqaviy aloqalarni mintaq doirasidagi yoki global aloqalardan ustun qo'yish moliyaviy integratsiya ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu erda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida jiddiy farq

mavjudligini ham hisobga olish zarur. Ayrim mamlakatlarda, masalan Filippinda tashqi moliyaviy majburiyatlar hajmining kattaligi rasmiy darajada mablag'larni jalb qilish natijasi hisoblansa, boshqa mamlakatlarda, aytaylik Singapur va Gonkongda bu majburiyatlar mazkur mamlakatlarning mintaqaviy moliyaviy markazlar sifatidagi rolini va ular global moliya bozoriga qo'shilishda eng yuqori darajaga etganini aks ettiradi.

Mintaqaviy tashkilot sifatidagi ASEANning samaradorligi to'g'risidagi masalani tahlil qilayotganda, ichki mintaqaviy omillardan tashqari, Uyushma oldiga alohida tashqi siyosiy maqsadlarni qo'ygan va qo'yayotgan keng xalqaro kontekstni hamda Janubi-Sharqiy Osiyo geosiyosiy va geostrategik holatining xususiyatlarini ham inobatga olish zarur.

Ularning orasida yirik davlatlar (AQSh, Xitoy, Hindiston, Yaponiya)ning mintaqadagi roli va manfaatlarini muvozanatga solish, Sharqiy Osiyodagi makroregionallashuv jarayonlarida ishtirok etish va ma'lum darajada ularni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lish bor. 1990-yillarning ikkinchi yarmida ASEANning Rossiya bilan hamkorlik doirasi kengaygani asosan Janubi-Sharqiy Osiyoda Xitoy, Yaponiya, Hindiston va AQShning rolini muvozanatga solish zaruriyati bilan belgilangan edi.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, ASEAN Sharqiy Osiyodagi regionallashuv jarayonlarida yagona o'yinchi sifatida ish ko'rishga va ASEANning xavfsizlik bo'yicha Mintaqaviy forumi faoliyatiga qarorlar qabul qilishning Uyushma ruhi bilan mos keluvchi kontseptual printsiptini joriy etishga muvaffaq bo'ldi. Mazkur forum hozirgi vaqtda Osiyo-Tinch okeani mintaqasida xavfsizlik va preventiv diplomatiya muammolari bo'yicha siyosiy muloqotni keng ishtirokchlar, shu jumladan AQSh, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Yaponiya va YEIning jalb qilgan holda amalga oshirayotgan birdan-bir tashkilot bo'lib qolayotir.

Ayni vaqtda, ASEAN va ARF faoliyati mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq vazifalarni hal qilishda kutilgan samarani bermadi va ular asosan ko'p sonli ishtirokchilar bilan xalqaro maslahatlashuvlar uchun forum rolini bajardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari va mintaqadan tashqaridagi davlatlar o'zaro aloqalarining ikki tomonlama va uch tomonlama formatlari xavfsizlik muammolarini echish nuqtai nazaridan avvalgidek ko'proq darajada samarali bo'lib qolayotir.

ASEANni kengaytirish (beshtadan o'ntagacha davlatga) dastlabki jarayoni har bir mamlakat o'zining aniq maqsadlarini ko'zlagan, eng avvalo davlatlar siyosatda mafkuraviy yondashuvlarni yumshatishga tayyor bo'lgan sharoitlarda yuz berdi. Shu davrda munosabatlarda

¹ Чекушкин А. Куала-Лумпур. – РИА Новости. – 15 июля 2005 г.

muayyan "ilmiliqlik" paydo bo'lgandek taassurot tug'ildi, lekin bu xom xayol ekani tez orada ayon bo'ldi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Malayziya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini gapirib bering?
2. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
3. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining Rossiya va Xitoy bilan munosabatlari qanday?
4. Bugungi kunda AQShning Janubi-Sharqiy Osiyodagi siyosati?
5. Janubi-Sharqiy Osiyodagi Bruney, Vetnam, Myanma davlatlarining xalqaro munosabatlardagi o'rniga tavsif bering.
6. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
7. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi ASEAN haqida ma'lumot bering.
8. Hozirgi davrda Myanma – Bangladesh munosabatlari qanday holatda?
9. Zamonaviy bosqichda mintaqadagi muammolarning Janubi-Sharqiy Osiyo xavfsizligiga ta'siri qanday?
10. Hozirgi davrda Myanmadagi kofessiyalararo ziddiyatlar haqidama'lumot bering.

Mustaqil ish savollari:

1. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. Singapurning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.
3. Malayziya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?
4. Zamonaviy bosqichda Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
5. "Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari - Xitoy munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.
6. Yaponiya tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
7. Filippin tashqi siyosatini yoritib bering.
8. Janubiy Koreya tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
9. Zamonaviy bosqichda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
10. Mintaqa davlatlari tashqi siyosatida "islom omili"ni yoritib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.

6-BOB. SHARQIY OSIYO DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI

6.1. Hozirgi davrda Yaponiya tashqi siyosati

Darsning o'quv maqsadi:

- talabalarni Sharqiy Osiyo davlatlari tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Sharqiy Osiyo davlatlaridagi siyosiy jarayonlar borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch iboralar va tushunchalar: *Sharqiy Osiyo mintaqasi, Koreys urushi, Kim Ir Sen, Kim Chen Ir, Koreya yarimoroli, KXDR, Koreya Respublikasi, Janubiy Koreya.*

Asosiy savollar:

1. Yaponiya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.
2. Yaponiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlari.
3. Yaponiya - O'zbekiston munosabatlari.

Yaponiya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari. Hozirgi kunda Yaponiya tarixida chuqur iz qoldiradigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar davom etmoqda. Bugungi kunda Yaponiya jahon hamjamiyati oldida o'zining taraqqiyot modeli afzalliklarini namoyon qilmoqda. Yaponiyaning jahon xo'jaligidagi ulushi 10% ni tashkil etadi. OTMdagi post-industrial mamlakatlar qatorida birinchi o'rinda turuvchi yuqori texnologiyalar ishlab chiqaruvchi mamlakat hisoblanadi. Yaponiya XX asming ikkinchi yarmida xalqining mehnatsevarligi va iqtisodiy o'sish sur'atining yuqoriligi bilan butun dunyoga namoyon bo'ldi. Yaponiyaning sobiq Bosh vaziri Y.Nakosone 1986-yil yanvarda shunday degan: "Yaponiya xalqaro hamjamiyatida faxrliroq o'rin egallashga da'vogarlik qiladi". Bosh vazir o'z davlatining qudratiga shubha qilmagan. Binobarin, Yaponiya hozirgi kunda nafaqat mintaqada, balki butun dunyoda avtomobilsozlik, yangi ishlab chiqarish texnologiyalari, ilmiy-texnikaviy tadqiqotlar, elektron-hisoblash mashinalari, kompyuterlar, elektr jihozlari ishlab chiqarish bo'yicha yetakchilik qilmoqda. Bugungi kunda Yaponiya rahbariyati oldida mustaqil tashqi siyosat olib borish, tashqi siyosatda ustuvor yo'nalishni belgilash imkoniyati tug'ildi. Buning uchun quyidagi omillar mavjud:

1) Dunyo miqyosidagi sabablar: Sovet ittifoqining tarqalib ketishi va shu bilan bog'liq qarama-qarshiliklar, "sovuq urush" mafkurasining tugashi.

2) Mintaqa miqyosidagi sabablar: Shimoliy Atlantika bloki (NATO)ning Sharqqa qarab kengayishi va mintaqaning Sovet ittifoqidan keying yirik davlati XXR harbiy-siyosiy mavqeining oshishi hamda Yaponiyaning ittifoqdoshi bo'lgan AQShni jilovlashga qaratilgan Rossiya-XXR hamkorligining mavjudligi.

Bu omillar Yaponiya hukumati oldida bir-biriga zid bo'lgan ikkita imkoniyatlarni tug'diradi.

Birinchidan, Yaponiya shu paytgacha Sovet ittifoqini to'xtatib turish maqsadida AQSh bilan hamkorlik qilgan. Binobarin, AQSh Yaponiya tashqi siyosatida ustuvorlik qilgan bo'lsa, endi Yaponiya nisbatan erkin siyosat yuritish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Ikkinchidan, Yaponiya o'z mavqeiga loyiq tashqi siyosat yuritishga intilsa-da, ayni vaqtning o'zida yapon-amerika harbiy hamkorligida ikkinchi darajali mavqega ega.

Yaponiya tashqi siyosatini doira deb olinsa, yapon davlati nuqtayi nazaricha, ichki doira bu – turli sohalar doirasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiyot, xavfsizlik va boshqalardagi vazifalarning bajarilishini ta'minlovchi mintaqaviy siyosat, tashqi siyosat esa, mazkur mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda yetarli shart-sharoitlar yaratuvchi dunyo miqyosidagi siyosatdir.

Albatta, har ikkisi o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, hozirgi kunda Yaponiya tashqi siyosatida mintaqaviy tendensiya ustuvorlik qilmoqda. Mazkur tendensiya mavjudligini sobiq Bosh vazir R.Hasimoto so'zlarida ham ko'rish mumkin: "sovet-amerika qarama-qarshiliklari tugagandan so'ng, dunyo iqtisod, siyosat sohasida ham yagona bo'lib qoldi. Ammo mintaqaviy nizolar xavfi mavjud. F.Fukuyama fikricha, Janubiy Koreya, Yaponiya va Xitoy o'rtasidagi nizolar, tushunmovchiliklar yaqin -yillarda ham saqlanib qolgan. Bu xavfning keskinligini pasaytirishda xalqaro muloqotning mavjud imkoniyatlaridan foydalanish lozim.

Bunday sharoitda Yaponiya tashqi siyosatining asosiy vazifasi mamlakat xavfsizligini, mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta'minlash bo'ladi.

Yaponiya tashqi siyosatining "uch ustuni" quyidagilardan iborat bo'lgan:

1. Butun dunyoda barqarorlik va tinchlikni ta'minlash;
2. Rivojlanayotgan davlatlarni rivojlantirish;
3. Global jamiyatning har bir fuqarosi farovonligiga yordam berish.

Ikki tomonlama munosabatlarning asosiy yo'nalishlari quyidagi mamlakat va mintaqalarni o'z ichiga qamrab oladi:

- AQSh Yaponiya tashqi siyosatida ustuvorlik kasb etadi;
- Janubi-sharqiy Osiyo iqtisodiy jihatdan tez o'sayotgan va istiqbolli mintaq;
- Koreya Respublikasi Shimoli-sharqiy Osiyoda xavfsizlik nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega;
- Xitoy Osiyo-Tinch okeani mintaqasida sezilarli o'ringa ega bo'lgan, mintaq kelajagiga ta'sir ko'rsatuvchi davlat;
- Rossiya yapon-rus munosabatlaridagi "shimoliy hududlar" masalasini yechish nuqtayi nazaridan muhim;
- Yevropa global dunyo markazlaridan biri sifatida ko'riladi.

1997-yil iyulida Yaponiya Bosh vaziri R. Hasimoto "Yevroosiyo diplomatiyasi" ning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi.

"Yevroosiyo diplomatiyasi"ning asosiy obyektleri sifatida Rossiya, XXR hamda Markaziy Osiyo mamlakatlari nazarda tutiladi. Mazkur dastur ikki yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- 1) Rossiya, XXR va Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan xalqaro munosabatlarni mustahkamlash orqali Yaponiyaning yangi shakllanayotgan dunyo tartibotida faol ishtirok etishini ta'minlash;
- 2) Osiyo-Tinch okeani mintaqasida barqarorlik va xavfsizlik asosini yapon-amerika hamkorligi orqali ta'minlab, mintaqa davlatlari bilan munosabatlarni kengaytirish hamda ASEAN va ATEs singari mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

"Yevroosiyo diplomatiyasi"ning yana bir jihati - Markaziy Osiyo hamda Rossiyadagi mavjud energiya zaxiralariga yo'l ochilishini ta'minlash. "Yevroosiyo diplomatiyasi"ning davomi sifatida Yaponiya tashqi ishlari vaziri Y.Kavaguchi tomonidan 2004-yilda ilgari surilgan «Markaziy Osiyo Q Yaponiya» munosabatlari shaklini aytish mumkin.

2001-yil 11-sentabrda AQShda yuz bergan terroristik aktlar, Afg'oniston, Iroqda bo'lib o'tgan urushlar Markaziy Osiyoga e'tiborni yanada kuchaytirgan. Jumladan, Yaponiya hukumati ham tinchlik va barqarorlikni saqlashda Markaziy Osiyo mintaqasining muhim o'rinida turishini ta'kidlaydi.

Yaponiyaning terrorizmga qarshi kurashida asosiy omil bu - 2001-yil 29-oktabrda terrorizm bilan kurashish to'g'risida Qonun qabul qilinishidir. Ushbu qonun Yaponiyaning o'z-o'zini mudofaa kuchlarini davlat hududidan tashqaridagi aksilterror harakatlarda foydalanishiga huquqiy asos bo'lib xizmat qilib, ulardan front orti va gumanitar sohalarda foydalanish qayd etilgan. Qonun ushbu kuchlarning barcha

ko'rinishlardagi jangovar harakatlarga ishtirokini taqiqladi. Mazkur qonun Yaponiyaning aksilterror koalitsiyadagi pozitsiyasini mustahkamlaydi. Tabiiyki, bu mintaqada turlicha qarashlarni yuzaga keltirdi, ya'ni bu qonun o'z-o'zini mudofaa kuchlarini BMT manfaatisiz, yolg'iz Vashingtonning qarori asosida aksilterror guruh tarkibida keng ko'lamli harbiy operatsiyalarda ishtirok etishi bilan ham asos yaratdi.

Sammit ishtirokchilari mintaqaviy xavfsizlik muammolarini, integratsion jarayonlarni kuchaytirish orqali Sharqiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy o'sishini ta'minlash muammolarini qamrovli muhokama qildilar.

2002-yil oktabrida Afg'oniston tashqi ishlar vaziri A.Abdulla kun chiqar yurtga tashrif buyurganida Yaponiya tashqi ishlar vazirligida Afg'onistonga 136 mln. AQSh dollari miqdorida yordam berish to'g'risidagi shartnomani imzolashda ishtirok etdi. Yaponiya grantining katta qismi maktab, kasalxona infratuzilmalarini tiklashga sarflanishi belgilandi. Shuningdek, 48.8 mln. AQSh dollari Afg'oniston hukumati o'z ixtiyoriga berilgan.

Yaponiya dunyodagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab xalqaro va mintaqaviy tashkilotlarga a'zo hisoblanadi. Yaponiyaning xalqaro tashkilotlarda tutgan o'rni muhim hisoblanib, barcha iqtisodiy tashkilotlarda asosiy o'rin egallagan davlatlardan biri sanaladi. U rivojlangan iqtisodga egaligi tufayli ulkan xalqaro investor, katta iqtisodiy o'yinlar qatnashchisi sifatida jahon iqtisodiy darajasiga ta'sir yetkazishga qodirdir.

Bugungi kunda Yaponiya tashqi siyosatida ikkita masala yechimini topmasdan qolib ketmoqda. Birinchidan, Yaponiya hali ham BMTning Xavfsizlik Kengashi doimiy a'zosi sifatida qabul qilangani yo'q. Ikkinchidan, "shimoliy hududlar" to'g'risida aniq kelishuvga kelingani yo'q.

BMTda o'z o'rnini mustahkamlashga qaratilgan sa'y-harakatlar Murayama hukumati boshqaruvi davrida faollashgan. 1994-yil 27-fevralda BMT Bosh Assambleyasi sessiyasida so'zga chiqqan Y.Kono Yaponiya "Xavfsizlik Kengashi doimiy a'zosi bo'lish uchun mas'uliyatni olishga tayyor" ekanligini bildirdi. 1996-yil 24-sentabrdagi sessiyada esa Hasimoto BMTning jahon siyosatidagi roli haqida gapirib, Yaponiya BMT doirasidagi dasturlar, harakatlarda ishtirok etib, uning rolini oshirishga o'z hissasini qo'shishga tayyor ekanligini bildirdi. Hasimoto aniq ohangda gapirgan nutqi Kononing nutqidan ko'ra ta'sirli va samarali bo'ldi. Hasimoto doimiy a'zolik emas, muvaqqat a'zolikni taklif qildi. Bu esa Bosh Assambleyada ko'proq ovoz olishga olib keldi. 1997-1998-yillarda

Yaponiya BMT Xavfsizlik Kengashiga sakkizinchi marotaba muvaqqat a'zolikka saylandi.

Qolaversa, BMT Bosh kotibi Kofi Annan Yaponiyaning BMTning Isroil tomonidan bosib olingan Golan tepaliklari va Kombodja, Mozambikda tinchlikni ta'minlashga qaratilgan operatsiyalarida faol ishtirok etganligini ta'kidlab, kun chiqar yurtning Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zosi bo'lishiga imkoni borligini aytib o'tdi.

Yaponiyaning BMT Xavfsizlik Kengashiga a'zo bo'lishga intilishining yana bir sababi, shu imkoniyat orqali o'zining militaristik tarixiga aloqador masalani ijobiy hal qilishdir. Shuning uchun Yaponiya vakili BMT Nizomidan "dushman davlatlar"ga taalluqli joyni olib tashlash harakatini qilmoqda.

BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy vakili bo'lishga intilishida Yaponiyani AQSh ham qo'llab-quvvatlagan. Chunonchi, bu to'g'risida Bosh vazir T.Fukuda AQSh Prezidenti J.Karter bilan 1977-yili Vashingtonda kelishgan edi.

Shuningdek, 1965-yilda BMTning tinchlikni saqlash operatsiyalari bo'yicha qo'mitasining a'zosi bo'lgan bo'lsa ham, uning faoliyatida ishtirok etishni rad etib kelgan. Bunga Konstitutsiyasidagi 9-moddani asos qilib keltirgan. Bu borada Yaponiya ichida ikki xil qarashdagi guruhlar shakllangan. Bir guruh kishilari Yaponiya chegarasidan tashqarida bo'lsa-da, harbiy xizmatchilardan foydalanishni Konstitutsiyaning 9-moddasi operatsiyalariga yordam berishga qatnashmasdan turib Yaponiyaning jahon siyosatidagi o'rnini ko'tarib bo'lmaydi deb qarashadi. Fors ko'rfazida sodir bo'lgan nizoli vaziyatlarda Yaponiya yana bir bor shu muammo bilan to'qnash keldi. 1991-yilda Iroq va Quvayt o'rtasidagi ziddiyatda Iroqqa qarshi kuchlarga yordam berishga majbur bo'ldi. Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi koalitsion kuchlarga 13 mlrd. AQSh dollarlik yordam ko'rsatishni hamda qochoqlarni nizoli hududlardan olib chiqib ketish uchun o'z harbiy samolyotlarini taklif qildi. Biroq Yaponiya Parlamenti samolyotlar to'g'risidagi tadbirlarni ma'qullamadi. 1991-yilda Parlament Yaponiyani tinchlikni saqlash operatsiyalarida qatnashish prinsiplarini ifodalab berdi. 1992-yil iyunida Yaponiya parlamenti "Tinchlikni ta'minlash va boshqa operatsiyalarni o'tkazishda BMT bilan hamkorlik to'g'risida"gi Qonunni qabul qildi. Ushbu qonun o'z-o'zini mudofaa qiluvchi kuchlarining BMT operatsiyalaridagi ishtirokini jiddiy chekladi:

- konfliktida ishtirok etayotgan har ikki tomon ham jangovar harakatlarni to'xtatishga rozi bo'lishlari kerak;

- konfliktida ishtirok etayotgan barcha tomonlar tinchlikni ta'minlash operatsiyasini va unda Yaponiya harbiy qo'shilmalarini qo'llab-quvvatlashi kerak;

- konfliktida BMT va Yaponiya o'zaro muvozanatni saqlashi lozim;

- ko'rsatilgan shartlar bajarilmagan taqdirda Yaponiya o'z qo'shilmalarini olib chiqib ketish huquqini saqlab qoladi;

- shaxsiy quroldan foydalanish zaruriy mudofaa doirasida chegaralanadi.

Ushbu qomunga ko'ra, tinchlikni saqlash operatsiyalarida ishtirok etayotgan qo'shilmalardagi shaxsiy tarkib soni 2000 nafar kishi miqdorida chegaralangan.

Bugungi kunda bu masala yana qaytadan ko'rib chiqilyapti. Shimoliy Koreya tomonidan yadro sinovlarini o'tkazilishi davom ettirilayotganligi Yaponiya Konstitutsiyasining 9-moddasi o'zgartirilishini taqozo etmoqda. Sindzo Abe mamlakatdagi hukmron partiya - Liberal-demokratlar partiyasining bu boradagi tashabbusini ma'qullab, o'zgartirish kiritilgan yangi Konstitutsiyani 2020-yildan kuchga kirishini e'lon qildi.

Xalqaro tashkilotlar doirasida harbiy operatsiyalarda ishtirok etishni internatsionallashuv va konstitutsiya bo'yicha o'zgarishlarga xalq fikrini o'zgartirishda muhim qadam bo'ldi. Yaponiya BMT qoshidagi boshqa xalqaro tashkilotlar faoliyatida ham faol ishtirok etmoqda.

Yuqoridagi tahlillarda Yaponiya tashqi siyosatining vositalari nihoyatda xilma-xilligi hamda ko'pqirraliligi namoyon bo'ldi. Maqsad esa, o'sha-o'sha - Yaponiya dunyoning yetakchi mamlakati bo'lishiga erishish.

Hozirgi kunda bu maqsadga yetishning yana bir vositasi bu - Taraqqiyotga rasmiy yordam dasturidir. Yaponiya taraqqiyotga rasmiy yordam berish hajmi bo'yicha dunyoda yetakchilik qiladi. Dunyoning qator davlatlari Yaponiyadan yordam oladi.

Yaponiya bu yordamni iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan davlatlarga beradi. Iqtisodiy taraqqiyoti bo'yicha AQShdan keyin ikkinchi o'rinda turgan Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi rivojlanmagan va rivojlanayotgan davlatlarga iqtisodiy yordam ko'rsatish uchun zarur mablag'ga ega.

Yaponiya tashqi siyosatida boshqa mamlakatlar bilan munosabatlarni rivojlantirishda ma'lum me'yoriy talablar shakllangan.

Qaysi mamlakat bilan munosabat dolzarbligiga an'anaviy omillarning ikki guruhi ta'sir qiladi:

a) bo'lajak sherik davlatning "kuchlar majmui", uning jahon siyosatiga ta'siri baholanadi;

b) Yaponiya bilan bo'lgan ikki tomonlama munosabatida siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalardagi hamkorlik rivoji e'tiborga olinadi (Yaponiyaning asosiy import qilish bo'yicha hamkorlari XXR,

AQSh, YEI, Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirligi hisoblansa, eksport qilish bo'yicha asosiy hamkorlari XXR, AQSh, Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong, Singapur, Tailand va Germaniya). Munosabatlarning Yaponiya xavfsizligini ta'minlashi hisobga olinib, harbiy jihatlar ajralib turadi.

Yuqoridagi omillarning har ikki guruhi Yaponiyaning umumiy tashqi siyosiy yo'nalishi bilan taqqoslanib, qaysi mamlakatda yapon elchixonasini ochish mumkinligi aniqlanadi va xodimlar soni belgilanadi.

Bu an'ana hozirgacha o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Shu tartib asosida Yaponiya tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari belgilab kelinmoqda.

Yaponiyaning Rossiya bilan munosabatlari haqidagi Panovning fikriga ko'ra, so'nggi paytlardagi Ukrainadagi voqealar ikkala davlatning savdo va investitsiya aloqalariga sezilarli darajada ta'sir qilmadi. Biroq AQSh boshchiligida Rossiyaga qarshi qo'yilgan sanksiyalar Rossiyani Yaponiya bilan munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Yaponiya yaqingacha OTMda yetakchi davlat hisoblanar edi. Agar AQShni hisobga olmaganda, savdo-sotiq, investitsiya kapitali bo'yicha Yaponiya Osiyodagi yetakchi davlat hisoblanadi. Biroq so'nggi vaqtlarda kuchlar balansi o'zgardi, ya'ni Yaponiya o'rmini Xitoy egallay boshladi.

Hozirgi davrda Yaponiya Shimoliy Koreya muammosidan xavotirga tushmoqda. Shimoliy Koreyadagi yadro qurollari sinovlariga qarshi AQSh harakatlarini qo'llab-quvvatlamogda. Bu 2017-yil fevral oyida Sindzo Abening AQShga qilgan rasmiy tashrifida ham alohida ta'kidlangan.

Yaponiya tashqi siyosati yumshoq kuch siyosatiga asoslanadi. Muammoli vaziyatlarni tinch yo'l bilan hal qilish, dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotiga ko'maklashish, hamkorlari bilan o'zaro ishonch va birdamlik g'oyalari o'lg'a suradi. Yaponiya mavjud iqtisodiy salohiyatidan o'zining siyosiy obro'sini BMT faoliyatida hamda xalqaro munosabatlarda nizolarni hal qilishda qatnashish orqali foydalanmoqda. BMT Xavfsizlik Kengashida doimiy a'zo maqomini olish yo'lida bir qator tinchlik operatsiyalarini o'tkazishda BMT bilan hamkorlikni oshirib kelmoqda. Tinchlik va barqarorlikni saqlash maqsadida 70 yil oldin qabul qilingan mamlakat Konstitutsiyasining 9-moddasiga o'zgartirishlar kiritish borasidagi amaliy ishlar boshlab yuborildi. Buni hozirgi kunda dunyoda sodir bo'layotgan tartibsizliklar bilan bog'lash mumkin. Jumladan, Shimoliy Koreya muammosi nafaqat Koreya yarim oroliga, balki butun dunyodagi barqarorlikka tahdid solayotganligining guvohi bo'lyapmiz. Ana shunday vaziyatda Yaponiyaning Konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritilishini tabiiy hol deb hisoblash mumkin.

Yaponiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlari. Oxirgi yillarda Yaponiyaning Markaziy Osiyoga kirib kelishi sezilarli darajada o'sib borayotgani namoyon bo'lmoqda. Yaponiya iqtisodiyotining jadal rivojlanishi, energetik resurslarga ehtiyojlarning oshishida tabiiy resurslarga boy davlatlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirish muhim omil bo'ldi. Mazkur jabhada Markaziy Osiyo mintaqasi energiya resurslari bilan, xususan, tabiiy gaz, nodir metallar va boshqa strategik resurslar bilan ta'minlashda ulkan imkoniyatlarga ega.

Yangi siyosiy talablardan kelib chiqib Yaqin Sharqqa muqobil tarzda, Yaponiya iqtisodiyotining to'laqonli faoliyat yuritishida muhim bo'lgan uglevodorod xomashyosi va resurslarga boy mintaqani topish zarurati yuzaga keldi. Yaponiyaning yillik neft iste'moli 200 million tonnani tashkil etadi. 2011-yildagi ko'rsatkichlarga ko'ra yiliga 55 mlrd. kub metr gaz iste'mol qilingan. 2020-yilgacha bu ko'rsatkich 100 mlrd. kub metrga yetishi taxmin qilinmoqda. Neftning 80%dan ko'p qismi Yaqin Sharq mintaqasidan olib kelinadi. Bundan tashqari, Indoneziya, Bruney va Meksika ham neft import qiluvchi asosiy davlatlar hisoblanadi. Tabiiy gaz, asosan, Avstraliya, Malayziya va Indoneziyadan olib kelinadi.

Bundan tashqari, neft konlarini qazib chiqarish sharoitlari va muddatlari bo'yicha Yaqin Sharq mintaqasidagi ayrim davlatlar hukumatlari va Yaponiya o'rtasida yuz bergan kelishmovchilik import qilinuvchi energiya manbalarini maksimal darajada xilma-xilligi siyosatini amalga oshirishga undamoqda. Bu ma'noda Yaponiya diplomatiyasi uchun boy tabiiy resurslar va geoiqtisodiy salohiyatga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mintaqasi anchayin maqsadga muvofiqroqdir. Qozog'iston, Turkmaniston va O'zbekistondagi zaxiralarni qo'shib hisoblaganda, 5.6 mlrd. tonna neft zaxiralari mavjud bo'lib, bu MDH mamlakatlarida aniqlangan zaxiralarning 34% va dunyo zaxiralarning 3.5% tashkil qiladi. Gaz zaxiralari esa 7.75 trln. kub metr bo'lib, MDHning 3.2%, dunyo bo'yicha esa 4.3 % tashkil qiladi.

1991-yil Sovet Ittifoqi parchalangandan keyin Yaponiya va Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi va o'rtadagi hamkorlik sezilarli darajada rivojlana boshladi. Yaponiya rahbariyati va hukmron doiralarning mazkur mamlakatlarga nisbatan olib borgan siyosatining aniq belgilangan bosqichlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin.

Birinchi bosqich 1992-yildan 1997-yil iyul oyigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr Markaziy Osiyodagi yangi davlatlarning mustaqillikni qo'lga kiritishi bilan bog'liq bo'lsa, Yaponiya uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasida yetakchi davlat maqomiga ega bo'lish eng muhim masalalardan biri edi. Yaponiya birinchilardan bo'lib ularning

maqomini tan oldi, diplomatik aloqalar o'rnatdi, tashqi siyosatda Yaponiya diplomatiyasi uchun yangi bo'lgan "Markaziy Osiyo yo'nalishi"ni ishlab chiqa boshladi. Yaponiya milliy manfaatlari uchun mintaqaning jozibador bo'lishi shundan iborat ediki, bu yerda yetarli darajada tabiiy boyliklar, jumladan uglevodorod va mineral xomashyolar, qimmatbaho metallarning ko'pligidir. Shuningdek, Osiyodagi xomashyoni qazib olish va qayta ishlashni sezilarli darajada osonlashtiradigan eng malakali va nisbatan arzon ishchi kuchining mavjudligi yaponiyalik ishbilarmonlarni befarq qoldirmasdi.

Yaponiya hukumati tashqi siyosatida dastlabki Markaziy Osiyoga yo'naltirilgan missiya 1997-yilda 28-iyun – 9-iyul kunlari Kyeizo Obuchi boshchiligida tashkil qilingan. Mazkur 61 kishilik delegatsiya Markaziy Osiyo respublikalari va Rossiyada bo'lib qaytgan. Tashqi siyosiy faoliyatda Markaziy Osiyo respublikalariga nisbatan ijobiy o'rinlarini baholagan holda, Yaponiya aloqalarni chuqurlashtirish va kengaytirishga qaror qilindi. Bunday tashabbuslarning natijasi, 1997-yil iyulida sobiq Bosh vazir Ryutaro Hasimoto tomonidan Markaziy Osiyo respublikalariga nisbatan tashqi siyosat yo'nalishida o'z aksini topgan. Mazkur siyosatga mintaqa mamlakatlari bilan aloqalarni sezilarli darajada mustahkamlashga qaratilgan "Yevroosiyo diplomatiyasi" ("Ipak yo'li diplomatiyasi") nomini olgan tashqi siyosat doktrinasini qabul qilinishi asos bo'ldi. Shu bilan o'zaro aloqalarning **ikkinchi bosqichi** boshlandi. Bu bosqich 2004-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. "Ipak yo'li diplomatiyasi" Yaponiya tashqi siyosatining Markaziy Osiyo yo'nalishini amalga tadbir etishni nazarda tutgan uchta muhim tarkibiy qismdan tashkil topadi.

– o'zaro ishonchni oshirish va hamkorlik bo'yicha siyosiy muzokaralar o'tkazish;

– imkon qadar iqtisodiy rivojlanishga erishish maqsadida iqtisodiy va tabiiy resurslarni o'zlashtirish sohasida hamkorlikni jadallashtirish;

– yadro qurolini tarqatmaslik orqali tinchlikka, demokratiya va xavsizlikka erishib, mintaqada barqarorlikni ta'minlash.

Markaziy Osiyo respublikalariga nisbatan yangi siyosatni amalga oshirish maqsadida, Yaponiya hukumati keng siyosiy aloqalarni rivojlantirishni, ko'p tomonlama iqtisodiy hamkorlik, bozor iqtisodiga o'tishga ko'maklashishni nazarda tutadigan "Ipak Yo'li" harakat dasturini qabul qildi. U o'z ichiga keng siyosiy aloqalar, yaqin iqtisodiy hamkorlikni yaratish va bozor iqtisodiyotiga o'tishga yordamlashishni qamrab oladi. Boshqa tomondan, Ipak yo'li siyosati Markaziy Osiyoni geografik jihatdan yakkalanib qolishini bartaraf qilishga va uni butunjahon tizimi doirasidagi aloqalarga iqtisodiy integratsiyalashuviga ko'maklashishga qaratilgandir. Bundan tashqari, Ipak Yo'li konsepsiyasini qayta tiklanishdan manfaatdor

mamlakatlarning XXI asrda iqtisodiyot, siyosat, davlatlar madaniyati sohasida mustahkam va yaqin hamkorlikni ta'minlashdan kelib chiqqan yangi loyiha sifatida qaraladi.

Ushbu harakatlarning so'nggi tasdig'i 2002-yilda O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston va Ozarbayjonga yuborilgan "energetik missiya" bo'lib, energoresurslarni ishlab chiqish va o'zlashtirish sohasida hamkorlik istiqbollarini aniqlab olishdir. Bu energetik missiyaga S.Sugiura boshchilik qilgan. Shuningdek, "Ipak yo'li diplomatiyasi" doirasida quyidagi ishlar amalga oshirildi:

– Qozog'istonning Xitoy bilan chegarasidan o'tgan temir yo'l bekati, "Do'stlik" bekatida tovarlarni tashish bo'yicha sharoitlar qayta tiklandi;

– Toshkent, Olmaota va Ashxobodda yo'lovchi tashuvchi poyezdlar uchun ta'mirlash zavodlari qurildi;

– Turkmanistonda temir yo'l tizimi yaratildi;

– Qozog'istondagi Semipalatinsk shahri yaqinidagi Irtish daryosi ustida katta hajmli ko'priq bunyod etildi.

Bundan tashqari, Bishkek va O'sh o'rtasida avtomobil yo'li qurilishi Yaponiyadagi sindikat va Osiyo Taraqqiyot Banki tomonidan moliyalashtirilgan. Qozog'iston va O'zbekistondagi aeroportlar va mintaqadagi tovarlarni tashish bo'yicha temir yo'l tarmog'i qurilishi, Kaspiy dengizi qirg'og'i va Moskvaga olib boradigan asosiy avtomobil yo'nalishini ta'mirlashda Yaponiya sezilarli hissa qo'shgan.

Iqtisodiy muammolarni hal etishda birinchi galdagi vazifalar mazkur konsepsiyani amalga oshirishdagi bosh tamoyil hisoblanadi. Ushbu tamoyilga muvofiq, energetika, transmintaqaviy transport tizimi va telekommunikatsiya "Buyuk Ipak yo'li" dasturining uchta tayanchi hisoblanadi. Bu mintaqani global transport tizimi va axborot kommunikatsiya tarmog'iga integratsiyalashuvini rag'batlantiradi.

Yaponiya va Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlarning **uchinchi davri** 2004-yil avgust oyida "Markaziy Osiyo QYaponiya" Muloqot dasturi doirasida ko'ptomonlama hamkorlikning amalga oshirilishi bilan boshlandi.

2004-yil 28-avgust kuni Ostonada Yaponiya Tashqi ishlar vaziri Kavaguchi bilan Markaziy Osiyo davlatlari tashqi ishlar vazirlari uchrashib, "Markaziy Osiyo QYaponiya" Muloqot dasturini tuzishga kelishib oldilar. Bunda Turkmaniston vakili ishtirok etmagandi. 2012-yil Yaponiya va Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston o'rtasidagi diplomatik munosabatlar o'rnatilganligiga 20 yil to'lganligi munosabati bilan Tokioda bo'lib o'tgan Markaziy Osiyo davlatlari tashqi ishlar vazirliklari o'rtasidagi yig'ilishga birinchi marta Turkmaniston Tashqi ishlar vaziri va Bosh vazir o'rinbosari ishtirok etgan.

“Markaziy OsiyoQYaponiya” Muloqot dasturi doirasida bugungi kungacha 6 marta Tashqi ishlar vazirlari o‘rtasida yig‘ilish o‘tkazildi. Oxirgisi 2017-yil 1-may kuni Turkmanistonning Ashxobot shahrida bo‘lib o‘tdi. Bu uchrashuvning muhim jihatlaridan biri unda Transport va logistika sohasida o‘zaro hamkorlik haqidagi “Yo‘l xaritasi” bo‘yicha Qo‘shma bayonot imzolandi.

O‘z navbatida, mintaqa tabiiy resurslarini, birinchi navbatda, yirik neft va gaz konlarini o‘zlashtirish o‘zida “global, mintaqaviy va mahalliy manfaatlarni jamlovchi” loyihani ifodalaydi. Markaziy Osiyo xomashyo salohiyatidan foydalanish orqali mahalliy iqtisodning yuksalishiga turtki berish bilan, yirik energiya import qiluvchi davlatlar, shu jumladan Yaponiyani barqaror xomashyo bilan ta‘minlanishiga olib keladi. Yaponiyaning yetakchi firmalari O‘zbekistonning Buxoro va Farg‘ona, Turkmanistonning Turkmanboshi shahrida va Qozog‘istonning qator shaharlarida neftni qayta ishlash korxonalarini ta‘mirlash va qurilishida ishtirok etdi.

Markaziy Osiyodagi ko‘plab muammolar yolg‘iz bitta davlatning o‘zi tomonidan hal qilina olmaydi. Shuning uchun Markaziy Osiyo davlatlari hamkorlikda ish olib borishlari kerak. Bu masalada Yaponiya mintaqadagi hamkorini ro‘yobga chiqarishda faol ishtirok etuvchi sifatida qatnashishni maqsad qilgan.

2006-yil avgust oyida Yaponiya Bosh vaziri Koidzumi ilk marta Markaziy Osiyo respublikalari – Qozog‘iston va O‘zbekistonga tashrif buyurgan.

Yaponiya Tashqi ishlar vaziri Taro Aso 2006-yil 1-iyunda so‘zlagan “Markaziy Osiyo tinchlik va barqarorlik koridori sifatida” nomli nutqida Yaponiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan diplomatik munosabatlarining uch yo‘nalishini belgilab berdi:

- 1) Mintaqa davlatlari bilan istiqbolli hamkorlikni qo‘llab-quvvatlash;
- 2) Mintaqaviy hamkorlikni ta‘minlash;
- 3) Umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda doimiy hamkorlikka intilish.

Yuqorida birinchi va ikkinchi yo‘nalishdagi ishlarni amalga oshirishda Afg‘onistondagi vaziyatga e‘tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki Markaziy Osiyo barqarorligi Afg‘onistonda turg‘unlik holati bo‘lishi bilan uzviy bog‘liq.

Pokistonlik tadqiqotchi Lutfullah Mangi 2011-yildagi nutqida bayon etganidek, Yaponiya Markaziy Osiyo davlatlariga iqtisodiy ko‘mak berayotgan bo‘lsa ham, lekin haligacha mintaqa davlatlari Yaponiyaning asosiy savdo hamkoriga aylangani yo‘q. Bugungi kunga kelib bu

tendensiya o‘zgarib bormoqda. 2016-yil Qozog‘iston Prezidentining Yaponiyaga tashrifi davomida imzolangan turli sohalar doirasidagi kelishuvlardan kelib chiqib, Yaponiya savdo hamkorga aylanib boryapti, deya fikr bildirish mumkin.

Yaponiya–Markaziy Osiyo munosabatlari haqida mutaxassislar Yaponiya Markaziy Osiyoning tabiiy resurslari, shuningdek, Qozog‘iston, Turkmaniston va O‘zbekistondagi uglevodorod zaxiralari va ayniqsa, kompyuter ekranlari, gibridli mashinalar va super qurilmalarda ishlatiladigan nodir metallariga qiziqish bildirishini ko‘rsatib o‘tadilar.

Xitoy nodir metallarga egalik qilish bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinda turadi. Dunyo bo‘yicha 93% kanyob metallar uning hududida joylashgan. Yaponiya esa nodir metallar iste‘moli bo‘yicha dunyoda eng yuqori o‘rinda turadi. 2010-yilda qirg‘oq bo‘yini qo‘riqlovchi yaponlar va Xitoy kemachilari o‘rtasida yuzaga kelgan kelishmovchiliklar tufayli Xitoy Yaponiyaga nodir metallarni eksport qilishga embargo qo‘ydi. Natijada Yaponiya Xitoyga muqobil variant izlashiga to‘g‘ri keldi. 2012-yilda Qozog‘istonning Summit Atom nodir metallar ishlab chiqaruvchi kompaniyasi bilan Yaponiyaning Sumitomo korporatsiyasi o‘rtasida kelishuvga erishildi. Unga ko‘ra, Xitoy tomondan cheklab qo‘yilgan dunyo bozorini 1500 tonna nodir metallar bilan ta‘minlash belgilab olindi.

Iqtisodiy aloqalarni yanada kengaytirish maqsadida Yaponiya hukumati tarafdin Markaziy Osiyoga navbatdagi rasmiy tashrif amalga oshirildi.

2015-yil oktabr oyida Yaponiya Bosh vaziri Sindzo Abe Markaziy Osiyoning 5 ta davlatiga tashrif buyurishi Yaponiya tarixida Bosh vazir tomonidan mazkur mintaqaning barcha davlatlariga qilingan birinchi tashrif bo‘ldi. Uchrashuvlar davomida jami 87 ta hujjat imzolanga.

Mazkur yilning 22-28-oktabr kunlari Sundzo Abening har bir Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari bilan uchrashuvi Yaponiya siyosatchilari tomonidan katta natijalar olib kelishi rejalashtirgan edi. Bunda asosiy maqsadlar “Markaziy OsiyoQYaponiya” Muloqot dasturini yanada rivojlantirish, ushbu davlatlar bilan savdo-iqtisodiy, siyosiy aloqalarini yaxshilash ko‘zda tutilgan edi. Yapon nashriyotida keltirilgan manbalarga ko‘ra, tashriflardan quyidagi xulosaviy natijalar keltirildi:

– Yaponiya va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi munosabatlar mustahkamlandi;

– Mintaqaning 5 ta davlatida ham Yaponiya diplomatiyasiga nisbatan yaxshi munosabat bildirilishi aniqlandi;

– Yaponiya Bosh vaziri bilan birgalikda yapon tadbirkorlarining tashrifi tadbirkorlikni rivojlantirish borasidagi hamkorlikni kuchaytirdi;

- Jami 50 ta tashkilot, jumladan xususiy firmalar vakillari tashrif buyurib, ular ishtirokida 3 ta davlat (Turkmaniston, O'zbekiston va Qozog'iston)da biznes forumlari o'tkazildi;

- Xususiy va ijtimoiy sohalar bo'yicha 87 ta hujjat imzolandi;

- Abening nutqlarida "biznes uchun imkoniyatlar yaratishga 3 trl. iyen ajratilishini ma'lum qilindi.

Tashrifning oxirida S.Abe Qozog'istonda Yaponiyaning Markaziy Osiyoga doir siyosati haqida ma'ruza qildi. Unga ko'ra asosan, 3 jihat ajratib ko'rsatildi:

1) Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni kuchaytirish;

2) Markaziy Osiyodagi umumiy masalalarni hal qilishda Yaponiyaning faol jalb qilinishini ta'minlash;

3) Jahon maydonida Yaponiya va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish.

Mintaqadagi barcha davlatlar Yaponiya Bosh vazirining tashrifini yaxshi kutib oldi. Yaponiya TIV ning 2015-yil hisoboti bo'yicha chiqarilgan kitobida ta'kidlanishicha, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Yaponiyaning tinchlikka hissa qo'shishda faol harakatini yuqori baholagan.

2015-yilgi tashrif davomida O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'istondagi tabiiy gaz konlarini qidirib topishda yaponiyalik mutaxassislar bilan hamkorlik qilish to'g'risida shartnomalar tuzilgan. Bu borada 2016-yilda Qozog'iston bilan kelishuv imzolangan.

Yaponiyadagi Tsukuba Universiteti professori T.Dadaboyev Yaponiya va Markaziy Osiyo mamlakatlari munosabatlarini tahlil qilib, Tokioning mintaqadagi siyosatining faollashuvida yangi omil sifatida nodir metallar importi haqida gapiradi. Buning isboti sifatida Qozog'iston Prezidenti N.Nazarboyevning 2016-yil 6-9 noyabr kunlari Yaponiyaga tashrifi davomida ko'rilgan masalalarga e'tibor qaratish mumkin. Ushbu tashrif davomida davlatlar o'rtasida strategik hamkorlik to'g'risida kelishuvga erishildi. Qozog'iston Rossiya va Xitoy bilan shu mazmundagi kelishuvlarni imzolagan. Bundan ko'rinadiki, Yaponiya bugungi kunda yordam beruvchi davlat maqomidan savdo hamkorga aylanmoqda. Imzolangan hujjatlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: Qozog'istonda kanat ishlab chiqarish bo'yicha «Tokio Roup» zavodini ochish, viza rejimini yengillashtirish, havo yo'llarida to'g'ridan-to'g'ri reyslarni yo'lga qo'yish bo'yicha kelishuvlar, Kazatomprom bilan Kansai Elektr quvvati kompaniyasi o'rtasida, uran ishlab chiqishni qayta ko'rib chiqish bo'yicha Kazatomprom va Itochu o'rtasida shartnomalar imzolanganligi to'g'risidagi hujjatlar.

Boshqa tomondan, geografik yakkalanishni bartaraf etishga qaratilgan harakatlar, xususan mintaqaning elektrlashtirilayotgan energoresurslariga ega bo'lishni ta'minlash transkontinental temiryo'l, avtomobil va quvur yo'llarining rivojlanishini nazarda tutadi. Yaponiyaning transkontinental transport tizimini rivojlanishiga yondashuvi "Markaziy Osiyoni global tovar ayirboshlashga integratsiyalashuvini tezlashtiradi, shuningdek mintaqaning xomashyo resurslarini o'zlashtirish imkonini qo'lga kiritishni ta'minlaydi". Shu o'rinda ta'kidlash o'rinliki, uzoq - yillarga mo'ljallangan reja bo'yicha Markaziy Osiyo Yevropa va Osiyo, Shimol va Janub o'rtasida nisbatan markazda joylashgan aynan Toshkent-Yevroosiyo qit'asida havo yo'llari tizimida asosiy tranzit halqaga aylanishi mumkin. Hozirgi paytda Yaponiyani Markaziy Osiyo bilan bog'laydigan 3 ta yo'nalish mavjud. Ular: Trans-Sibir temir yo'li, Xitoyni kesib o'tuvchi quruqlik yo'li va Turkmaniston-Eronning Chobahor porti yo'nalishi. Xitoy, Koreya orqali o'tib Yaponiyagacha boradigan yo'nalish Markaziy Osiyoda quyidagi hududlarni o'z ichiga oladi: Buxoro-Toshkent (O'zbekiston), Chimkent-Jambul-Oлмаota (Qozog'iston). Olmaotadan Xitoygacha bo'lgan yo'l 250 km.ni tashkil etib, Markaziy Osiyo davlatlari ichidan o'tadigan yo'llarning jami uzunligi 2000 km.ni tashkil etadi. Bundan ko'rinadiki, Markaziy Osiyodan Yaponiyagacha uzoq masofali yo'l orqali tovarlarni yetkazish judayam qimmatga tushadi. Xitoydan 6200 km. uzunlikdagi yo'l o'tib, uning sharqiy qirg'og'idan Koreyaning Mokpo hududiga, keyin Yaponiyaning Niigata viloyatiga borib nihoyasiga yetadi. Bu Xitoyning sharqiy qismidan boshlab 2300 km.ni tashkil qiladi. Buni qurish katta mablag' talab qilishi oydinlashib qolgach, ikkinchi yo'nalish Sharqiy Sibir yoki Sahalin orqali quvurlarni o'tkazish ham ko'p xarajat talab qilishi aniqlangan. Bu yo'lning uzunligi 1000-3000 km.ni tashkil etgan. Keyin Afg'oniston-Pokiston yoki Eron-Turkiya yo'nalishini qurish loyihasi ko'rib chiqildi. Trans-Sibir va Xitoy yo'nalishlarida yuk tashish katta mablag' talab qilinishini hisobga olgan holda 2000-yildan boshlab Yaponiyaga yuklar Eron orqali tashiladigan bo'ldi. Bu yo'nalishda yuk tashish Trans-Sibirdagiga qaraganda 1500 AQSh dollariga arzonroq tushadi. Shuningdek, Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmanistondagi neft va gaz mahsulotlari quvurlarda tashilishi kerak. Buning uchun esa quvur yo'llarini rivojlantirish talab etiladi. Bu borada Qirg'iziston Respublikasidagi Yaponiya elchixonasining ikkinchi kotibi Gosuke Horiguchi quvur transportidan foydalanishda, Sibir yo'nalishidan foydalanilish qulay imkoniyatga egaligi ta'kidlab o'tilgan.

Umuman olganda, Yaponiya Markaziy Osiyoda tinchlik va barqarorlik bo'lishidan manfaatdor. Chunki mintaqada osoyishtalik bo'lsagina, o'zaro aloqalarni yanada rivojlantirib borish imkoniyati kengayib boradi.

Markaziy Osiyo davlatlariga ko'rsatilayotgan iqtisodiy yordam, ya'ni sarmoyalar kiritish, transport aloqa tizimini rivojlantirish, tabiiy resurslarni qazib olish va qayta ishlashga ko'maklashish orqali Yaponiya bu mintaqaga kirib keldi. Yaponiyaning iqtisodiy taraqqiyot tajribasini o'rganish mazkur mintaqa davlatlari uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Hamkorlik aloqalarini rivojlantirishda transport tarmog'ini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Yaponiya - O'zbekiston munosabatlari. Uzoq o'tmishga borib taqaluvchi yaqin aloqalar O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi samarali hamkorlikning muhim omili sifatida bugungi kunda ham davom etib kelmoqda. Yaponiya O'zbekistonning muhim strategik sherigi hisoblanadi. 2002-yil 29-iyul kuni imzolangan "Do'stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi Qo'shma bayonot" hamda 2015-yil 25-oktabrda imzolangan "Strategik sheriklikni chuqurlashtirish va kengaytirish to'g'risidagi Qo'shma bayonot" asosida ikki tomonlama aloqalar izchil rivojlanib bormoqda.

Yaponiya O'zbekiston mustaqilligini 1991-yil 28-dekabrda e'tirof etdi va 1992-yil 26-yanvardan boshlab mamlakatlarimiz o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Yaponiyaning Toshkentdagi elchixonasi 1993-yilning yanvarida, O'zbekistonning Tokiodagi elchixonasi 1996-yilda ochilgan. 2004-yilning may oyidan Osaka shahrida O'zbekiston Respublikasining Faxriy konsulligi faoliyat ko'rsatmoqda. Hozirgi kunda O'zbekistonning Yaponiyadagi Favqulodda va muxtor elchisi bo'lib Tursunov Farrux Islomjonovich, Faxriy konsul rahbari sifatida esa Toura Toshio faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Yaponiyaning O'zbekistondagi birinchi elchisi Magasoki Ukeruning ta'kidlashicha, SSSR parchalanib, yangi davlatlar tashkil topganidan keyin Yaponiyaning Markaziy Osiyodagi birinchi tashrifi Yaponiyaning sobiq Tashqi ishlar va moliya vaziri Chino Tadao tomonidan 1992-yil fevralda O'zbekistonga tashrif buyurgan. 1994-yil may oyida O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov Yaponiyada bo'lib qaytgan. Bu tashriflardan keyin ikki tomonlama munosabatlar rivojlana boshladi. Xalqaro Valyuta Fondining O'zbekistonda iqtisodiy siyosatda qiyinchiliklarga duch kelayotganligi haqidagi tahlillaridan keyin Yaponiya O'zbekistonda makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish va boshqa sohalarni rivojlantirish uchun ko'mak bera boshladi.

1994-yildagi O'zbekiston Birinchi Prezidenti Islom Karimovning Yaponiyaga uyushtirgan dastlabki rasmiy tashrifi o'zaro ishonch va ikki mamlakat xalqlarining ma'naviy qadriyatlariga nisbatan hurmatga asoslangan do'stona aloqalarni rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratdi. 1997-yilda tashrif buyurgan Obuchi boshchilidagi missiyadan

keyin Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni yanada rivojlantirishga qaror qilingan edi. Obuchining bergan ma'lumotlaridan keyin, Yaponiya va O'zbekiston o'rtasida to'g'ridan to'g'ri havo yo'llari bo'yicha qatnovni amalga oshirish boshlandi.

Mamlakatimiz Birinchi Prezidentining 2002-yil iyul oyida Yaponiyaga uyushtirgan ikkinchi tashrifi chog'ida O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasida do'stlik, Strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risida qo'shma bayonot imzolandi. Hujjatda tomonlarning do'stona munosabatlar va strategik sheriklikni tenglik, o'zaro hamjihatlik tamo-yillariga muvofiq va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan me'yorlari asosida rivojlantirishga tayyorligi o'z ifodasini topgan. Savdo-sotiq, sarmoyalar, ta'lim va boshqa sohalardagi aloqalarni kengaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilagan.

Bir qator voqealardan keyin Yaponiya xalqaro xavfsizlik uchun ustuvor yo'nalish sifatida Markaziy Osiyoda terrorizmga qarshi kurashishning muhimligini angladi. Jumladan, 1999-yilda bir guruh yaponiyalik geologlarning O'zbekiston Islom harakati guruhi tomonidan garovga olinishi va 2001-yil 11-sentabr voqealaridan keyin AQShning Afg'onistonda boshlagan operatsiyalari Yaponiyani ham xalqaro terrorizmga qarshi kurashishga e'tiborini qaratdi. Yaponiya Tashqi ishlar vaziri Kavaguchi Yoriko 2003-yilda qilgan nutqida xalqaro munosabatlar va xavfsizlik haqidagi qarashlar o'zgarganligi, hatto, terroristlar kabi nodavlat aktorlar ham davlat xavfsizligiga tahdid solishi mumkinligiga urg'u bergan. Yaponiya hukumati va O'zbekiston hukumati o'rtasidagi munosabatlarda ham Afg'oniston muammosi, terrorizmga qarshi kurashish chora-tadbirlari to'g'risida muhokamalar haligacha asosiy masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Yaponiya bosh vaziri Dzyunichiro Koidzumining 2006-yil avgust oyida O'zbekistonga uyushtirgan rasmiy tashrifi O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Mamlakatlarimizning siyosiy sohadagi aloqalari haqida gap ketganda Yaponiyaning mintaqa mamlakatlari bilan ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirishga doir tashabbuslarini aytib o'tish mumkin. O'zbekistonning mintaqadagi geosiyosiy ahamiyatini e'tirof etgan holda hamda mamlakatimiz bilan hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar doirasida Yaponiya 2004-yilda "Markaziy Osiyo-Yaponiya" muloqot shaklidagi hamkorlikning yangi ko'rinishini ilgari surdi. U quyidagi beshta yo'nalishni: siyosiy muloqot, mintaqa ichidagi hamkorlik, savdo va sarmoyaviy hamkorlikni rag'batlantirish, intellektual muloqot, madaniy aloqalar va inson resurslari almashuvi kabi sohalarni o'z ichiga oladi.

Terrorizm va giyohvand moddalarning tarqalishiga qarshi kurash, atrof-muhit muhofazasi, mintaqada savdo va sarmoyalar hajmini kengaytirish bilan bog'liq masalalar qisqa va o'rta muddatli vazifalar etib belgilandi.

2010-yil 7-avgustda Toshkentda mazkur Muloqotning Yaponiya Tashqi ishlar vaziri Katsuya Okada ishtirokidagi tashqi ishlar vazirlarining uchinchi yig'ilishi muvaffaqiyatli o'tdi.

Yaponiya va O'zbekiston qonun chiqaruvchi organlari o'rtasida hamkorlik ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, u jadal rivojlanmoqda. Yaponiya parlamentida "Yaponiya demokratik partiyasi - O'zbekiston" hamda "Yaponiya Liberal-demokratik partiyasi - O'zbekiston" do'stlik ligalari tashkil etilgan. O'zbekiston parlamentining Qonunchilik palatasida esa "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi - Yaponiya Parlamenti" parlamentlararo guruhi faoliyat yuritib kelmoqda.

2010-yilning dekabrda Tokioda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining raisi E.Sobirov boshchiligidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining delegatsiyasi ishtirokida birinchi parlamentlararo forum o'tkazilgan.

Ishonch, ochiqlik va o'zaro hurmatga asoslangan oliy darajadagi faol siyosiy muloqotlar ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga ko'maklashmoqda. Jumladan, O'zbekiston Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2011-yil fevral oyida Yaponiyaga rasmiy tashrifi hamda Yaponiya Bosh vaziri Shindzo Abening 2015-yil oktabrida mamlakatimizga qilgan rasmiy tashrifi davlatlarimiz o'rtasidagi munosabatlarni yanada yuqori darajaga olib chiqqani barobarida ularni yangicha mazmun bilan boyitdi.

Shu bilan birga, ikki mamlakat tashqi siyosat mahkamalari o'rtasidagi maslahatlashuvlar doimiy ravishda o'tkazilib kelinadi. Mazkur maslahatlashuvlarning so'nggi 16-uchrashuvi 2016-yil 24-mart kuni Tokioda bo'lib o'tgan.

1999-2001-yillar davomida Toshkentda Yaponiyaning xalqaro hamkorlik bo'yicha agentligi (JICA) va Yaponiya tashqi savdo tashkilotining (JETRO) mintaqalararo vakolatxonalari hamda beg'araz texnik yordam ko'rsatish, ikkala tomon ishbilarmon va ijtimoiy doiralar vakillari o'rtasida aloqalar o'rnatish va gumanitar sohadagi hamkorlikni rivojlantirish borasidagi loyihalarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi O'zbekiston-Yaponiya markazi ochildi.

O'zbekistonda Yaponiya sarmoyasi ishtirokida ko'plab yirik loyihalar hayotga tadbiiq qilinmoqda. "Mitsui", "Mitsubishi", "Itochu", "Marubeni" va boshqa shu kabi yirik yapon korporatsiyalarining vakolatxonalari ochildi. Iqtisodiyot yo'nalishidagi so'nggi muvaffaqiyatli hamkorlikning

yorqin misollaridan biri sifatida Samarqand avtomobil zavodida "Isuzu" rusumli avtobus va yuk mashinalarining ishlab chiqarilayotganligini ko'rish mumkin.

Yaponiyalik mutaxassislar bilan hamkorlikda bir qator infratuzilmaviy loyihalar amalga oshirilib foydalanishga topshirilgan. Bu boradagi ishlar qatorida 2007-yilda qurib bitkazilgan "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" yangi temir yo'l yo'nalishini sanab o'tish mumkin.

Ikki davlat o'rtasida sarmoyalar kiritish bo'yicha shartnomaviy-huquqiy asosni mustahkamlash ishlari davom ettirib kelinmoqda. 2009-yil sentabr oyida "Sarmoyalarni liberallashtirish va o'zaro himoya qilish hamda rag'batlantirish to'g'risidagi" hukumatlararo kelishuv kuchga kirdi.

2010-yil aprelda Tokio shahrida "Yaponiyalik hamkorlar uchun O'zbekistondagi yangi sarmoyaviy imkoniyatlar" mavzusidagi taqdimot marosimi bo'lib o'tdi va unda Yaponiya korporatsiyalari, vazirliklari, muassasalari va siyosiy doiralarning 400 nafardan ortiq vakillari ishtirok etdi.

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida 2010-yil may oyida Tolimarjon issiqlik elektr stansiyasini modernizatsiya qilishni moliyalashtirishga mo'ljallangan 300 million AQSh dollari miqdoridagi mablag' ajratish borasidagi bitimning imzolanishi issiqlik ajratish samaradorligini 30 foizdan 50 foizgacha oshirish hamda uglerodlar emissiyasini qisqartirish imkonini yaratdi.

2001-yil aprel oyidan boshlab O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida to'g'ridan to'g'ri aviaqatnovlarning yo'lga qo'yilishi xalqlarimizning yaqinlashuvi va mamlakatlarimiz o'rtasidagi sayyohlar almashinuvining o'sishiga xizmat qiluvchi omillaridan biri bo'ldi.

O'zbekiston birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2011-yilning 8-10 fevral kunlari Yaponiyaga amalga oshiriladigan rasmiy tashrifi davomida O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish va kengaytirish masalalari, shuningdek, tomonlarni qiziqtirgan mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga molik masalalar muhokama qilingan.

O'zbekiston Birinchi Prezidenti Islom Karimovning Yaponiyaga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi o'zaro manfaatli va muvaffaqiyatli hamkorlikning yangi ufqlari ochilishiga xizmat qildi.

O'zbekiston va Yaponiya turli xalqaro ahamiyatga molik vazifalarni hal etishda yaqindan hamkorlik qilib kelmoqda va dunyo siyosatining ko'plab masalalarida o'xshash nuqtayi nazarga ega. O'zbekiston Yaponiyaning BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zoligiga qabul qilinishini qo'llab-quvvatlaydi. Yaponiya o'z navbatida O'zbekiston Birinchi Prezidenti Islom Karimovning Markaziy Osiyoda yadro qurolidan holi hududni tashkil etishga oid taklifini ma'qullagan.

Yaponiya Bosh vaziri Sindzo Abening 2015-yil 25-oktabrda mamlakatimizga rasmiy tashrifi mobaynida "Strategik sheriklikni chuqurlashtirish va kengaytirish to'g'risidagi Qo'shma bayonot" imzolangan (2-ilovada). Ikki tomonlama munosabatlar rivoji bilan birgalikda ko'p tomonlama aloqalar doirasidagi hamkorlik ham yaxshilanib bormoqda. Bunga yaqqol misol sifatida "Markaziy OsiyoQYaponiya" Muloqot dasturi doirasida amalga oshirilayotgan ishlarni ko'rsatish mumkin. Tashqi ishlar vazirlari o'rtasidagi 3-yig'ilish 2010-yil avgust oyida Toshkentda o'tkazilgan. Yuqori lavozimdagi shaxslar o'rtasidagi 2005, 2008, 2010 -yillardagi yig'ilishlar ham Toshkent shahrida bo'lib o'tgan.

2019-yilning dekabr oyida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Yaponiyaga rasmiy davlat tashrifini amalga oshirdi. Unda kelgusida ikki mamlakat o'rtasidagi savdo-iqtisodiy va boshqa sohalarda hamkorlik istiqbollari haqida muzokaralar olib borildi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Yaponiya uchun Markaziy Osiyodagi eng yaqin hamkor davlatlardan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoga qilingan birinchi tashriflarning O'zbekistonda bo'lishi, Yapon tilini o'qitish ilk marta Toshkentda boshlanishi, davlat rahbarlari o'rtasidagi tashriflarning muvaffaqiyatli yakunlanishi va shu doirada amalga oshirilayotgan ishlar strategik hamkorlikni kuchayishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Toshkentda Yaponiyaning xalqaro hamkorlik bo'yicha agentligi (JICA) va Yaponiya tashqi savdo tashkilotining (JETRO) mintaqalararo vakolatxonalari savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga hissa qo'shib kelmoqda.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Sharqiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. Yaponiya tashqi siyosat kontsepsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. Sharqiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. Sharqiy Osiyo davlatlarining AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari qanday?
5. AQShning Sharqiy Osiyodagi ziddiyatlariga munosabati qanday?
6. Sharqiy Osiyo davlatlarining xalqaro munosabatlariga tavsif bering.
7. Sharqiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
8. Sharqiy Osiyo mamlakatlarini hamkorligi haqida ma'lumot bering.
9. Yaponiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.

10. Hozirgi davrda Yaponiya – Xitoy munosabatlari qanday holatda?

Mustaqil ish savollari:

1. Sharqiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. Yaponiyaning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.
3. KXDR tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?
4. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
5. "Sharqiy Osiyo davlatlari – AQSh munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.
6. Rossiya tashqi siyosatida Sharqiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
7. Yaponiya tashqi siyosatida Shimoliy Koreya yadro dasturi muamosini yoritib bering.
8. AQSh tashqi siyosatida Sharqiy Osiyo davlatlari.
9. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
10. "KXDR yadro qurollari muammosi" mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

6.2. Koreya Respublikasi zamonaviy xalqaro munosabatlarda Darsning o'quv maqsadi:

- talabalarni Sharqiy Osiyo davlatlari tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari borasida tasavvur hosil qilishlari uchun ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Sharqiy Osiyo davlatlaridagi siyosiy jarayonlar borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Sharqiy Osiyo mintaqasi, Koreys urushi, Kim Ir Sen, Kim Chen Ir, Koreya yarimoroli, KXDR, Koreya Respublikasi, Janubiy Koreya.*

Asosiy savollar:

1. Janubiy Koreya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.
2. Janubiy Koreya - O'zbekiston munosabatlari.

Janubiy Koreya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida Janubiy Koreya masalasiga to'xtalsaak, mintaqada mazkur mamlakat quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi.

– Koreya Respublikasi Koreya yarim orolida joylashgan bo'lib, ilgari yaxlit bo'lgan bir davlat ikkinchi jahon urushidan so'ng ikki qismga bo'lindi: Janub Koreya Respublikasi, Shimol esa Koreya Xalq Demokratik Respublikasiga ajralib ketdi.

– 1910-yildan 1945-yilgacha Yaponiyaga tobe bo'lgan Koreya, Yaponiyaning ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyatini o'zlarining mustaqilligi nishonasi deb hisoblagan edi, ammo buning o'miga mamlakat ikkiga bo'linib ketib, mafkuraviy qarama-qarshilik yuzaga keldi.

BMT Bosh Assambleyasi 1947-yil noyabrida BMT komissiyasi nazorati ostida Koreyada umumxalq saylovlarini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo Sovet Ittifoqi bu qarorga bo'ysunmasdan, BMT komissiyasini orolning Shimoliy qismiga kiritmadi. BMTning yangi qaroriga ko'ra, Koreyada birinchi saylov 1948-yil 10-mayda BMT komissiyasi kirishi imkoni bo'lgan 38 paralleldan Janubda bo'lib o'tdi hamda 15-avgust Koreya Respublikasi tashkil topgan kun deb e'lon qilindi.

Koreya Konstitutsiyasiga ko'ra, davlat hokimiyatining uch tarmog'i: ijro, qonun chiqaruvchi, sud hokimiyati mustaqil faoliyat olib boradi. Koreya Respublikasi Konstitutsiyasi Milliy majlis tomonidan 1948-yil 12-iyulda qabul qilingan.

Koreya Respublikasi siyosiy hayotidagi muhim muammo bu Janubiy va Shimoliy Koreyani birlashtirish masalasi bo'lib, u nafaqat Koreya

yarim oroli, balki butun mintaqada hamda dunyo bo'yicha dolzarb muammo bo'lib turibdi. Muammoning dolzarbligini Koreya yarim orolidagi barqarorlik, mintaqadagi xavfsizlikni saqlab qolishda o'z aksini topgan. Ammo bu o'rinda, Koreya yarim orolidagi tinchlikni mustahkamlash qaysi vositalar asosida ta'minlanishi kerak, degan masala hal etilmay kelinmoqda. Birinchidan, Shimoliy Koreya mintaqada kommunistik tizim saqlanib qolgan davlat; ikkinchidan, yadro qurolini yaratish, ishlatish imkoniyatiga ega bo'lgan XXRdan keyingi davlat; uchinchidan, iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy jihatidan rivojlanmagan davlat bo'lib, bu omillarning barchasi va alohida har biri Shimoliy Koreyaning mintaqadagi, dunyodagi siyosatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. 1991-yil sentyabrda Janubiy va Shimoliy Koreya BMT a'zoligiga qabul qilindi.

1992-yil 19-fevralda Pxenyanda ikki Koreya muzokaralarining oltinchi raundi bo'lib o'tdi. Unda har ikki davlat Bosh vazirlari - Janubiy Koreyadan Chon Von Sik, Shimoliy Koreyadan En Xen Muk asosiy bitim bo'yicha o'zaro xat almashdilar. Tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan uchta – yarashish, hujum qilmaslik, hamkorlik to'g'risida (Asosiy bitim); Koreya yarim orolini yadrosiz hududga aylantirish bo'yicha qo'shma bayonot; Janub va Shimol o'rtasida muzokaralar olib boruvchi qo'mitalar tashkil qilish bo'yicha bitimga kelishildi.

O'tgan davr mobaynida ikki davlat siyosatida ko'plab o'zgarishlar yuz berdi. Chunonchi, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga Shimoliy Koreyada yadro quroli ustida tadqiqot ishlari olib borilayotgani sabab bo'ldi.

Shimoliy Koreya 1993-yilda o'z hududiga MAGATE ekspertlarini kiritishdan bosh tortdi hamda Yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomadan chiqishini e'lon qildi. Shimoliy Koreyaning bu xatti-harakati nafaqat mintaqada, balki butun dunyoda keskinlikning kuchayishiga olib keldi.

BMT Xavfsizlik Kengashi Shimoliy Koreyani yadro masalasini hal qilishga chaqiruvchi qarorini qabul qildi. Keyinchalik AQSh va Shimoliy Koreya o'rtasidagi bir qancha diplomatik munosabatlardan so'ng 1993-yilda Pxenyanda Yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomadan chiqish masalasini ma'lum muddatga kechiktirganini e'lon qildi.

Har ikkala davlat o'rtasidagi munosabatlarni ijobiy tomonga yo'naltirish bo'yicha jahon hamjamiyati, shuningdek, AQSh va XXR o'z hissarini qo'shmoqda. Ammo shunga qaramasdan, «sovuq urush» mafkurasi, harbiy qarama-qarshilik tendentsiyalari Janubiy va Shimoliy Koreya munosabatlarida hozirgacha ustuvorlik kasb etmoqda.

«Sovuq urush» siyosati barham topgan bo'lsa-da, Koreya yarim oroli hamon uning ta'qibida yashamoqda. Shu nuqtai nazardan, Koreya

muammosiga «sovuq urush» va hozirgi globallashuv davridagi yondashuvlar nimasi bilan farq qilishini bilish muhim ahamiyatga ega.

Koreya yarim orolida asosiy «o'yinchi» - Janubiy Koreya istiqbolini Shimoli-Sharqiy Osiyo mamlakatlari – AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, RF, XXR (Shimoli-Sharqiy Osiyo-5) bozor munosabatlarida, demokratik islohotlarda ko'rmoqdalar. *Shimoliy Koreya* esa yadro quroliga ega davlat.

Harbiy harakatlar yuz bergan taqdirda Pxenyanni siyosiy jihatdan u bilan harbiy shartnomaga ega bo'lgan XXRgina himoya qilishi mumkin. Ammo XXR ham Pxenyanni xitoy-amerika munosabatlarini keskinlashtirish orqali himoya qila olmaydi. Shu bilan birga, XXR rasmiy majburiyatlaridan voz kechishi orqali o'z mavqeiini yo'qotishi mumkin. Boshqa tomondan, Shimoliy Koreya rejimi inqirozga uchragan taqdirda XXR o'zining Shimoli-Sharqiy chegaralarida keng ko'lamlı gumanitar halokatlarga yo'liqishi aniq. Shu bois, u Pxenyanni bozor islohotlariga undab, yadro inqirozini xalqaro hamkorlik orqali hal etishga intilmoqda.

2003 -yil avgustda Pekinda bo'lib o'tgan olti tomonlama uchrashuv Pxenyanning murosaga bormasligini tasdiqladi. Ushbu uchrashuvda boshqa davlatlarga qaraganda, Pekin Pxenyanga nisbatan jiddiy talablar qo'ydi. Bu talablar faqat yadro dasturiga oid bo'lmay, balki Shimoliy Koreya iqtisodiy tizimiga ham tegishli edi. Iqtisodni harbiylashtirishni to'xtatish, oziq-ovqat bilan ta'minlash kabilar shular jumlasidandir.

Shimoliy Koreyaning bo'lib o'tgan muzokaralarda o'zini tutishida Pxenyanning rejimining imkon qadar uzoqroq faoliyat olib borishini ta'minlash ekani ko'rinib turibdi.

Shimoli-Sharqiy Osiyo beshligi Shimoliy Koreyaga bo'lgan munosabatida quyidagilarga e'tibor berishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- Shimoliy Koreya tuzumi tarixan barbod bo'lishi muqarrar;
- Pxenyanning yadro dasturi bo'yicha yadro sinovlarini amalga oshirdi, demak, sanoatning ushbu sohasi o'z faoliyatini mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan davom ettirmoqda;
- Koreyaning birlashishi faqat shimolning bozor-demokratik transformatsiyasi asosida yuz berishi mumkin;

-Bunday transformatsiya Shimoli-Sharqiy Osiyo beshligi tomonidan muvofiqlashtirilgan yakdil siyosat olib borilishini taqozo etadi.

Olti tomonlama muzokaralar shakli, ba'zi mutaxassislar fikricha, istiqbolda Shimoli-Sharqiy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik tashkilotini tuzish uchun asos bo'lishi mumkin.

Bugun Koreya yarim oroli nafaqat Koreya yoki mintaqaning yirik davlatlari bo'lmish XXR va Yaponiyaning, balki AQSh, Rossiyaning ham manfaatlari kesishgan hududga aylangan. Ushbu manfaatlarning uyg'unligi Koreya yarim orolida yagona Koreya davlatining paydo bo'li-

shiga yo'l qo'ymasligi ehtimoli mavjud. Bizning nazarimizda, Koreya yarim oroli Xitoy bilan Yaponiyani va buyuk geografik kashfiyotlar sabab (XVII asrdan boshlab) Rossiya, G'arb davlatlari, xususan, AQShni bir-biriga tortib turuvchi siyosiy magnit maydoni bo'lib kelgan. Va Koreya yarim oroli uchun bu xususiyat yaqin istiqbolda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

1993-yil Koreya Respublikasi e'lon qilingan kundan bo'yon birinchi marta hokimiyat tepasiga harbiy bo'lmagan Kim En Sam keldi. Yangi ma'muriyat birlashish muammosiga o'ziga xos tarzda yondashib, birlashishning uch bosqichdan iborat dasturini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, birlashish jarayoni o'zaro yarashish hamda hamkorlik bosqichlaridan o'tib, «Koreys birlashuvi» bosqichiga etishi kerak. Bu dasturning amalga oshishida uch asosiy aqidaga amal qilinadi. Bular:

- a) demokratiya amallariga hurmat; b) birga yashash ruhi; v) birgalikda taraqqiy etish va milliy farovonlik ruhi.

Shimoliy Koreyaning bu masalaga yondashuvi boshqacha bo'lib, u quyidagi talablarni oldinga surmoqda:

- a) «Koreya demokratik konfederativ respublikasi»ni tuzish;
- b) Janubiy Koreya hukumatining iste'foga chiqishi;
- v) AQSh harbiy qismlarining Koreyadan olib chiqib ketilishi;

Shimoliy Koreyaning bu talablari o'zaro ishonch, hamkorlik orqali tinch birlashish va taraqqiyotga qaratilgan Janubiy Koreya siyosatiga ziddir.

Bugungi Koreyaning rivojlanishida AQSh katta rol o'ynaydi va Koreyaning siyosiy, iqtisodiy, harbiy taraqqiyot manbaiga aylangan.

Ikki davlat o'rtasida o'zaro hamkorlik to'g'risida shartnoma mavjud bo'lib, uning asosida ikki Koreya munosabatlariga keskinlik ruhini berib turgan masala - 36 400 kishilik (1992-y.) AQSh qo'shinining Janubiy Koreya hududida joylashganligidir.

Koreya nafaqat AQSh, shuningdek, Evropa Ittifoqi bilan ham iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarda yaqindan hamkorlikni yo'lga qo'ygan. Koreya Respublikasi tashqi siyosati kontseptsiyasining asosiy yo'nalishlarini 1993-yilda sobiq prezident Kim En Sam quyidagicha ta'riflagan edi: «XXI asrda tinch-totuv yashash va taraqqiyotga xizmat qiluvchi demokratik qadriyatlar, inson qadr-qimmatı, bozor iqtisodiyoti ustuvorligini ta'minlash, xalqaro maydonda faol ishtirok etish, BMT bilan tinchlik yo'lida, Osiyo-Tinch okeani mintaqasida barqarorlikni saqlash bo'yicha hamkorlik qilish Koreya Respublikasi tashqi siyosatining negizini tashkil etadi».

1994-yil 21-oktyabrda Jenevada AQSh bilan Shimoliy Koreya o'rtasida bitim imzolandi. Ushbu bitimga muvofiq, Shimoliy Koreya 1980 yillarda Sovet Ittifoqi tomonidan o'rnatilgan va harbiy sohada foydala-

niladigan plutoniy ishlab chiqarish qobiliyatiga ega atom reaktorlaridan foydalanishni to'xtatishni o'z zimmasiga oldi. Bu bitimga asosan, AQSh Shimoliy Koreyaga 4 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi mablag' ajratdi hamda Shimoliy Koreyada ishlab chiqilgan yadro yoqilg'isini olib chiqib ketish va Pxen'yanni ekologik talablarga javob beruvchi zamonaviy reaktorlar bilan ta'minlashni o'z zimmasiga oldi.

Bu munosabatlardagi Janubiy Koreyaning roli Shimoliy Koreyaga zamonaviy yuqori texnologiyali reaktorlarni etkazib berishdan iborat bo'ldi.

Shimoliy Koreya yadro dasturi haqida turli xil qarashlar mavjud. Aslida yadro inqirozining yuzaga kelishiga qanday omillar ta'sir qilgani va ular zahirida nimalar yotganini tahlil qilish asosida mavjud vaziyatni o'rganish mumkin.

2005-yil sentyabrda KXDR yadro dasturiga bag'ishlangan olti tomonlama muzokaralar 4-raundining yakuniy yig'ilishida ishtirokchilar qo'shma bayonot qabul qildi. Bayonotda KXDR MAGATening yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomasida o'z ishtirokini davom ettirishini, boshqacha aytganda, yadro qurolini yaratish niyatidan qaytgani e'tirof etilgan. Pxenyanning sheriklari uning tinch yadro dasturlarini rivojlantirishga bo'lgan huquqini tasdiqladilar. Shuningdek, hujjatda AQShning Koreya yarim orolida yadro qurolini saqlamasligi, Janubiy Koreya ham kelajakda o'z hududida yadro qurolini saqlash niyati yo'qligi qayd etildi. AQSh KXDRni unga yadro yoki oddiy qurol yordamida hujum qilmaslikka ishonirdi. Janubiy Koreya KXDRga 2 mln. kv. elektr energiyasi etkazib berishni va'da qildi.

2012-yil yanvarida «Assoshyetted Press» agentligining Pxenyanda ishchi guruhi ish boshladi, 2011-yil iyunida Boston va Nyu-Yorkda Shimoliy Koreya sportchilarining txeqvondo bo'yicha ko'rgazmali chiqishlari bo'lib o'tdi.

2011-yil avgustida B.Obama ma'muriyati Pxen'yanga bo'lgan munosabatini o'zgartira boshladi. Ushbu mamlakatda yuz bergan suv toshqini tufayli 900 ming AQSh dollari miqdoridagi gumanitar yordam ko'rsatildi. Shu yilning oktyabrda AQShning tajribali diplomati Glin Devis Davlat kotibining Shimoliy Koreyaga oid siyosat bo'yicha maxsus vakili etib tayinladi. Shu oyda AQSh hukumati olti tomonlama muzokaralardagi delegatsiyasining yangi rahbari Kliford Xart o'z faoliyatini boshladi. Janubiy Koreya ham bu muzokaralardagi o'z vakilini yangiladi.

Tomonlar olti tomonlama muzokaralarni tiklash asosida shart-sharoitlarni ishlab chiqish bo'yicha 2011-yil iyunida Nyu-Yorkda va oktyabrda Jenevada uchrashdilar.

2012-yil 23-24-fevralida Pekinda bo'lib o'tgan uchrashuv natijasida Pxen'yan yadro sinovi, olisga uchuvchi raketalar uchirishga moratoriy kiritishga rozi bo'ldi va Nanbendagi yadro markaziga MAGATE inspektorlarini kiritishga va'da berdi. o'z navbatida, Vashington 240 ming tonna oziq-ovqat etkazib berish majburiyatini oldi. 2011-yilda AQShdan KXDRga oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar etkazib berish 2010 yilga qaraganda, 2 barobar oshdi (1,9 mln. AQSh dollaridan 5,1 mln. AQSh dollarigacha).

Biroq xalqaro hamjamiyatning barcha urinishlariga qaramasdan, Shimoliy Koreya o'z kuchini namoyish qilishni davom ettirmoqda. U 2012-yil 12-dekabrda «Kvanmyonson-3» nomli Erning sun'iy yo'ldoshini orbitaga chiqardi. Bu harakat, o'z navbatida, BMTning mamlakatga nisbatan salbiy munosabat bildirishiga olib keldi. 2013-yil 22-yanvarda BMT 2087- rezolyutsiyasini qabul qildi, bunda KXDR raketani uchirishda ishtirok etgan shaxslar va tashkilotlarga nisbatan ko'llaniladigan sanksiyalar kengaytirilgan. Rasmiy Pxenyan bunga javob tariqasida 2013-yil 12-fevralda quvvati 5 kt bo'lgan uchinchi yadro sinovini o'tkazdi. 11 martda KXDR mudofaa vazirligi mamlakat 1953-yildagi yarashuv bitimidan chiqqanligini e'lon qildi.

Koreya Respublikasi siyosiy salohiyatini mustahkamlashda o'z mavqei, tutgan o'imi, resurslaridan nihoyatda ratsional tarzda foydalanmoqda, va albatta, mintaqaviy hamda dunyo miqyosdagi resurslari bu yo'nalishda ishlatilmoqda. Bu jarayonda bir nechta yo'nalish mavjud:

- a) Koreya Respublikasi BMT va xalqaro mintaqaviy tashkilotlar faoliyatida astoydil ishtirok etmoqda;
- b) Ikki Koreyani birlashtirish hozirgi kunda o'z dolzarbligi jihatidan mintaqa doirasidan chiqib, dunyoviy ahamiyatga ega bo'ldi va bu muammoni hal etishda Koreya Respublikasi faol ishtirok etmoqda;
- v) Kommunistik tuzum mavjud bo'lgan mintaqadagi ikkinchi hamda mintaqa barqarorligiga xavf tug'dirayotgan Shimoliy Koreya bilan munosabatlarda xalqaro huquq, demokratik me'yorlarga sodiqlik;
- g) o'zida mavjud bo'lgan iqtisodiy imkoniyatlar, texnologiyalar, ilmiy-texnikaviy yutuqlar bilan o'zaro o'rtoqlashish;

Koreya Respublikasi 1962-yildan e'tiboran, tub iqtisodiy islohotlarni boshlab yuborgandan so'ng uning iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari yuqori darajaga etdi.

Mamlakat rivojlanishida yirik ishlab chiqarish korxonalari (Chebol) ish hajmining o'sishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Chebollar sanoatda, savdoda, xizmat ko'rsatish va moliyaviy sohalarda faoliyat ko'rsatayotgan bir necha ko'p tarmoqli korxonalarni birlashtirish

orqali yuzaga kelgan bo'lib, hozirgi kunda Koreya iqtisodida salmoqli rol o'ynaydi.

Aksar hollarda bu yirik korxonalar kichik va o'rta tadbirkorlik manfaatlariga rivojlangan. Chebollar uchun moliyaviy sohada katta imtiyozlar mavjud. Moliya-bank sohasida yirik ishlab chiqarish korxonalarini bo'lgan Chebollar uchun moliyaviy imkoniyatlar kattaligi, chet el banklarining Koreya bozorida imkoniyati cheklanmagani Koreya moliya-bank tizimi uchun raqobatsiz muhit yaratib, bozor mexanizmining faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada, 90-yillar oxirida Janubiy Koreya sanoatida ishlab chiqarilayotgan yarim o'tkazgichlar, avtomobil, kimyo sanoati o'z texnik ko'rsatkichlari bo'yicha AQSh va Yaponiyadagi shunga o'xshash sohalardan 5 yil, elektronkada 6 yil, sanoat asbob-uskunalari ishlab chiqarish bo'yicha kamida 10 yilga orqada qoldi. Albatta, bunday ko'rsatkichlar mamlakatni keyingi rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini ko'rsatib berdi va bu borada keyinroq to'xtalamiz.

Yuqorida zikr etilgan iqtisodiy, bank-moliya, sanoat sohalarida yuzaga kelgan salbiy ko'rsatkichlar Janubiy Koreya xalq xo'jaligi oldiga bir qator muammolarni ko'ndalang qo'ydi.

Bank-moliya sohasida: Chebollarga nisbatan olib borilayotgan kredit siyosatini qayta ko'rib, davlat va yirik biznes o'rtasidagi munosabatlarda manfaatlar uyg'unligini ta'minlash;

Sanoat sohasida: Janubiy Koreya iqtisodining chet el texnologiyalariga tobeligini cheklash (Koreya eksporti chet el yuqori texnologiyalariga 30%, Yaponiya esa 10% bog'liq);

Siyosiy sohada: davlatning iqtisodidagi rolini cheklash hamda yirik biznes faoliyatini qayta ko'rib chiqish orqali kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, nihoyat chet el sarmoyalariga bo'lgan cheklashlarni kamaytirish.

Moliya-bank, sanoat, iqtisod sohalarida mavjud salbiy tendentsiyalar o'z rivojini to'xtatmadi. Mamlakatdagi banklar mamlakat ichidagi o'z faoliyatini cheklab, chet eldagi faoliyatini faollashtirdi. Bunday jarayon, asosan, Janubiy Sharqiy Osiyo mamlakatlarida davom etdi. Natijada Koreyadagi mavjud banklarning chet eldagi aktivlari 53%, ya'ni 25 mlrd. AQSh dollariga oshdi.

Yuzaga kelgan iqtisodiy muammolarni hal qilish maqsadida hukumat xalqaro moliyaviy tashkilotlardan yordam so'radi. Seul tez yordam sifatida XVFDan 10 mlrd. AQSh dollari miqdorida kredit olishga muvaffaq bo'ldi (1997-y. dekabrda 2 mlrd. va 1998-yil yanvarida 8 mlrd.).

Mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotida nihoyatda tang vaziyat hukm surgan bir davrda katta siyosiy o'zgarishlar, ya'ni prezident saylovlari

bo'lib o'tdi. Saylovlar natijasiga ko'ra, faoliyati davomida ko'p vaqtlar muholidagi sifatida tanilgan Kim Te Chjun hokimiyat tepasiga keldi.

Prezident Kim Te Chjun ma'muriyati inqirozga qarshi bir qator choralar ko'rdi va ular «inqirozga qarshi sakkiz chora» nomi bilan jamiyat hayotida o'z o'rniga ega bo'ldi.

Shuningdek, Koreya hukumati qiyin bo'lsa-da, kichik va o'rta biznes muammolarini qisman zimmasiga oldi. Kichik va o'rta biznesning 15,6 mlrd. AQSh dollaridan iborat qarzining bir qismini to'lash 6 oyga, 0,5 mlrd. AQSh dollari miqdoridagisi esa bir yilga kechiktirildi.

Mamlakatda «qarzlarni to'lash bo'yicha milliy kampaniya» avj oldi. Banklarda dollar omonati yig'ish kampaniyalari keng tus oldi. Korxonalar valyuta xarajatlarini chekladi. Aholining yana bir qismi 10% avtomobillarni velosipedlarga almashtirish orqali yiliga 5 mlrd. AQSh dollarilik (ularning hisobiga) foydani mamlakat iqtisodiga yordam sifatida berish taklifi bilan chiqdi.

Bu vaziyatda, mamlakat rahbariyati oltin zahiralarni to'ldirish maqsadida aholini ushbu qimmatbaho metallni sotishga chaqirdi. Natijada umumiy qiymati 2,2 mlrd. AQSh dollari bo'lgan 227 tonna atrofida oltin yig'ildi.

Janubiy Koreya hukumati tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy sohadagi qator chora-tadbirlar asta-sekin o'z natijalarini ko'rsata boshladi. 2011-yil 5-dekabr kuni mamlakatning tashqi savdo balansi 1 trln. AQSh dollariga etdi, yil oxiriga kelib ko'rsatkich 1,08 trln.ga chiqdi.

Janubiy Koreyaning muvaffaqiyatga erishish yo'li o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Rossiyalik tadqiqotchi M.A. Morexodov fikricha, ular quyidagilardan iborat: 1) Janubiy Koreyaning jahon iqtisodiy makonidagi roli va ahamiyatini oshirishga erishildi. «Ernest end Yang» agentligining reytingiga (ro'yxatda hammasi bo'lib, 60 ta eng yirik va yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar kirgan) ko'ra, Janubiy Koreya – 29, Xitoy – 39, Yaponiya – 40 o'rinni egallagan. Hozir Janubiy Koreya o'zining eksport mahsulotlarining 60% rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlariga yubormoqda. 2) 2011 yilda Janubiy Koreya qator mamlakatlar bilan erkin savdo bo'yicha yangi shartnomalar imzolashi tufayli ular bilan bo'lgan eksport hajmi 296,1 mlrd. AQSh dollariga etdi.

Erkin savdo shartnomalari YEI, ASEAN, AQSh, Chili, Peru, Singapurni qamrab olgan. AQSh bilan imzolangan shartnomaga nisbatan jamoatchilikda norozilik tug'ilganligi bois qayta ko'rib chiqildi va 2011-yil noyabrda parlament tomonidan ratifikatsiya qilindi.

3) So'nggi 50 yil mobaynida Janubiy Koreya rivojlanish uchun zarur bo'lgan resurslar va o'z mahsulotlari bozorini kengaytirish uchun qattiq kurash olib bordi. Hozirgi vaqtda bunday faoliyat Afrika qit'asida amalga

oshirilmoqda. Chunki Afrikada butun dunyo neft zahiralarining 12%, gaz zahiralarining 6,5%, kobaltning 50,3%, olmosning 60,3%, platinaning 95,5% mavjud. Janubiy Koreya kompaniyalari bugungi kunda 10dan ortiq Afrika mamlakatlarida faoliyat yuritmoqda. Hozirda Janubiy Koreyaning Afrika iqtisodiga investitsiyasi yiliga 3 mlrd. AQSh dollaridan iborat bo'lib, bu ko'rsatkich Xitoy va Hindiston ulushidan kam. Lekin Janubiy Koreya hukumati 25 ta kompaniyaga maqsadli faoliyat – Afrikadagi loyihalari uchun 7 mlrd. AQSh dollari miqdorida mablag' ajratdi. Birgina «Samsung» kompaniyasi 10 mlrd. AQSh dollariga teng mablag' ajratishni rejalashtirmoqda. Bu borada hukumat va xususiy sarmoyaning maqsadlari umumiy va uzoq muddatli ekanini kuzatish mumkin.

4) Iqtisodni rivojlantirish borasida qisqa va uzoq muddatli rejalarning mavjudligi. Hozirgi paytda mamlakatni rivojlantirishning 2050 yilgacha bo'lgan dasturi e'lon qilingan bo'lib, unga ko'ra mamlakat iqtisodiy ko'lami bo'yicha dunyoda 4-o'ringa chiqadi. Iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlari quyidagilardan iborat: innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish va energiyaning yangi manbalarini izlash, Janubiy Koreyaning xalqaro maydonda ishonchli hamkor, barqaror investor sifatidagi mavqeini mustahkamlash, tadbirkorlik uchun yanada qulay muhitni shakllantirish.

5) Mamlakatda nihoyatda qulay, barqaror investitsion muhit yaratilgan. Bunday yondashuv, o'z navbatida, investitsiyalar hajmining ko'payishiga olib keldi. 2011-yilda xorijlik investorlar mahalliy kompaniyalarni rivojiga 44,49 mlrd. AQSh dollari miqdorida mablag' kiritib, bu ko'rsatkich 2010 yilga qaraganda, 29,5% ko'pdir. Janubiy Koreya iqtisodiy rivojlanish vaziri Xong Suk Vu fikricha, hukumat xorijlik investorlarning deyarli barcha iltimoslarini, shu jumladan, soliqlarni pasaytirish, ro'yxatdan o'tish jarayonini soddalashtirish kabilarni bajardi.

Janubiy Koreya Respublikasi neft importi bo'yicha dunyoda 5-o'rinda turadi. Neft importi 2010 yilga qaraganda, 6,25 o'sib 92,7 mln. barrelga etdi va uni sotib olish uchun 100,7 mlrd. AQSh dollari miqdorida mablag' sarflandi. Janubiy Koreya ushbu sohalar bo'yicha dunyoning qator davlatlari, shu jumladan, Birlashgan Arab amirligi bilan hamkorlik qilmoqda. Ammo neftni chuqur qayta ishlash texnologiyasi yo'lga qo'yilgani neft xom-ashyosini sotib olishga ketgan xarajatlarning muayyan qismini qoplash imkoniyatini beradi. Tabiiy gaz sotib olish bo'yicha mamlakat ikkinchi o'rinda turib, mamlakatning etakchi kompaniyasi «Kogaz» 2011-yilda 36,72 mln. tonna gaz sotib oldi va bu ko'rsatkich 2010-yilga qaraganda 3,6% ko'pdir.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash dolzarb sohalardan hisoblanadi. Ekspertlar fikricha, mamlakat 2030-yilga borib o'zini don mahsulotlari

bilan ta'minlashini 50%ga etkazishi mumkin. Bu masalada xorijiy loyiha-lar ustida ishlash yo'lga qo'yilgan. Misol uchun Hyuhdai Heavy Ind. kompaniyasi Rosssiyadagi makkajo'xori va soya etishtirishga ixtisoslashgan «Xorol Zerno» kompaniyasining 67,7% aksiyasini sotib oldi. Endilikda bu erda olingan hosilning hammasi Janubiy Koreyaga jo'natiladi. Janubiy Koreyaning ushbu kompaniyasi Yangi Zelandiyada ham 6,5 mln. AQSh dollariga katta fermer xo'jaligining bir qismini sotib oldi. «Daewoo» kompaniyasi Madagaskarda 1,3 mln. gektar erni 99 yilga ijaraga oldi. Shu tariqa Janubiy Koreyaning 24 kompaniyasi dunyoning 16 mamlakatida qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ishtirok etib, ijaradagi va sotib olingan erlardan har yili 87 ming tonnagacha don mahsulotlari etish-tirmoqda.

Yaqin kelajakda Koreya yarim orolidagi ikki davlatning birlashishi ro'y berishi mintaqada koreys xalqi salohiyatini nihoyatda mustahkamlaydi. Hokimiyat tepasiga kelgan har bir Koreya rahbari bu vazifani ijobiy hal qilishga intilib kelgan.

Sobiq Prezident Kim Te Chjunning Shimoliy Koreyaga bo'lgan siyosati uch yo'nalishdan iborat:

- a) hech qanday harbiy ig'vogarlikka yo'l qo'ymaslik;
- b) yarashish va hamkorlik siyosatini faollashtirish;
- v) Shimoliy Koreyani o'ziga singdirishga intilmaslik;

2000-yil 26-yanvarda o'tkazilgan matbuot anjumanida Prezident Kim Te Chjun Shimoliy Koreyaga iqtisodiy hamjamiyat tuzish to'g'risidagi taklifiga javob olmaganini aytib o'tdi. Prezident Kim Te Chjun mintaqaviy hamkorlikka baho bera turib, Koreya yarim orolida tinchlik va barqarorlikni saqlashda XXR va Koreya Respublikasining qarashlari bir xil ekani, Yaponiya bilan KXDR munosabatlarini mustahkamlash Janubiy Koreya manfaatlariga to'liq mos kelishini ta'kidlab, ushbu masalada Tokio bilan Seul o'zaro fikr almashayotganini ta'kidlab o'tdi.

Koreya Respublikasi Prezidenti Kim Te Chjun Germaniyaga safari davomida (2000-yil 9-10-mart) Berlin Universitetida so'zlagan nutqida koreys davlatlari munosabatlariga oid Deklaratsiyani ilgari surdi. Deklara-tsiya 4-banddan iborat bo'lib, unda Janubiy Koreyaning Shimoliy Koreya iqtisodiyotini tiklashga yordam berishga tayyorligi, Koreya yarim orolida «sovuq urush» davridan qolgan qarama-qarshilikni tugatish, ajratilgan oilalar masalasini hal etish hamda Pxenyan va Seul o'rtasida maxsus elchilar almashuvi zarurligi bayon etilgan.

2000-yil iyunida Janubiy va Shimoliy Koreya davlatlari rahbarlarining sammiti Koreya yarim orolidagi keskinlikni yumshatish va Shimol bilan Janub o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga zamin yaratdi.

Koreya Respublikasi prezidenti Ho My Xyon Koreya yarim orolidagi muhim masala – KXDR yadro dasturiga baho berar ekan, KXDRga nisbatan «quyoshli iliqdigi siyosatdan» boshqa siyosiy maqsad yo'qligini, aksincha, Shimolni mulqotga tortish hamda gumanitar va boshqa ko'rinisdagi yordamlarni berish siyosatini davom ettirishini ta'kidladi.

Shuningdek, prezident Ho My Xyon yarim oroldagi tinchlikni ta'minlash va mustahkamlash chora-tadbirlariga keng e'tobor qaratib, bundan keyin ham bu yo'lda Yaponiya, XXR, RF, AQSh, YEI va boshqa do'st davlatlar bilan hamkorlik qilishini ta'kidladi.

Janubiy Koreyadagi Inxa universitetining professori Sheperd Ayverson esa ikki Koreyani birlashtirishga xizmat qiluvchi yangi g'oyani taklif etmoqda. Uning fikricha xalqaro hamjamiyat 300 mlrd. dollar mablag' xisobiga Shimoliy Koreya masalasini hal qilishi mumkin.

So'nggi yillarda Koreya yarim orolida Janubiy Koreyaga tegishli «Chxonan» korveti bilan bog'liq intsident va Enpxendo orolidagi tomonlarning artilleriya dueli Janub va Shimolni deyarli urush holatiga keltirdi. 2012-yil dekabrda Shimoliy Koreya tomonidan yo'ldoshli raketa-ning uchirilishi o'zaro munosabatlarni keskinlashtirdi. Bu, o'z navbatida, 2002-yilda ikki tomonning birgalikda barpo etgan «Keson» sanoat hududi faoliyatiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Bu hududda Janubiy Koreyaning 120 tadan ortiq firmalari faoliyat yuritib, deyarli 50 ming nafarga yaqin shimolliklar ish bilan ta'minlangan.

Munosabatlardagi keskinlik tufayli 2013-yil aprelida Pxenyan avval Janubiy Koreya fuqarolarining ushbu hududga kirishini ta'qiqladi va keyin ushbu majmua faoliyatini umuman to'xtatib qo'ydi. Hozirgi kunda majmua faoliyati tiklangan. Demak, yuqorida bayon etilgan fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, Osiyo-Tinch okeani mintaqasining davlatlari iqtisodiy taraqqiyotiga mintaqadagi harbiy harakatlar jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Janubiy Koreya - O'zbekiston munosabatlari. Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari orasida hozirgi kunda O'zbekiston bilan nihoyatda yaqindan, o'zaro manfaatdorlik asosida hamkorlik qilayotgan davlat bu - Koreya Respublikasidir. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik hozirgi kunda yuksak hamkorlik darajasida shakllangan.

Ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatilgandan so'ng 1992-yil 16- iyunida O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning Janubiy Koreyaga rasmiy tashrifi ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar rivojiga katta ta'sir qildi.

Ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning faollashuviga Koreya Respublikasi Prezidenti Kim En Samning O'zbekistonga ikki marotaba qilgan tashrifi (4-iyun 1994-yil va 1995-yil 15-fevral) katta hissa qo'shdi.

Janubiy Koreya eksportining asosiy qismini elektrotexnika, avtomobil va engil sanoatning tayyor qismlari tashkil etsa, O'zbekistondan asosan, xom-ashyo, yarim fabrikatlar, ya'ni paxta tolasi, qimmatbaho metallar, teri, kimyo sanoati mahsulotlari va boshqalar import qilinadi.

O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasidagi hamkorlikning shakllanishiga bir qancha sabablar mavjud:

Birinchidan, sobiq Sovet Ittifoqi hududida joylashgan davlatlar orasida O'zbekiston mamlakat ichidagi barqarorlik, investitsiyalar uchun qulay muhit, huquqiy asoslar mavjudligi bilan chet ellik hamkorlarni o'ziga jalb qilib kelmoqda. O'zbekiston Koreyaning tashqi savdo bo'yicha MDH hududidagi yirik sherigidir. 2006-yilda Janubiy Koreyaning O'zbekistonga kiritgan sarmoyasi 1,5 mlrd. AQSh dollaridan oshdi.

Ikkinchidan, ikki davlatdagi mavjud salohiyat, ya'ni O'zbekistondagi xom-ashyo zaxiralari, ishchi kuchi, rivojlangan ishlab chiqarish sohasi va Koreyaning yuqori texnologiyalari, sarmoyasi birlashta, hamkorlik qilsa, ikkala davlat ham o'zaro manfaatdor bo'ladi. Manbalarda yozilishicha, 2006-yilda O'zbekiston aholisi 26,021 mln. nafar kishini tashkil qilib, har yili o'rtacha 300 ming nafar kishiga ko'paygan. Mehnatga layoqatli aholi 56,1% tashkil etib, ushbu ko'rsatkich 2010 yilning oxiriga borib 59,4%ga etishi kutilgan. Shunday ekan, sotsial, iqtisodiyot infratuzilmasiga tushayotgan yuklamani kamaytirish maqsadida ham, ishga layoqatli shaxslarning sotsial mobilligini ta'minlash maqsadida ham ishchi kuchini eksport qilishning zamon talabiga mos mexanizmlarini ishlab chiqish va chetga ishga chiqishning huquqiy asoslarini liberallashtirish lozim.

2013-yil 1-aprel holati bo'yicha mamlakatimiz aholisi 30,08 mln. nafar kishidan iborat bo'lib, 2012-yilning shu davriga nisbatan 1,5 foizga o'sgan. Ushbu demografik vaziyatdan kelib chiqib, OTOM hamda dunyoning boshqa rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlari bilan ishchi kuchini import qilish bo'yicha, ta'lim olish bo'yicha siyosiy – huquqiy, iqtisodiy hamkorlikni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, yana bir muhim omil, bu O'zbekistonda 200 ming nafardan ortiq koreys millatiga mansub aholi yashaydi (Bu jihatdan O'zbekiston AQSh, XXR, Yaponiyadan keyin to'rtinchi o'rinda turadi). Bu uch omil ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga alohida xususiyat kasb etadi.

O'zbekiston va Koreya o'rtasidagi hamkorlik nafaqat iqtisodiy foyda berayapti, balki sotsial sohalar - aholini ish bilan ta'minlash, ishchilarni yangi texnika va texnologiyalar asosida o'qitish kabi muammolarni ham hal qilmoqda. 1992-yildan buyon Toshkentda Koreya Respublikasi ta'lim markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Bugungi kunga kelib Janubiy Koreya universitetining Toshkentdagi filialini ochishga kelishib olindi.

O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasidagi munosabatlarida quyidagi jihatlar mavjud:

Siyosiy tomoni. Koreya Respublikasi O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini 1991-yil 30-dekabrda tan oldi. 1992-yil 29-yanvarda diplomatik aloqalar o'rnatildi. 1994-yildan buyon iqtisodiy hamkorlik va savdo bo'yicha O'zbek-koreys qo'mitalari ishlab turibdi. 1994-yil kuzida Seulda «O'zbekiston havo yo'llari» MAK ning vakolatxonasi ochildi. 1994-yil dekabridan Toshkent va Seul o'rtasida doimiy aviaqatnovlar yo'lga qo'yilgan. Toshkentda Xalqaro hamkorlik bo'yicha Koreya Agentligi (KOICA), investitsiya va savdoni rivojlantirish bo'yicha agentligi (KOTRA) vakolatxonasi ochildi.

Hozirgi kunda ikki tomonlama hamkorlikning shartnoma-huquqiy asosini hukumatlararo shartnomalar tashkil etib, ular savdo, investitsiya, soliq, havo yo'llari, ilmiy va madaniy hamkorlik sohasiga taalluqlidir. Ikki davlat parlamentlari o'rtasida ham yaqindan hamkorlik mavjud. 1995-yildan buyon ikki davlat tashqi siyosiy muassasalari o'rtasida siyosiy maslahatlar o'tkazib kelinmoqda.

Xalqaro tashkilotlar doirasida ham ikki tomon yaqindan hamkorlik qiladi. O'zbekiston Koreya Respublikasini BMT XK nodoiimiy a'zosi bo'lib saylanishida yaqindan qo'llab-quvvatladi. Koreya Respublikasi O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashga bag'ishlangan tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi. 1997-yil Koreya Toshkentda o'tkazilgan «Markaziy Osiyo: yadro qurolidan xoli hudud» mavzusidagi xalqaro konferentsiyada ishtirok etdi. O'zbekiston BMT bosh kotibi lavozimiga Koreya Respublikasi tashqi ishlar va savdo vaziri Pan Gi Munning nomzodini yoqlagani ikki tomonlama munosabatlarning ijobiy tabiatidan darak beradi.

O'zbekiston-Koreya munosabatlari ko'pqrirali ko'rinishga ega bo'lib, o'zining rivojlanish jarayonida bu munosabatlar yuqori hamkorlik darajasiga ko'tarilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 1999-yil oktyabr oyida Koreya Respublikasiga qilgan safari va bu tashrif mobaynida ikki davlat rahbarlari XXI asrdagi yangi hamkorlik to'g'risidagi bayonotni imzolagani har ikki tomonning manfaatlari mushtarak ekanidan darak beradi.

1999-yilning aprelida avtomobilsozlik sanoatini avtomobil bo'yoqlari bilan ta'minlab beruvchi «O'zDongJU» - O'zbekiston-Koreya qo'shma korxonasi ishga tushdi.

2000-yil dekabrda O'zbekiston Koreya hukumati ko'magida Koreya yarim oroli iqtisodiy rivojlantirish tashkilotiga (KEDO) a'zo bo'ldi.

O'zbekiston va Koreya Respublikalari o'rtasidagi savdo kelishuviga muvofiq, davlatlar o'rtasida mumkin qadar qulayliklar yaratish rejimi

o'rnatilgan. 2002-yilda O'zbekiston - Koreya Respublikasi o'rtasidagi tovar ayirboshlash 326 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Eksport tarkibiga paxta tolasi, xizmatlar, ipak, mevalar, rangli metall va boshqalar kiradi. Import tarkibiga esa, er usti transport vositalari, elektr va mexanik jihozlar, qora metall, plastmassa, rezina mahsuloti va boshqalar kiradi.

Manbalarda qayd etilishicha, 2006-yilda O'zbekiston Respublikasi hududida koreys sarmoyasi ishtirokida 138 ta korxonalar quyidagi sohalarda faoliyat olib borgan:

- avtomobil ishlab chiqarish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash;
- to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish;
- xalq iste'mol mollari ishlab chiqarish;
- paxta chiqindilarini qayta ishlash;
- radioelektronika mahsulotlari ishlab chiqarish;

Asosiy loyihalar:

- telekommunikatsiya sohasini rivojlantirish;
- Respublika kollejlari bilan ta'minlash;
- «O'zbek ipagi» assotsiatsiyasi korxonalarini yangi texnik jihozlar bilan ta'minlash.

O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar ham o'zaro manfaatdorlik asosida rivojlanib, O'zbekiston ayni paytda Koreya Respublikasining MDH davlatlari hududidagi yirik hamkoriga aylangan.

Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik hozirgi kunda bir necha sohalarda keng rivojlanib, u quyidagi tarmoqlarni qamrab olgan:

a) ikki davlat hamkorligi natijasida O'zbekistonda sanoatning yangi turi zamonaviy avtomobilsozlik bunyod etildi.

b) avtomobilsozlik uchun kerak bo'lgan yuqori malakali muhandis-texnik xodimlarni tayyorlash natijasida mavjud ishchi kuchining umumiy saviyasi oshdi.

v) Koreya Respublikasi Ta'lim vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan bir necha yildan buyon Toshkentda Koreya Respublikasi Ta'lim markazi faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Markaz malakali koreys tili o'qituvchi va tarjimonlarini tayyorlash, Koreyaga o'qishga, xizmat safariga ketayotgan O'zbekiston fuqarolariga koreys tilini o'rgatish kurslari bo'yicha faoliyat olib boradi. Markaz tashkil bo'lgandan buyon 3600 nafar kishi shunday tayyorgarlikdan o'tdi.

Koreya Respublikasi Prezidenti Li Myon Bakning 2011-yil avgust oyida O'zbekistonga davlat tashrifi oliy darajadagi uchrashuvlarning mantiqiy davomi bo'ldi. Ushbu tashrif chog'ida ikki davlat rahbarlari «Surgil» koni negizida o'z ko'lami va jalb etilayotgan yangi

texnologiyalar bo'yicha mislsiz bo'lgan qiymati 2,6 mlrd. AQSh dollariga teng «Ustyurt gaz-kimyo» majmui qurilishi loyihasini amalga oshirishga ruxsat berdilar. O'tgan yilning 11 oyi davomida ikki tomonlana tovar ayirboshlash hajmi 1,5 mlrd. AQSh dollaridan ko'p bo'ldi. Janubiy Koreya tomonidan mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritilayotgan sarmoyalar hajmi 5 mlrd, shundan o'zlashtirilayotgani esa 2 mlrd. AQSh dollaridan oshdi. O'zbekistonda Janubiy Koreya sarmoyasi ishtirokida tuzilgan 350 tadan ziyod korxonalar faoliyat yuritmoqda. Parlamentlararo hamkorlik yo'lga qo'yilgan.

«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy hududida ikki tomonlama hamkorlik rivojlanmoqda. Navoiy shahri xalqaro aeroporti hududidagi transkontinental intermodal xabni boshqarayotgan «Korean EyT» aviakompaniyasi faoliyati ham hamkorlikka xizmat qilmoqda.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Sharqiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering ?
2. Janubiy Koreya tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering ?
3. Sharqiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering ?
4. Sharqiy Osiyo davlatlarining AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari qanday ?
5. AQShning Sharqiy Osiyodagi ziddiyatlariga munosabati qanday?
6. Sharqiy Osiyo davlatlarining xalqaro munosabatlariga tavsif bering.
7. Sharqiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
8. Sharqiy Osiyo mamlakatlarini hamkorligi haqida ma'lumot bering.
9. Janubiy Koreyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
10. Hozirgi davrda Janubiy Koreya – Xitoy munosabatlari qanday holatda?

Mustaqil ish savollari:

1. Sharqiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. J.Koreyaning xalqaro munosabatlardagi o'rni yoritib bering.
3. KXDR tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?
4. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

5. «Sharqiy Osiyo davlatlari – AQSh munosabatlari» mavzusida ma'ruza tayyorlash.

6. Rossiya tashqi siyosatida Sharqiy Osiyo davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.

7. J.Koreya tashqi siyosatida Shimoliy Koreya yadro dasturi muamosini yoritib bering.

8. AQSh tashqi siyosatida Sharqiy Osiyo davlatlari.

9. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.

10. «KXDR yadro qurollari muammosi» mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlarini. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.
7. The Asia-Pacific Power Balance. London: Chatham House, 2015. 80 p.
8. Beeson M. Institutions of the Asia Pacific. London-New York: Routledge, 2009. 147 p.

6.3. Koreya Yarimorolidagi muammolarni unumjahon xavfsizligiga ta'siri

Darsning oquv maqsadi:

- talabalar Koreya Yarimoroli davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Koreya Yarimoroli davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish.

Tayanch tushuncha va iboralar: *Sharqiy Osiyo mintaqasi, Koreys urushi, Kim Ir Sen, Kim Chen Ir, Koreya yarimoroli, KXDR, Koreya Respublikasi, Janubiy Koreya.*

Asosiy savollar:

1. Mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishda KXDR muammosi.
2. Ikki koreys davlatlarining birlashishiga to'sqinlik qiluvchi ichki omillar.
3. Birlashishga to'sqinlik qiluvchi tashqi omillar.

Mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishda KXDR muammosi. Koreya yarimorolining birlashish muammosi nafaqat Shimoliy-sharqiy Osiyo xavfsizlik tizimi, balki bugungi kunda butun global xavfsizlik tizimi va kuchlar muvozanati uchun juda katta muammo bo'lib qolmoqda. Bu voqea ayniqsa Shimoliy Koreyaning 2013-yil fevral oyidagi 3-yadro sinovini amalga oshirgandan so'ng xalqaro muammoga aylandi. Xavfsizlik bo'yicha ekspertlar Koreya yarimorolini bugungi kunda "Sharqiy Osiyoning Bolqoni" deb ta'rif berishmoqdalar. Tarixan e'tibor bersak tili va qadriyatlarini bir bo'lgan bu koreys xalqi "Sovuq urush" davrida AQSh Qo'shma Shtatlari va sobiq Sovet Ittifoqi o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi nuqtasiga aylangandi. Natijada yarimorol ikkita mustaqil suveren davlatlarga bo'linib ketgan edi. Koreyaning birlashishi bugungi kunda xalqaro masalalar qatorida juda ham dolzarb muammo sanaladi. Biroq unchalik e'tibor qaratilayotgan yo'q ushbu masalaga. Bu muammoning qanday ketishi juda muhim hodisadir. Chunki bu muammoning yechilishi dunyoda yangi kuchlar tizimini ham yaratish mumkin. Demak, bu mavzuni muhokama qilishga va uni yechimini topishga o'z hissamizni qo'shishimiz darkor. Hozirgi paytda ikkita koreys davlatlari ham birlashishni xohlashadi, ammo bunga bir qancha to'siqlar mavjud. Birinchidan, ikkala davlatda turlicha g'oya bo'lganligi sababli aholining bir qismi birlashishga uncha xayriholik bildirishmaydilar. Buni ayniqsa yoshlari orasida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ikkinchidan esa, birlashishga eng asosiy to'siq bo'lib qolayotgan tashqi omillardir.

Koreya yarimoroli "Sovuq urush"ning dastlabki 'qurboni' bo'ldi. Biroq mavjud holatga qaramasdan koreys xalqi dastlabki davrlarda birlashishga juda qattiq harakat qilishgan. Ammo 1950-yilning 25-iyunidagi Shimolning Janubga qarshi urushga kirishi bilan birlashishga xafsalasi pir bo'lishgan. O'sha vaqtga qadar ular yarimorolni tinch yo'l bilan birlashishiga ishongan edilar. Urush koreys xalqini bir biriga dushman qilib qo'ydi. Bundan ayniqsa 38-parallel yaqinida yashagan oilalar aziyat chekishdi. Aytishimiz mumkinki, ular "ikki o't orasida qolishgandilar". Urush natijasida Shimol ham, Janub ham katta talofat ko'rdi. 1953-yilning 27-

iyulida harbiy harakatlarni to'xtatish to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Janubiy Koreya tomonidan AQSh armiyasi generalleytinanti Uilyam Garrison, Koreys milliy armiyasi va Xitoy ko'ngilli askarlari nomidan Shimoliy koreyalik general Nam Il harbiy harakatlarni to'xtatish to'g'risidagi shartnomaga imzo qo'yishdilar. Chegara hudud etib 38-parallel belgilandi va hudud demilitarizatsiya qilindi. 2010-yilning yanvar oyida Shimoliy Koreya AQSh bilan Koreya yarimorolida tinchlik o'rnatish to'g'risida muzokaralar olib bormoqchiligini bildirdi. Shimol bilan Janub o'rtasidagi munosabatlarning buzilishi natijasida 2013-yilning 5-mart kuni Shimoliy Koreya Janubga tinchlik harakatlarini to'xtatishini mumkinligini aytib o'tdi. 8-mart kuni esa Janubiy Koreya bilan hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani bekor qilganligini e'lon qildi. Ushbu ishda mazkur muammolar kompleks tarzda ko'rib chiqiladi.

Ikki koreys davlatlarining birlashishiga to'sqinlik qiluvchi ichki omillar. Bugungi kunda ikki koreys davlatlari o'rtasida ham birlashishga to'siq bo'lib turuvchi omillar ham mavjud. Bu ular o'rtasidagi raqobat hisoblanadi. Ya'ni, ular birlashishni o'z rejimlari ostida bo'lishiga harakat qilmoqda. Janubiy Koreya oxirgi ikki dekad'da (o'nyillikda) jahon iqtisodiy tizimida yetakchi davlatlardan biriga aylanib ulgurdi. Bu, albatta, AQSh va yapon kapitallarining janubning iqtisodiyotiga kirib kelushuvi sabablidir. Shimoliy Koreya bo'lsa jahon hamjamiyatida izolyatsiyada qolgan davlat hisoblanadi. Uning iqtisodiyoti ham ancha past bo'lib, bori ham asosan harbiy sohaga safarbar etilgan. Quyida berilgan ikki davlatlarning temir yo'l tizimlari orqali ham iqtisodiyoti o'rtasidagi farqni yaqqol ko'rishimiz mumkin.

1950-yildagi Shimolning bosqinidan keyin ikki koreys millatining birlashishga bo'lgan ishonchi yo'qoldi. Ular shu vaqtga qadar iloji boricha tezroq birlashishga harakat qilishgan edi. Koreyslar Ikkinchi jahon urushidan keyin nima sababdan bunday ikki davlat manfaatlari o'rtasidagi nishon bo'lib qolganliklariga quyidagicha talqin qiladilar: "Bizlar ikkinchi jahon urushigacha o'z mustaqilligimiz va armiyamizga ega bo'lmaganmiz va shu sababdan ham bizning hududimizni boshqalar himoya qilib chiqdi. Keyinchalik bu holat bitta xalqning ikkiga bo'linib kelishiga olib keldi". Darhaqiqat, Koreya yarimorolining taqdiri 1943-yilning 1-dekabrda Qohira konferensiyasida hal qilinib bo'lingan edi. Konferensiyaning yakunlovchi shartnomasini AQSh, XXR va Buyuk Britaniya vakillari imzolagandi va ular Yaponiyaning Tinch okeani havzalaridagi baracha bosib olingan yerlarini ozod qilishga kelishib olgandilar.

Ikki davlatlar o'rtasidagi munosabatlar turg'unligicha saqlanib qolaverdi. Faqatgina 1971-yilning 15-avgustida Niksonning siyosatidan (Xitoy bilan aloqalarning yo'lga qo'yilishi) keyin aloqalar jonlandi desak

bo'ldi. 1972-yilning 4-oktabrida Shimoliy Koreya va Janubiy Koreya vakillari maxfiy ravishda uchrashadilar va "Shimol-Janub qo'shma Kommyunikesi"ni imzolashadilar. Ular davlatni sekin-sekin tinch yo'l bilan birlashishiga keklashib oladilar. Shartnomaga ko'ra shimol bilan janubning birlashishi quydagi prinsiplar asosida olib boriladigan bo'ldi:

Birinchidan, birlashish boshqa hech qanday kuchlarning aralshmasidan olib borilishi kerak;

Ikkinchidan, birlashish hech qanday kuch ishlatish yoki harbiy harakatlarni qo'llash asosida bo'lmasligi kerak. U faqat tinch yo'l bilan amalga oshirilmog'i zarur;

Uchinchidan, har ikkala davlatlar ham iloji boricha birlashish va intergratsiya jarayonlariga intilishlari kerak;

Ikki koreys davlatlarining birlashuvida 1998-yildan 2003-yilgacha Janubiy Koreyaning 15-Prezidenti bo'lgan Kim De-jun juda katta ro'l o'ynaydi. Prezident Kim Koreyaning birlashuvida shahdam qadamlar tashladi va tinchlikni o'rnatish sohasida Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. Prezident Kim De-jun 2009-yilning 18-avgustida 83 yoshida vafot etdi.

Prezident Kim De-jun Shimol bilan olib borgan siyosati "Sunshine policy" deb atalgan va bu davrda haqiqatdanda ikki mamlat o'rtasidagi aloqalar har qachongidan ham yuksak darajaga ko'tarilgan edi. Kim De-junning bu siyosati uchta birlashish borasidagi strategik maqsadlarni ko'zlagan edi. Bular quydagilardan iborat edi:

- Shimoliy Koreyaning harbiy provakatsiyalarini cheklash;
- Janubiy Koreyaning Shimol bilan yaxshi aloqalarini yo'lga o'yish. Bu ayniqsa madaniy aloqalarni rivojlantirishni nazarda tutar edi. Shu bilan birga Koreya urushi natijasida ajralgan oilar ham uchrashishlari kerak edi;
- Janubiy Koreya Shimolga imkon qadar iqtisodiy ko'mak berishi kerak edi. Keyinchalik esa ikki davlatlar ham integratsiyani kuchaytirish natijasida yagona birlashgan hukumat tuzish;

Kim De-jun olib borgan siyosatining ilk qadamlaridan biri 2000-yilning 15-iyunida Koreya urushidan keyin tarixda birinchi marta davlat rahbarlari uchrashadilar. Ular Shimol va Janub o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va birlashishni bosqichma bosqich tinch yo'l bilan amalga oshirishga kelishib oldilar. Uchrashuv yakuniga ko'ra "ShimolJanub qo'shma deklaratsiyasi imzolandi. Unga ko'ra:

1. Ikki davlat rahbarlari birlashuv jarayonini tashqi kuchlar aralashmagan holda mustaqil hal etishga kelishib oldilar.
2. Muammosiz birlashish uchun ham Shimol, ham Janub elementlarini e'tiborga olgan holda davlatlarning birlashuvini amalga oshirish.
3. Shimoliy Koreya va

Janubiy Koreya birdek gumanitar masalalarni hal qilishga kelishib oldilar. Bu birinchi galda ajralib ketgan oilalarni uchratishni nazarda tutar edi.

4. Shimoliy va Janubiy Koreyalar bir birlariga o'zaro ishonch bildirishdilar va iqtisodiy, madaniy va sport sohalarida hamkorlik qilishga kelishib oldilar.

5. Shimoliy va Janubiy Koreya davlatlari yaqin kelajakda ushbu imzolangan shartnoma asosida birlashish masalasi bo'yicha ikki tomonlamma muloqot o'tkazishga kelishib olishdilar.

Kim De-jun olib borgan yaqinlik siyosatining dastlabki amamliy harakatlaridan biri sifatida 2002-yilda "Kimgangsan" turistik kompleksining ochilishi bo'ldi. Ushbu region Shimoliy Koreyaning janubiy-sharqiy hududida joylashgan bo'lib dastlabki davrlarda juda ko'p janubiy koreyalik turistlarning oqib kelilish makoni bo'ldi. "Sovuq urush" sababli ikki koreys davlatlari o'rtasidagi chegaradan hali hech bir fuqoro o'tmaganligi sababli janubliklar uchun bu juda qiziqarli bo'ldi. Chunki tarixan Shimoliy Koreya ham o'z vatanlarining bir qismi bo'lishgan. Biroq bu aloqalar uzoqqa cho'zilmadi. 2008-yilning iyul oyilida ushbu turistik regionda 53-yoshli janubiy koreyalik turistning shimoliy koreyalik askar tomonidan otib o'ldirilgandan keyin bu region yopib qo'yildi. Biroq Janubiy Koreya Birlashish vaziri Kim Ho-nyonning xabar berishicha, ayol Shimoliy Koreya harbiy hududiga kirgan va bir necha marta ogohlantirilgan. Orqaga qaytmaganligi tufayli otib tashlangan.

Janubiy Koreyaning Shimol bilan oliq borgan yaqinlik siyosatining amaliy tadbirlaridan biri bu Janubiy Koreya kapitali ko'magi bilan Keson iqtisodiy parkining tashkil etilishi bo'ldi. Bu orqali Shimoliy Kokreyaga katta ko'mak ko'rsatdi. 2005-yilda uning hajmi 324-million AQSh dollariga yetdi. 2013-yilning aprel holatiga kelib ushbu sanoat majmuasida 53,000 Shimoliy Koreyalik ishlashdilar. Shu bilan birga 800 janubiy koreyalik hizmatchilar ham faoliyat ko'rsatishdi. Aynan Keson sanoat majmuasi tufayli Shimoliy Koreya hukumati yiliga 90 million AQSh dollari miqdorida soliq olib turishdi.

2013-yilning boshidagi Koreya inqirozi natijasida ikki davlatlar o'rtasidagi munosabatlar sovuqlashadi. 2013-yilning 8-aprelida Shimoliy Koreya hukumati iqtisodiy zonada ishlagan 53,000 barcha ishchilarini chaqirib oladi. Shu bilan Keson iqtisodiy zonasi barcha faoliyatini to'xtatadi. Biroq ko'p o'tmasdan, 2013-yilning 15-avgustida ikki davlatlar ham Keson iqtisodiy zonasini qayta ochishga kelishib oldilar.

Yuqorida amalga oshirilgan tadbirlardan shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, har ikkala mamlakat birlashishga moyilligi bor bor. Biroq ular bunga turlicha yo'llar bilan erishishni xohlashadilar. Janubiy Koreya

Konstitutsiyasining 4-moddasiga muvofiq davlat birlashishga harakat qiladi. Birlashgan Koreya erkinlik va demokratik qadriyatlar prinsiplariga tayanmog'i zarurdir. Shimoliy Koreyaning birlashuvga bo'lgan munosabati shunaqaki, u birlashuvni faqat ikki koreys davlatlari hech qanday tashqi kuchlarning aralashuvidan holi bo'lgan holda amalga oshirilishining tarafdoridir.

Birlashishga to'sqinlik qiluvchi tashqi omillar. Hozirgi kunda Koreya muammosida bir qancha davlatlar qatnashmoqda. Shimoliy Koreyani oladigan bo'lsak, uning an'anaviy ittifoqdoshi Xitoy Xalq Respublikasi hisoblanadi. Xitoy Shimoliy Koreyaning ishonchli ittifoqdoshi desak aslo xato bo'lmagan bo'lardi. 1950-1953-yillardagi Koreya Urushida ham Shimoliy Koreyaning yengilish paytida ham Xitoy uni himoya qilib chiqqan. Bugungi kunda Rossiya Federatsiyasi huddi sobiq Sovet Ittifoqi olib borgan pozitsiyani qo'llanmoqda, ya'ni rasman qo'llab quvvatlamasdan yashirincha qo'llab quvvatlamoqda. Janubiy Koreyaning oladigan bo'lsak, uning an'anaviy ittifoqdoshi AQSh Qo'shma Shtatlari hisoblanadi. Ikki davlatlar o'rtasida harbiy soha bo'yicha strategik hamkorlik va ittifoqdoshlik shartnomasi ham imzolangan. Garchand Yaponiya Koreya yarimorolida o'zining tarixiy huquqi borligini his qilib tursada, "katta akalari"ning gapiga qulloq solmasdan boshqa ilojisi yo'q. AQSh tarkibida bo'lgan tashkilotlar ham Janubni qo'llab chiqishi aniq hodisadir.

Agar Shimoliy Koreya bilan Janubiy Koreya yaqin orada birlashadigan bo'lsa nafaqat Uzoq Sharqdagi, balki dunyodagi kuchlar muvozananti o'zgarib ketadi. Koreya yarimorolida bunday qudratli davlat tashkil topishi ehtimilining katta bo'lishiga yetarli asoslar mavjud. Shimoliy Koreyaning oladigan bo'lsak, u bugungi kunda harbiy jihatdan yetakchi mamlakatlaridan biri hisoblanadi. U dunyodagi qo'shinlari soni bo'yicha to'rtinchi o'rinda turuvchi davlat hisoblanadi. Uning harbiy potensialini tahlil qiladigan bo'lsak, 1,020,000 aktiv qo'shin, 110,00 aviatsiya va 60,000dan ortiq floti bor. Bundan tashqari Shimoliy Koreyaning rezervdagi 600,000 qo'shini mavjud. Janubiy Koreyaning esa 522,000 armiyasi, 68,000 floti va 65,000 avviatsiyasi mavjud. Yuqoridagi keltirilgan kuchlar birlashsa "yangi ajdarho" tug'ilishiga shubha yo'q. Quyidagi suratda Shimoliy va Janubiy Koreyalar, shuningdek Yaponiyaning harbiy salohiyatlari tahlili berilgan.

Michael H. Armacost va Kenneth B. Pyle o'zlarining "Yaponiya va Koreya birlashuvi va uning AQSh siyosatiga ta'siri" nomli reportida Koreya yarimorolini AQSh tashqi siyosati va uning kelajakdagi strategik maqsadlari va rejalari uchun o'ta muhim geopolitik makon ekanligini aytib o'tishadi. Ular Koreya yarimorolini hattoki Yaponiyadan ham strategik

muhimroq hudud ekanligini ta'kidlab o'tishadi. Koreya AQSh uchun Sharqda va butun OsiyoTinch okeani mintaqasida tartib o'rnatish uchun muhim. Ayniqsa, bu hududda Xitoy va Rossiyaning nazorat qilishda Koreya platforma vazifasini bajaradi. Koreyadan turib AQSh Rossiyaning Tinch okeaniga bemalol chiqib-kirishini nazoratga olishi mumkin. Bundan tashqari Xitoyni ham bemalol nazorat qila oladi. AQShning nima sababdan Koreya birlashuviga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida oladigan bo'lsak, Shimoliy Koreya birlashuv jarayonida Janubiy Koreyadagi barcha xorijiy qo'shinlarning chiqib ketishini talab qilmoqda. AQSh esa bu hududdan chiqib ketish niyati yo'q. Mana muammo qayerda!

Janubiy Koreya hududidagi AQSh harbiy bazalari olib chiqib ketilsa, bu - AQSh uchun qimmatga tushadi. Bundan tashqari 2013-yilning fevraliga kelib Shimoliy Koreya o'zining navbatdagi yadro sinovini o'tkazgandan keyin AQSh bu muammoga yanada jiddiylik bilan qaray boshladi. O'zining tashqi siyosatida "xalqaro politsiya" prinsipini ustun olib boradigan AQSh uchun kuchlar muvozanatini o'zgartirib yuboradigan yangi kuchning tug'ilishi, uning uchun ham yangi xavfning tug'ilishi demakdir. Ayniqsa yadro potensialiga ega bo'lgan davlatning paydo bo'lishi.

Shuning uchun ham Amerika Koreya yarimorolining birlashuviga xayrihohlik bildirmaydi, ayniqsa Shimoliy Koreya tizimi ostidagi birlashuvga. So'ngi paytlarda Vashington rasmiylari Seul bilan birlashish borasida muzokaralar olib bormoqda. Shuningdek, ikki davlat davlat rasmiylari turli reja va dasturlar ham ishlab chiqmoqdalar. Ikki koreys davlatini AQSh tomonidan ishlab chiqilgan rejalari va tavsiyalari Shimoliy Koreya uchun shubhasiz ijobiy emas. Buni anglagan Pxenyan bugungi kunda keskinlik siyosatini olib bormoqda. Bu hodisalarning barchasi Shimoliy va Janubiy Koreyalarning birlashuviga katta g'ov bo'lib turibdi.

Yaponiya uchun Koreya yarimorolida bo'layotgan voqealar o'z davlati va uning siyosati uchun juda muhim hisoblanadi. Tarixan Koreya yarimoroli 35 yil davomida Yaponiyaning mustamlakasi bo'lib kelgan va bu yarimorolning resurslarga qanchalik boy ekanligidan xabardor. Yaponiya urushdan yengilgandan keyin ham yarimorolga ta'sir o'tkazishga harakat qilgan bo'lardi agar AQSh bunga ruhsat berganadi.

Yaponiyaning bu harakatini ushlab turgan davlat aynan AQSh hisoblanadi. Janubiy Koreyada 70 yillarda Pak Chong-hi davrida ro'y bergan "Hangang daryosi yonidagi mo'jiza"dan keyin Yaponiyada yana Koreyada o'z ta'sirini oshirishga bo'lgan ishtiyoq tug'ildi. Bu, albatta, avvalgidek harbiysiyosiy emas, balki iqtisodiy ta'sir ko'rsatishdir. Bugungi kunda Janubiy Koreya Yaponiyaning AQShdan keyingi ikkinchi yirik iqtisodiy hamkori hisoblanadi. Janubiy Koreyaning iqtisodiy modeli

qaysidir ma'noda AQSh va Yaponiya iqtisodiyotlari modeli asosida tashkil topdi.

Yaponiyaning Koreya birlashuviga to'sqinlik qilishining asosiy sababi ehtimol biqini yonida o'ziga qaraganda iqtisodiy va siyosiy kuchliroq davlat yuzaga kelishidan qo'riqqanligi sabablidir. Pekin universiteti professori *Chen Fengjun* Koreya yarimorolining birlashuviga eng kuchli qarshilik ko'rsatayotgan davlat bu Yaponiya deb aytib o'tadi. Birlashgan Koreya iqtisodiy va siyosiy jihatdan Yaponiyaga bema'lol xavf tug'dirishi mumkinligi sabab qilib keltiradi Pekin universiteti professori *Chen Fengjun*. Shuningdek, *Chen Fengjun* Yaponiyaning Koreya Xitoy bilan ittifoq tuzib Yaponiyaga qarshi "o'q otishi" mumkinligidan ham cho'chiyotganligini keltirib o'tadi.

Hammamizga ma'lumki, Shimoliy Koreya 2013-yilning fevral oyida o'zining navbatdagi yadro sinovini o'tkazgandan keyin jahon hamjamiyati va BMT Shimoliy Koreyaga qarshi 2094-sonli rezolyutsiya bilan sanksiya e'lon qildi. Mamlakat xalqaro hamjamiyatdan izolyatsiyada qoldi. Barcha sohalar bo'yicha, ham iqtisodiy, ham moliyaviy, ham siyosiy sohalar aloqalarga chek qo'yildi. Hatto Janubiy Koreya ham Shimolga oziq-ovqat va gumanitar yordam berishni to'xtatib qo'ydi. Bu holat Xitoy uchun imkoniyat tug'dirdi desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Ikki Koreya muammosida Xitoyning tutgan o'rni. Xitoyning pozitsiyasini tahlil qiladigan bo'lsak, u birlashgan Koreyani unchalik "xush ko'rmaydi". **Birinchi**dan, u Shimoldagi imkoniyatlaridan voz kechish niyati yo'q. Bizga ma'lumki, Xitoy Shimoliy Koreya hududiga tarixiy da'vosi mavjud. U Shimoliy Koreya hududlarini tarixan o'ziga tegishli deb hisoblaydi. **Ikkinchi**dan, Xitoy agar Koreya birlashadigan bo'lsa ko'proq Janubiy Koreya ostida birlashishini ham yaxshi biladi. Bu degani, o'z biqini ostiga AQSh va boshqa davlatlarning kelishi deganidir. 1950-1953-yillarda ham aynan shu sabab bilan Shimoliy Koreya tomonidan urushga kirgan edi. Shu holatlarni bartaraf etish uchun Xitoy Shimoliy Koreyani iqtisodiy qo'llab quvvatlab kelmoqda. AQSh Xitoyni Shimoliy Koreya yadro dasturini moliyalashtirishda ayblamoqda.

Umuman olganda aytish mumkinki, tili va qadriyatlarini bir bo'lgan Shimoliy Koreya va Janubiy Koreya ichki va tashqi to'siqlarga qaramasdan huddi Germaniyadek birlashishi mumkin. Ichki muammolarni bartaraf etish unchalik qiyin bo'lmaydi, biroq birlashuvga to'siq bo'lib turuvchi tashqi muammolarni hal qilish biroz murakkab. Lekin bajarsa bo'ladi. Faqatgina biroz muddat talab qiladi. Buni Seul va Pxenyan ham yaxshi bilishadi. Shu sababdan ham Shimol bilan janubning birlashishini prognoz qilsak, u ikki xil senariyda sodir bo'lishi mumkin. **Birinchi senariy**, Shimoliy Koreya bilan Janubiy Koreyaning sekin

intergratsiyalashuv jarayoni orqali birlashishdir. Bu senariy ancha sekin kechishi va ko'pgina vaqtni olish tayin. Ushbu birlashuv har ikkala davlatlar uchun ham mos keladi. Eng muhimi, agar ushbu senariy sodir bo'ladigan bo'lsa Uzoq Sharqda qudratli bir davlat Birlashgan Koreya vujudga kelishi shubhasiz. **Ikkinchi senariy**, Shimoliy Koreyadagi tuzumning ag'darilishi va demokratik qadriyatlarga asoslangan Birlashgan Koreyaning vujudga kelishi. Bu ham sodir bo'lishi ehtimoli katta bo'lgan senariydir.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Sharqiy Osiyo davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering?
2. KHDR tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering?
3. Sharqiy Osiyo davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering?
4. KHDRning AQSh va Evropa davlatlari bilan munosabatlari qanday?
5. AQShning Sharqiy Osiyodagi ziddiyatlariga munosabati qanday?
6. Sharqiy Osiyo davlatlarining xalqaro munosabatlariga tavsif bering.
7. Sharqiy Osiyo mintaqasi davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.
8. Sharqiy Osiyo mamlakatlarini hamkorligi haqida ma'lumot bering.
9. Shimoliy Koreyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.
10. Hozirgi davrda KHDR – Xitoy munosabatlari qanday holatda?

Mustaqil ish savollari:

1. Sharqiy Osiyo mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
2. KHDRning xalqaro munosabatlardagi o'rni yoritib bering.
3. KXDR tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini nimalardan iborat?
4. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
5. "Sharqiy Osiyo davlatlari – AQSh munosabatlari" mavzusida ma'ruza tayyorlash.
6. Rossiya tashqi siyosatida KHDR to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
7. J.Koreya tashqi siyosatida Shimoliy Koreya yadro dasturi muammosini yoritib bering.
8. AQSh tashqi siyosatida Sharqiy Osiyo davlatlari.

9. Zamonaviy bosqichda Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering
10. "KXDR yadro qurollari muammosi" mavzusida nutq tayyorlash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 160 б.
2. Muhammadsidiqov M.M. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning mintaqaviy jihatlari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 176 b.
3. Каримова Н.Э. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2017. – 204 с.
4. Каримова Н., Пьянова Е., Азимов К. Особенности развития стран Дальнего Востока. Учебное пособие. – Ташкент, 2009. – 234 с.
5. Шарапов А.А. Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси муносабатлари. Монография. – Тошкент, 2014. – 216 б.
6. Fawcett Louise. International Relations of the Middle East, UK, Oxford University Press, 2016.

7-BOB. OSIYO TINCH OKEANI MINTAQASI DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI

Dars maqsadi:

- talabalar Osiyo va Tinch Okeani mintaqasi mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga OTOM mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni yetkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlari singdirish.

Tayanch iboralar va tushunchalar: Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasi, ASEAN, iqtisodiy hamkorlik, integratsiya, OTIH mamlakatlari, Kuala-Lampur, ANZUS ittifoqi.

7.1. Osiyo tinch okeani mintaqasi davlatlari xalqaro munosabatlari

Tinch okeani akvatoriyasi qirg'oq va orollarida joylashgan barcha davlatlar, uchta zamonaviy geoiqtisodning markazlaridan biri. OTOMda yer shari aholisining uchdan bir qismi (2 mlrd.ga yaqin odam) yashaydi, dunyoning beshdan uch yadro mamlakati ushbu mintaqada joylashgan va ular BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolaridir. Mintaqaga kiruvchi Yaponiya, Tayvan, Gonkong, Singapur va Janubiy Koreya mamlakatlari tez rivojlana boshladi. XX asr 80 yillarida XXR, Indoneziya, Fillipin, Tailand, Malayziya va Bruney so'ngra Vetnam jadal rivojlanish yo'liga chiqib oldi. Hozirgi kunda OTOMning 18 davlati yalpi ichki mahsuloti (YaIM) bo'yicha o'sib ketdi, ular dunyoning 40% eksportini amalga oshiradi, dunyo savdo-sotig'ining 60% ularning tasarrufidadir. OTOM mamlakatlarida iqtisodiy o'zaro ta'sirchanlik muvo-zanatini saqlash maqsadida 1989-yil noyabrda Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy ham-korligi tashkil etildi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi asta-sekin dunyo iqtisodiy rivoji markaziga aylanib bormoqda. Iqtisodiy va siyosiy rivojlanish asosini AQSh, Yaponiya, XXR, Koreya Respublikasi, ASEAN mamlakatlari, shuningdek, Rossiya va Kanada. OTOMga chiqishga Hindiston ham intilmoqda. OTOM mamlakatlarining rivoji mintaqaviy jarayonlarning institutlashu-viga, ASEAN, Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi kengashi kabi tashkilotlarning shakllanishiga olib keldi. Janubiy-tinch okeani forumi (yig'ilishi) yanada yirik loyihalarning tuzilishiga olib keldi. 1989 yil noyabrda Avstraliya tashabbusi bilan Kanberrada qatnashuvchi mamla-katlar vazirlari darajasidagi norasmiy yig'ilish bo'lib o'tdi. Unda

12 mamlakat vakili ishtirok etdi. Bu yig'ilish Osiyo-tinch okeani iqtisodiy hamkorligining shakllanishini boshlab berdi.

OTIHning barcha ishtirokchi-mamlakatlari Avstraliyaning integratsion tashabbusini qo'llab-quvvatlamadi. Janubi-Sharqiy Osiyoning qator mamlakatlari bu yig'ilishni ASEAN o'miga yangi tashkilot tuzish va ASEAN bilan sheriklik muloqoti sifatida baholashdi. 1991-yilda OTIHning iqtisodiy o'sish va o'zaro savdoni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, mahsulot, xizmat va kapitalning ko'chib yurishidagi to'siqlarni yo'q qilish maqsadlari aniqlangan Seul deklaratsiyasi qabul qilindi.

1993-yilda Sietlda, Bleyk orolida, AQShda OTIHning yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda qator muhim qarorlar qabul qilindi. OTIH mamlakatlari rahbarlari bar-qarorlik, xavfsizlik va farovonlikka erishish maqsadi qo'yilgan dasturni qabul qilishdi. Yashirin savdo bloklarini tuzishga intilishning yo'qligini nazarda tutgan "ochiq mintaqaviylashtirish" g'oyasi e'lon qilindi. OTIH doirasida xavfsizlik masalasi bo'yicha Osiyo-tinch okeani forumini tashkil qilish g'oyasi yangradi. Sietlda OTIHga - mintaqaning boshqa iqtisodiyotlari bilan keng aloqa o'rnatish va "ochiq" iqtisod prinsiplari asosida a'zolik mezonlari aniqlandi. Sammitga (yig'ilishga) Malayziya rahbari kelmadi. Mamlakatning iqtisodiyot bo'yicha vaziri qatnashdi. Malayziya boshidanoq OTIH doirasidagi integratsion jarayonlarga qarshi chiqqan edi. Malayziya vakili AQShdagi uchrashuvni bir martalik tadbir deb hisoblashini izhor qildi. AQSh, aksincha, sammitda OTIHga yanada aniq tuzilish berishga, bajarilishi shart bo'lgan qarorni qabul qila oladigan forumdan tashkilotga aylantirishga harakat qildi. Kelajakda AQSh OTIHni nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy tashkilot sifatida ko'rishga tayyor edi.

XXR va AQSh rahbarlarining uchrashuvi katta ahamiyat kasb etdi va bu ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarda keskinlikning yumshashiga olib keldi. Xitoy va AQSh o'rtasidagi keskinlik 1989-yil Pekindagi chiqishlarni bostirilishi munosa-bati bilan bog'liq bo'lgan XXRda inson huquqlarini saqlash bo'yicha AQSh preziden-ting bayonoti natijasida kelib chiqqan. OTIH doirasidagi uchrashuv tinchlik va xavfsizlikni saqlashda konstruktiv hamkorlik zaruriyati haqida o'zaro bayonotlar qilinishiga olib keldi. 1994-yil Indoneziyadagi sammitda bajariladigan ish tartibini aniqlash va OTIH doirasida erkin savdo zonalarini tashkil qilish muddatlariga alohida e'tibor ajratildi. Natijada "Bogor maqsadlari" - 2010-yilga qadar rivojlangan mamlakatlar uchun, 2020-yilga qadar rivojlanayotgan davlatlar uchun OTIHda savdo va investitsiya uchun erkin va ochiq hududlarni tuzish maqsadlarini o'z ichiga olgan deklaratsiya imzolandi. Ish rejasini keyingi

sammitga qadar tayyorlashga kelishildi. 1995-yil Osakada yuqori darajadagi uchrashuvda Bogor maqsadlari o'zining keyingi rivojiga ega bo'ldi. OTIH mamlakatlari savdo va investitsiyalarning murosasozlik, biznesga ko'mak berish va iqtisodiy rivojlanishning turli yo'nalishlaridagi hamkorlikni kengaytirish prinsiplari o'rnatilgan Osaka ish dasturi (OAA)ni qabul qilishdi. OTIH a'zo-davlatlarining siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy hamkorligi aloqalarni kengaytirish negiziga qo'yildi. 1996-yildagi OTIH sammiti Manilada bo'lib o'tdi. Filippin poytaxtida OTIH uchun Manila Ish rejasi qabul qilindi. Unda savdo va investitsiya siyosati-ning murosasozligi va tegishli ish tartibini yengillashtirish bo'yicha keyingi ko'rsatkichlar belgilandi. OTIH mamlakatlari uchun ilk marotaba mushtarak va shaxsiy ish rejaları tuzildi. Bu rejalarining qabul qilinishi Bogor maqsadlari va erkin savdo zonalarini tashkil qilishning siljishi bo'yicha choralarni aniqlashning amalga oshirilishini namoyish qildi. 1997-yilda Vankuverda OTIH mamlakatlari iqtisodiyotning o'n besh sohasini (EVSL) ixtiyoriy ravishda liberallashtirish bo'yicha rejani amalga oshirishni bosh-lashga qaror qilishdi. Shuningdek, OTIH mamlakatlarining shaxsiy ish rejaları har yili yangilanib turishi lozimligiga kelishishdi. 1998-yil Kuala-Lumpurda OTIH mamlakatlari EVSL rejasi doirasida iqtisodiyotning to'qqiz sohasini liberallashtirish bo'yicha kelishuvga erishishdi. OTIHda ishtirok etmaydigan VTO mamlakatlari bilan ham EVSL rejasini amalga oshirishga erishish qaror qilindi.

Bu davrga kelib OTIH jiddiy ravishda kengaydi. Tashkilot tarkibiga XXR, Gonkong, Tayvan, Papua - Yangi Gvineya, Meksika va Chili kirdi. 1998-yilda Rossiya, Vetnam va Peru qabul qilindi va yangi a'zolarini qabul qilishda 10 yilga muddatni uzaytirish kiritildi. OTIHda kuzatuvchi maqomiga ASEAN, Tinch okeani orollari forumi va Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik kengashi ega.

1999-yil va 2000-yildagi yig'ilishlar Yangi Zelandiya va Bruney-Darussalomda o'tkazildi. Iqtisodiy aloqalarning keyingi liberallasuvi bo'yicha ko'rilgan choralar hech qanday muhim o'zgarishlarga olib kelmadi. Katta e'tibor elektron savdo rivojiga qaratildi. 2001-yil Shanxayda OTIH mamlakatlari Bogor rejasini aniqlashtirish va kelishuvni amalga oshirish mexanizmini mustahkamlashga qaratilgan Shanxay bitimini qabul qilishdi. OTIH mamlakatlari 2005-yilga qadar o'zaro iqtisodiy rivojining oraliqdagi natijalarini ko'rib chiqishga qaror qilishdi. Elektron muomala uchun bozor tuzumi va mexanizmini mustahkamlashni o'z ichiga olgan OTIH elektron rivoj strategiyasi qabul qilindi. Shanxayda, dunyo miqyosida terrorizmga qarshi kurashning avj olishi munosabati bilan OTIH terrorizmga qarshi o'zining ilk bayonotini chop etdi. OTIH terrorizm bilan kurashda BMT rahbarligida xalqaro hamkorlikni

mustahkamlashga chaqirdi va terrorizmga qarshi harakatda har tomonlama ta'sirning zaruriyati haqida ta'kidladi. Los-Kabos (Meksika)dagi OTIH mamlakatlari erkin savdo zonalarini tashkil etish va elektron tijoratni rivojlantirish, hamda terrorizmga qarshi kurash ikkinchi qaror va OTIH mintaqasida savdo xavfsizligini mustahkamlash tashabbusi bo'yicha navbatdagi ish rejani ishlab chiqishdi. 2003-yilda Bangkokda OTIH mamlakatlari ayrim muhim kelishuvlarga erishishdi. Ular Bogor maqsadlariga erishishda mintaqaviy integratsiyani mustahkamlash yo'lida muzokara jarayonlarini jonlantirish, Umumjahon savdo tashkiloti (UST) doirasida ikki tomonlama savdo kelishuvlari va ko'p tomonlama iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga kelishishdi. OTIH terrorizm bilan kurash muhim o'rinni egallab borayotgan butun OTOMda xavfsizlik va farovonlikka imkoniyat yaratayotgan tashkilot sifatida gavdalanmoqda. Chilidagi OTIH sammitida UST tomonidan imzolangan hamkorlik parametrlari va iqtisodiy aloqalarning keyingi liberallashtirishga erishish bo'yicha qaror qabul qilishdi. OTIH terrorizm bilan kurashda eksport nazoratini, terroristik guruhlariga qarshi kurash va qurollanish ustidan nazoratni o'z ichiga olgan choralarni ko'rmoqda. Sammitda KXDRning yadro muammosi alohida ko'rib chiqildi. Janubiy Koreyaning Pusan shahridagi uchrashuvda Bogor maqsadlariga erishuv yo'lida OTIHning belgilab beruvchi rivoji va shu bilan bir qatorda xavfsizlik va terrorizm bilan kurash sohasidagi to'siqlarni bartaraf etish bo'yicha qarorlar qabul qilindi.

2006-yil Xanoyda OTIH mamlakatlari hamkorlikning birlamchi g'oyalarni aniqlashni optimallashtirish va hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarni konkret-lashtirish maqsadida ishchi guruhlarni isloh qilish va OTIH kotibiyatini mustahkamlash bo'yicha qaror qabul qilishdi. Ish rejasi Bogor maqsadlariga erishuvda OTIHning qator mamlakatlariga yordam ko'rsatishni nazarda tutgan. 2007-yil Sidneydagi sammitda OTIH mamlakatlari UJS bilan muzokaralar kelishuvini, Iqlimning o'zgarishi haqidagi deklaratsiyani, energetik xavfsizlik va benuqsansiz rivojlanishni (OTIH peshqadamlarining o'zaro bayonoti)ni qabul qilishdi.

Shunday qilib, OTIH 1989-yildan beri jadal rivojlanish yo'lini bosib o'tdi va salohiyatga ega tashkilotga aylandi. OTIH boshidanoq iqtisodiy hamkorlikning birlamchiligini nazarda tutgan. OTIH Sekretariatining ma'muriy organlarga oid o'ziga xos muhim tuzumi tashkilotning nisbiy kamchiligi hisoblanadi. OTIH ish tartibi – xabardor bo'lishlik, maslahat va yuridik majburiyatlarsiz mexanizmlar liberallashtirishini erkin tanlashdir. Natijada Bogor maqsadlariga erishuv rejasi ko'p hollarda bajarilmayapti. OTOM davlatlarining bir muncha bo'sh siyosiy, iqtisodiy, madaniy tomonlama o'zaro tobeligi va qator yetakchi mamlakatlar manfaatlarining to'qnashuvi katta ta'sir ko'rsatmoqda.

OTOMdagi integratsion jarayonlarda Osiyo mintaqaviy forumi (OMF) xavfsizlik masalalari bo'yicha ASEAN mintaqaviy forumi katta rol o'ynamoqda. OTIHdan farqli o'laroq, OMF xavfsizlik sohasida zamonaviy xalqaro aloqalarning deyarli barcha asosiy muammolarini qamrab olgan.

1977-yildan boshlab ASEAN ushbu mintaqaviy tashkilotga kirmagan mamlakatlar bilan sherikchilik aloqalarini rivojlantirmoqda. 1993-yilda ASEAN tashabbusi bilan muloqot bo'yicha sheriklarni, hamda bir qancha boshqa davlatlarni o'z ichi-ga olgan ASEAN Mintaqaviy forumi tashkil etildi.

OMFning ilk rasmiy uchrashuvi 1994-yil Bangkokda o'tkazildi. OTM mamlakatlari, Hindiston va Pokiston, hamda YYEI OMFning ishtirokchilariga aylandi. Mintaqaviy xavfsizlik uchrashuvning muhim mavzusi bo'ldi. Xavfsizlik masalalari bo'yicha maslahatlar, harbiy sohada ishonch me'yorlarini mustahkamlash, tinchlikni ta'minlashdagi hamkorlik mojarolarni oldini olish va OTMda xavfsizlikni mustahkamlash uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Terrorizm bilan kurash – OMF doirasidagi hamkorlikning birlamchi vazifasidir. BMT qarorlariga muvofiq, OMF forumning ishtirokchi-mamlakatlari o'rtasida ham, xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan ham terrorizمنى moliyaviy tomon-lama ta'minlashni oldini olish bo'yicha hamkorlikni mustahkamlamoqda. Moliyaviy tizim va informatsion hamkorlikning yanada ravshanlashishi terrorizm bilan kurashda yana bir birlamchi yo'nalishni tashkil etadi.

OMFda xavfsizlik masalalari muhim o'rinni egallaydi. Misol uchun, OMF-ning Laosda bo'lib o'tgan 12-majlisida "OMFning operativ-razvedka ma'lumoti almashinuvi va shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar himoyasi bo'yicha bayonoti" qabul qilindi. OMFning Kuala-Lumpurdagi 13-majlisi ham terrorizmga qarshi hamkorlikni kuchaytirishga qaratildi. Kiber bo'shliqda kurashni kuchaytirish, xavfsizlikni mustahkamlashda OMF ahamiyatini oshirish bo'yicha qarorlar qabul qilindi.

ASEANing boshqa mamlakatlar bilan sherikchilik aloqalarining rivoji OTOMdagi integratsion jarayonlarda katta ahamiyat kasb etadi. ASEAN Janubiy-Sharqiy Osiyoda erkin savdo hududlarini tashkil qilish bo'yicha kelishuvlarni amalga oshirib, integratsiyani harakatga keltiruvchi muhim kuch sifatida chiqmoqda. Muhim mintaqaviy sheriklar (hamkorlar) bilan mumkin qadar qulaylik yaratish prinsipi bo'yicha bitimlar tuzilmoqda. ASEAN va XXR, Yaponiya va Koreya Respublikasi (10+3) doirasidagi muloqot xavfsizlikni mustahkamlashga, ham iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan. ASEAN va boshqa davlatlarning ikki tomonlama aloqalari rivojlanmoqda. Misol uchun, XXR ASEAN bilan o'zaro erkin savdo hududlarini faol ravishda tashkil etmoqda.

7.2. OTOMdagi integratsion jarayonlar

Umuman olganda OTOM dunyoning eng jo'shqin rivojlanayotgan mintaqasini o'zida aks ettiradi. 60-yillardan boshlab taklif qilinayotgan integratsion tashabbuslar, OTOMning turli qismini qamrab olgan tashkilotning tuzilishiga olib keldi. 1977-yildan OMF va mintaqaviy hamkorlar bilan ASEANning ko'p tarmoqli aloqalarning tuzilishiga olib kelgan ASEAN va boshqa davlatlar muloqotining kengayishi boshlandi. Avstraliya ittifoqi OTOMning eng barqaror davlatlaridan biri hisoblanadi. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng AQSh asta-sekin Buyuk Britaniyani Avstraliyaning eng yaqin hamkori va ittifoqchisi qatoridan siqib chiqara boshladi. 1957-yilda Avstraliya, Yangi Zelandiya va Buyuk Britaniya – ANZYUK (ANZUK) ittifoqi tashkil topgan edi. Rasman uch davlat qurolli kuchlarini birlashtirgan bu ittifoq, Malayziya va Singapur harbiy bazalarida o'rnatilgan Avstraliya va Buyuk Britaniya kuchlarini amalda kasb etardi. Buyuk Britaniya va Malayziya o'rtasidagi kelishuvga ko'ra, Buyuk Britaniya xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha mas'uliyatni o'z bo'yniga olgan edi va unga Avstraliya va Yangi Zelandiya qo'shildi. Mintaqada Buyuk Britaniya pozitsiyasining zaiflashgani sari bu kelishuv kuchlarning o'zaro nisbatiga javob bermay qoldi. ANZYUK boshqa bitim bilan almashtirildi. Unga ko'ra, Malayziya va Singapur shaxsiy xavfsizlik mas'uliyatini o'z bo'yinlariga oldilar, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Buyuk Britaniya esa Malayziya va Singapur xavfsizligiga tahdid kelib chiqishi holatida qarshi choralarini ko'rish masalasi bo'yicha o'zaro maslahatlarni boshlashadi. Malayziya va Indoneziya o'rtasidagi mojaro hal etilgandan so'ng Buyuk Britaniya 1971-yilga qadar o'z qo'shinlarini to'laligicha olib chiqish niyatini bildirdi.

1951-yil 1-sentyabr Kanberrada Tinch okeani mintaqasi uchun mudofaa va xavfsizlik to'g'risidagi bitim imzolandi. Ushbu bitim asosida Avstraliya, Yangi Zelandiya va AQSh kirgan ANZYUS (ANZUS) – ittifoqi tuzildi.

Avstraliya va Yangi Zelandiya AQSh tomonidan kommunistik xavfdan himoyala-nishni umid qilishgan edi. ANZYUS ishtirokchilari mamlakatga hujum boshlangunday bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri harbiy yordamga emas, balki maslahatni ko'zda tutishga imkoniyat bergan edi. AQSh, o'z navbatida, butun dunyoda xavfsizlik bo'yicha mintaqaviy tashkilotlar tizimini ishlab chiqqan edi. Ular Sharqiy blokga qarshi kurashda ittifoqchilarni mustahkamlashga mo'ljallangan bo'lgan. ANZYUS Tinch okeani mintaqasida xavfsizlikni ta'minlovchi tizim bo'lgan.

Avstraliya va Yangi Zelandiya uchun ANZYUSdagi ishtirok bu tashkilotga a'zo bo'lmagan Buyuk Britaniyadan mustaqil ekanligini bildirar edi.

Shuningdek, Avstraliyaning Koreya urushidagi faol ishtiroki bu mamlakatni Buyuk Britaniyadan mustaqil ekanligini bildirardi va Avstraliyani ANZYUS doirasida AQSh bilan ittifoqchi sifatida pozitsiyasini mustahkamlandi. Avstraliya mintaqada vaziyatning kuchayishi holatida AQSh tomonidan javobiy yordam ko'rsatilishiga umid qilardi. Avstraliya uchun ANZYUS va AQSh bilan ittifoqchilik aloqalari hozirgi kunda mudofaa siyosati asoslarini tashkil qiladi. Yangi Zelandiya va AQSh aloqalari 1985-yilda Yangi Zelandiya AQSh harbiy kema-larini o'z portlariga kirishiga ruxsat bermaganidan so'ng bir muncha susaydi. Chunki Yangi Zelandiya bu kemalar o'zi bilan yadro quroli va yadro xom ashyosini olib kelmoqda degan xavotirga tushgan edi. Natijada, 1986-yilda AQSh ANZYUS doirasida Yangi Zelandiyaga nisbatan o'z majburiyatlarini bajarishdan to'xtadi.

Avstraliya o'z qo'shnilari – Yangi Zelandiya va Tinch Okeani janubiy qismi davlatlari bilan aloqalarni rivojlantirishga intilmoqda. 1981-yilda mintaqaviy savdo-sotiq va iqtisodiy hamkorlik haqidagi (SPARTECA) Janubiy Tinch okeani shartnomasi imzolandi. Avstraliya va Yangi Zelandiya Janubiy Tinch okeani forumi mamlakatlariga mahsulotni imtiyozli olib kirish imkoniyatini yaratib berdilar.

“Sovuq urush” davrida AQShning ishonchli ittifoqchisi sifatida qolib Avstraliya ASEAN mamlakatlari bilan do'stona aloqalarni, ayniqsa, Indoneziya bilan strategik ittifoqchilik aloqalarini ta'minlagan edi. “Sovuq urush”ning tugashi Avstraliya tashqi siyosatining jonlanishiga olib keldi. Govard Doktrinasi Avstraliyani xalqaro siyosatda yanada faol rol o'ynashga undagan. Avstraliya taxminan Buyuk Britaniya butun dunyoda AQShning ittifoqchisi vazifasini bajargani kabi Janubi-Sharqiy Osiyo va Tinch okeani janubiy qismi mintaqasida shunday vazifani bajarishi lozim edi. Yangi tashqi iqtisodiy konsepsiya doirasida Avstraliya imkoniyatini sinab ko'rish uchun Sharqiy Timordagi harbiy harakat havola etildi. 1999-yilda Sharqiy Timorda mustaqillik referendumini o'tkazish uchun Avstraliya boshchiligidagi xalqaro kuchlar ushbu hududga kirib kelishdi. Sharqiy Timordagi tinchlikparvar harakatlar muvaffaqiyatli deb topildi. Bu o'z navbatida, Govard doktrinasining kelajakdagi rivoji va mintaqada Avstraliya rolini kuchaytirish yo'lida iz qoldirdi. Shu bilan birga Sharqiy Timordagi harakatlar va uning Avstraliya tashqi siyosati yo'lidagi oqibatlar AQSh bilan ittifoqchilik aloqalarida, Janubi-Sharqiy Osiyo va dunyoda peshqadam bo'lgan mamlakatlar bilan aloqalarda, shuningdek, Avstraliya resurslariga tegishli yangi konsepsiyada qator yetishmovchiliklarni keltirib chiqardi.

AQSh Sharqiy Timorda quruqlikdagi harbiy harakatlar uchun o'z qurolli kuchlarini havola etishdan va ANZYUS doirasida Avstraliyani

mintaqaga vakil qilib yuborishdan bosh tortdi. Avstraliya o'zi uchun muhim ahamiyat kasb etgan harakatini o'zining yaqin ittifoqchisining bevosita yordamisiz amalga oshirishga majbur bo'ldi. AQSh shunday bo'lsa ham transport va razvedka vositalarini, shuningdek, dengiz yordami vositalarini taqdim etdi. Bundan tashqari, AQSh Indoneziya tomonidan Timor orollari sharqiy qismiga bostirib kirishiga yo'l qo'ymaslik haqida xabar berdi. Avstraliya va AQShning sust holatga kelgan aloqalari hokimiyatga kichik-Dj. Bush kelganidan so'ng mustahkamlana boshladi. Bir tomondan, AQShning umumiy strategiyasi doirasida ANZYuSni mustahkamlash yo'li va ikkinchi tomondan, Avstraliya tomonidan ittifoqchilik aloqalarini mustahkamlash garovi sifatida AQShning butun dunyoda olib boriladigan harbiy harakatlarini qo'llab-quvvatlash zaruriyatini tushunib yetishi, ikki mamlakat o'rtasidagi tanglikni yengillashtirishga olib keldi. Avstraliyaning Afg'oniston va Iroqdagi harbiy harakatlarini so'zsiz qo'llab-quvvatlashi AQShni dunyo miqyosidagi qo'llab-quvvatlashini ifoda etadi. Iroqdagi harbiy harakatlarda Avstraliya harbiy qismlarining ishtiroki ittifoqchilik aloqalarining o'ziga xos ramzi hisoblanadi.

Butun dunyo bo'yicha AQSh harbiy harakatlarini so'zsiz qo'llab-quvvatlanishi Avstraliya uchun boshqa peshqadam davlatlar bilan aloqalarni keskinlashtirmoqda. Misol uchun, XXR Avstraliyani Tayvan masalasi bo'yicha yuz berishi mumkin bo'lgan to'qnashuvda AQShni qo'llab-quvvatlashi oqibati haqida ogohlantirgan.

Avstraliya AQShni XXRga qurol yetkazib berish sanksiyasini olib tashlash masalasi bo'yicha YELga bo'lgan bosimini qo'llab-quvvatlashdan bosh tortdi. AQShni Tayvan masalasida harbiy tomonlama qo'llab-quvvatlash imkoniyati taxminiy deb qaralmoqda. AQShni so'zsiz qo'llab-quvvatlashdagi pozitsiyani qat'iy ko'rib chiqili-shi XXRda inson huquqlarini himoya qilish masalasida ham ko'zga tashlanadi. Avstraliyaning AQSh va XXR o'rtasidagi taxminiy ixtilofdan majburiy chetlashishi ANZYuS bo'yicha yangi savollarni tug'dirishi mumkin.

Avstraliya Rossiyani ASEAN Mintaqaviy forumida ishtirok etishiga qarshi chiqdi. Hindistonning tez sur'atlarda o'sishi va Janubi-Sharqiy Osiyoga radikal islomning tarqalishi o'zgarayotgan dunyoda Govard doktrinasi moslashuvida yangi masalalarni keltirib chiqarmoqda.

Avstraliya harbiy qismlarining Sharqiy Timorda, so'ng Avstraliya ittifoqi chegaralaridan yiroqda ham o'mashishi Janubi-Sharqiy Osiyoning ayrim mamlakatlarini tashvishga solmoqda. Tailand va Filippin Sharqiy Timordagi missiyada ishtirok etishdi, biroq, bu ASEANda keskinlikni keltirib chiqardi. Chunki bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik prinsipining buzilishiga imkoniyat tug'ilib qolishi mumkin edi.

Malayziya mustaqillik to'g'risida referendum o'tkazilishi va xalqaro kuchlar-ning kiritilishini inobatga olgan holda Sharqiy Timor atrofidagi vaziyatning rivojini keskin qoraladi.

Sharqiy Timordagi harbiy harakatlar Indoneziya bilan Avstraliya o'rtasidagi aloqalarning yomonlashishiga olib keldi. Ammo, terrorizm bilan kurashda hamkorlik to'g'risidagi ikki tomonlama kelishuv ozgina bo'lsa ham bu aloqalarni ushlab turmoqda.

Sharqiy Timor, mustaqillikni qo'lga kiritgach, Avstraliya va uning moliyaviy yordam berish imkoniyatidan ko'ra, Indoneziya va ASEANning boshqa mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdan ko'proq manfaatdor ekanligini bildirmoqda. Misol uchun, Sharqiy Timor 2002-yilda ASEANda kuzatuvchi maqomini olish istagini bildirgan.

Govard Doktrinasi va uning amalga oshirilishi Avstraliyani Janubi-Sharqiy Osiyodagi mintaqaviy integratsiya jarayonlaridan umuman chiqarilishiga olib keldi.

Avstraliya 1974-yilda ASEAN bilan suhbat hamkori bo'ldi. Indoneziya, Malayziya va Filippin ishonchsizlik muhiti hukm sura boshlashi natijasida Avstraliya, Yangi Zelandiya va ASEANning o'zaro Erkin savdo zonalarini tashkil qilish haqidagi dastlabki rejalar masalasida muzokarani boshlashdan bosh tortishdi. ASEAN mamlakatlari pozitsiyasi Avstraliyaning yangi tashqi siyosati yo'lining va "Avstraliya qadriyatlarini"ni yuklashga urinishining zaifligini namoyon qildi. Avstraliya uchun ushbu qaror ASEAN Erkin savdo zonalarini amalga oshirish va ASEAN va XXRning umumiy bozorini shakllantirish sharoitida ibratli namunadir.

Avstraliya Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligida birinchi navbatda ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirmoqda. Singapur, Tailand va XXR bilan erkin savdo to'g'risida bitim tuzish imkoniyati Avstraliyaga NAFTAda qatnashmaslikdan yo'qotganining qisman o'rni to'ldirishga imkon beradi. Muqobil sifatida Avstraliya AQSh bilan erkin savdo to'g'risidagi kelishuvlariga ega.

Avstraliya va Yangi Zelandiya kelajakda yagona erkin savdo zonalarini shaklla-nishiga olib keladigan ASEAN bilan (SEP) yanada mustahkam iqtisodiy hamkorlik dasturida ishtirok etmoqdalar. Taraqqiyotga yordam, texnologiyalar almashinuvi, elektron tijorat SEPning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

ASEANning ayrim mamlakatlari bilan bo'lgan keskin aloqalari bu masalada asosiy to'siq bo'lib qolishi mumkin. Misol uchun, Malayziya mintaqaviylik jarayonlarini AQSh va Avstraliya ishtirokisiz ko'rib chiqmoqda. 10+3 guruhi (ASEAN va XXR, Janubiy Koreya va Yaponiya) Avstraliya tashabbusi - ATEsning muvaffaqiyatli alternativasi

hisoblanadi. Filippin va Avstraliyaning savdo munozaralari ham o'zaro bozorlarni ochishga to'sqinlik qilmoqda.

Govard Doktrinasi va uning amalga oshirilishi Avstraliya imkoniyatlari va resurslari, hamda uning tashqi siyosiy strategiyasiga binoan muammolarni keltirib chi-qardi. Mudofaa siyosatining o'zgarishi, butun dunyoda harbiy harakatlarda ishti-rok etish qurollanishda katta xarajatlarga olib kelmoqda. Yangi mudofaa siyosati Avstraliya mudofaasi uchun o'z kuchiga ishonishga tayanishi, mintaqaviy jarayonlarga jalb etilishi, hamda tinchlik va xavfsizlikning global ximoyasida ishtirok etishi lozim.

O'z kuchiga tayanish birinchi navbatda, tinchlikparvarlik harakatlarida ishtirok etish emas, balki Avstraliyaning birinchi o'rinda o'zining himoyasini inobatga olgan holda qirg'oq bo'yi nazoratini zamonaviylashtirishning juda muhim masalalarini yechishni va harbiy-dengiz kuchlarini mustahkamlashni talab qiladi.

Avstraliyaning mintaqaviy jarayonlarga aralashib qolishi bir tomondan, Sharqiy Timorda muvaffaqiyatli tinchlikparvar harkatiga, ikkinchi tomondan, dunyoda eng katta musulmon davlati -- Indoneziya, shuningdek, Malayziya va Filippin bilan aloqalarning keskinlashuviga va mintaqadagi integratsion jarayonlardan butunlay chiqib ketishiga olib kelmoqda. Avstraliya va ASEAN o'rtasidagi siyosiy ixtiloflar iqtisodiy harakatlarning bekor qilinishiga olib keldi.

Avstraliyaning sarf-xarajatlarning jiddiy o'sishidan tashqari harbiy sohada (shu jumladan Tayvan va Shimoliy Koreya masalasi bo'yicha) AQShning butun jahon loyihalarida qatnashishi XRR va Rossiya kabi mamlakatlar bilan aloqalarning keskinlashishiga sabab bo'lmoqda.

Avstraliya resurslari muvofiqligi va faol tashqi siyosiy strategiya muhim masala bo'lib turibdi.

Shunday qilib, Avstraliya AQShning ishonchli va izchil ittifoqchisidir. "Sovuq urush"ning tugashi Avstraliya ittifoqi tashqi siyosatining jonlanishiga olib keldi.

Sharqiy Timordagi harbiy harakatlardagi ishtirok Avstraliyaning tashqi siyo-sat yo'lini, shu jumladan qurolli kuchlar yordami bilan ham amalga oshirishga inti-lishni o'zida aks ettiradi.

Avstraliya tashqi siyosatining sifatii o'zgarishlari harbiy strategiyani qayta-dan ko'rib chiqishga va dunyo, birinchi navbatda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalarining o'zgarishiga sabab bo'ldi.

AQShning Afg'oniston va Iroqda olib borgan harbiy harakatlarini qo'llab-quvvatlash Avstraliyaning ittifoqchilik aloqalarini mustahkamlashga ehtiyoji borligini ham va mintaqadan tashqariga chiqib, o'zini zamonaviy xalqaro aloqalarning faol ishtirokchisi sifatida namoyon etish istagini ham o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.

2.TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe. 2011. – 67 p.

3.Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1.Барыгин И. Н. Международное регионоведение. - СПб.: Питер, 2016. – 384 с.

2.Мухаммадсидиков М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув қўлланма) - Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.

3.Мухаммадсидиков М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув қўлланма) - Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.

4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

8-BOB. SHIMOLIY AFRIKA DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI

Darsning maqsadi:

- Talabalarda Afrika mintaqasining xususiyatlari to'g'risida tushuncha shakllantirish;
- Talabalarda Afrika mintaqasidagi siyosiy vaziyat yuzasidan tushunchalarni shakllantirish;
- Yoshlar orasida sog'lom ma'naviy muhitni shakllantirish;
- talabalar Afrika davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borasida tasavvur hosil qilishlariga ko'maklashish;
- talabalarga nazariy tushunchalardan foydalanishni hamda amaliyotda ularni qo'llashni o'rgatish;
- talabalarga Afrika davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlari borasidagi to'la ma'lumotlarni etkazish hamda ushbu jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini singdirish;
- talabalarda davlatni har tomonlama rivojlantirish jarayonida o'ta muhim, o'ziga xos rol o'ynovchi tashqi siyosat va uning maqsadlarini amalga oshirishda muhim omil hisoblangan xalqaro muzokaralar bo'yicha nazariy bilim va amaliy mahoratni shakllantirish.

Tushunchalar va tayanch iboralar: Afrika Ittifoqi, Afrika Birligi Tashkiloti, xalqaro nizolar, hududiy mojarolar, NEPAD, Addis-Abeba, Gambiya, Zair, Kod-d'Iuar, Niger, Ruanda, Serra-Leone, Durban.

8.1. Afrika qit'asining geostrategik o'rni

Hozirgi vaqtda, Afrika jahon hamjamiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur "uyg'onayotgan qit'a" oldida bir qator murakkab geosiyosiy muammolar mavjud bo'lib, ularning ayrimlari uzoq, ko'p asrli tarixga ega, masalan mustamlakachilik, ish savdosi va hakazo. Ayrimlari yaqinda paydo bo'ldi yoki kuchayib ketdi va bu jarayon nisbatan kichik davrni o'z ichiga oladi, chunki SSSRning parchalanib ketishi bilan jahon geosiyosiy kuchlarining muvozanati o'zgaradi, bu esa shak-shubhasiz, mazkur qit'adagi hayotning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarida namoyon bo'ldi. Afrika xalqlari nisbatan kechroq siyosiy mustaqillikka erishishdi, biroq iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ularning ko'pchiligi hamon haqiqiy ijobiy o'zgarishlarni his etishganlaricha yo'q.

Afrika mamlakatlari mustamlakachilik zulmidan xalos bo'lgach, ularning ko'pchiligida G'arb, xususan AQShning ijtimoiy institutlari, huquq etalonlari oriyentatsiyasi va vesternizatsiya (g'arblashtirish) konsepsiyasi qo'llab-quvvatlanmadi. Biroq, bir vaqtning o'zida Afrikaning

Yevroosiyoga, xususan Sovet Ittifoqiga bo'lgan geosiyosiy moyillik g'oyasi ham keng taraqqiy etmadi.

Afrika - sayyoraning eng nizoli geosiyosiy nuqtasi degan nom ayniqsa XX asrning so'nggi choragida tobora mustahkamlandi. So'nggi o'n yil mobaynida qit'ada 35 ta yirik qurolli nizolar sodir bo'lganligi qayd etilgan bo'lib, ularda o'n milliondan ortiq kishi vafot etgan, shulardan 90 foizini - shahar aholisi tashkil etadi. Jahondagi qochoqlar sonining qariyb yarmi, (turli baholarga ko'ra - 7 mln. kishidan 10 mln. kishigacha) hamda ko'chirilgan shaxslarning 60 foizi (qariyb 20 mln. kishi) aynan shu qit'ada yashaydi. Jahon miqyosida, bolalar o'limi ko'rsatkichi qit'ada eng yuqori ko'rsatkich hisoblanadi: yiliga 8 mln. kishi¹.

Bu turli konfliktogen, ya'ni ixtilofli omillar: etnik va qabilaviy qarama-qarshiliklar, konfessional kelishmovchiliklar, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xarakterdagi ziddiyatlar va boshqalarning murakkab chigallashuvi bilan izohlanadi. Ayniqsa G'arbda, ba'zida Afrikaning rivojlanishini siyqa chizmaga keltirgan va bu muammoni sezilarli darajada ko'pgina ishlar soddalashtiradi. Bu haqda S.Xantington shunday yozadi: "Siyosatga massaning kirib kelishi keskinlikning yuzaga keltiradi, bu esa siyosiy beqarorlik natijasida rivojlanish uchun xavf-xatar tug'dirishi mumkin".

Afrika geosiyosiy holatining tahlili mavjud bo'lgan biror-bir chuqur izlanmalar (ishlar) SSSR, Rossiya, G'arb mamlakatlari, Afrikaning o'zidagi ilmiy adabiyotlarda deyarli mavjud emas. Geosiyosat va siyosatshunoslikning alohida yo'nalishlarini anglab yetishga bo'lgan intilishlar mavjud:

- XX asrning oxirlarida Afrika mamlakatlarining ijtimoiy-siyosiy rivojlanish yo'llarini tanlash muammolarini o'rganish;
- qit'a hayotida diktatorlik tartibi va armiyaning roli;
- diniy omilning ma'naviy-siyosiy roli;
- madaniyat va jamiyat - an'anaviylik va zamonaviylik sintezi;
- XXI asrda Afrikaning geosiyosiy rivojlanish istiqbollari.

XX asrning 90-yillari boshida Namibiyada "Afrika mustaqilligining 30 yilligi: yakunlar va istiqbollari" nomli konferensiya o'tkazilib, unda umumlashtiruvchi xulosa sifatida 30 yillik mustaqillik qit'aga na demokratiya, na taraqqiyot keltirgani, balki iqtisodiy va siyosiy tanglikni yanada chuqurlashtirib yuborgani, ya'ni mazkur "orol" geosiyosiy jihatdan G'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShga bog'lanib qolgani aytib o'tildi. SSSR va sotsialistik lager mamlakatlari tugatilganidan so'ng yuzaga kelgan yangi geosiyosiy holat, jahon kuchlar balansidagi (muvozanat) geosiyosiy bo'linishga qo'shimcha salbiy ta'sir qoldirdi.

¹ Российские стратегические исследования. - М., 2002. - С. 118

Hozirgi zamon Afrika mamlakatlari turli ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishga ega. Shu bilan birga ijtimoiy yo'naltirilganlik va ijtimoiy rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lmagan holda, asriy qoloqlikni tugatish, o'zining ijtimoiy suvereniteti, iqtisodiy mustaqilligi, ijtimoiy jarayonlarini mustahkamlash, yer osti, inson va moliyaviy resurslariga egalik qilish uchun kurash Afrika mamlakatlarining umumiy xarakterli jihati hisoblanadi.

Afrika yuzlab yillar mobaynida fuqarolik urushlari va harbiy nizolarga aylanib ketadigan etnik qarama-qarshiliklarni boshidan kechirib kelmoqda.

Ulardan eng qirg'inlisi 1994-yilda Ruandada boshlandi va qariyb ikki yil davom etdi. Hokimiyat qo'l ostida bo'lgan, radikal kayfiyatdagi xutu xalqi vakillaridan tashkil topgan hukumat tutsi "dushman" xalqining ommaviy yo'q qilinishini tashkil etgan holda, milliy masalani butunlay "yopish"ga qaror qildi hamda 1 mln. dan ortiq kishini qirib tashladi¹. "Buni faqat irqchilarning fashistlar Germaniyasidagi yoki "qizil kxmerlar"ning Kambodjadagi xatti-harakatlari bilan taqqoslash mumkin" - deydi Rossiyalik siyosatshunos Nartov².

2003-yilning iyul oyi o'rtalaridan boshlab, olmos, temir rudasi, kauchukka boy bo'lgan G'arbiy Afrika mamlakati hisoblangan Liberiyada har kuni yuzlab kishilarning hayotiga zomin bo'lgan fuqarolar urushi boshlandi. Qo'zg'olonchilar va prezident qo'shinlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar mamlakat poytaxti - Monroviyada yuz berdi. Biroq, mahalliy nizolar Markaziy va Sharqiy Afrika mamlakatlari Angola, Efiopiya, Sudan, Kongo, Nigeriya, Zimbabve, Somali, Mozambik, Serra-Leone, Chadda hali-hanuz tinchiganicha yo'q.

Chad Respublikasidagi fuqarolar urushi, qo'shni Sudandagi kabi, 1960-yillardan boshlab qisqa tanaffuslar bilan davom etib kelmoqda. Isyonchilar erkin ravishda bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib yurishmoqda. Ikkala mamlakatdagi ko'pgina qo'zg'olonchilarga qayerda urush qilishning farqi yo'q. Ular uchun ushbu hudud avlod-ajdodlarinikidir. Ularga pul, suv, oziq-ovqat, mollar uchun yaylov, qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish uchun yaroqli yer lozim. Bundan tashqari, Chadning janubiy tumanlari va Sudanda neft topildi. Mamlakatga keladigan valyuta tushumlarining ushbu yagona manbai so'nggi vaqtda keskinlikning qo'shimcha omiliga aylandi.

Afrikada separatizmning asosiy o'choqlari, aniqlangan neft zaxiralari mavjud hududlarga to'g'ri keladi. Mazkur energiya tashuvchisiga boy bo'lgan Eritreya Efiopiyadan ajralib chiqdi. Nigeriyada dengizga quyiladigan joyda mahalliy qabilalar neft platformalariga hujumlar

uyushtirishmoqda va qora oltinni qazib olishdan olinadigan daromadning nazoratini talab qilishmoqda.

Sanab o'tilgan va boshqa ijtimoiy "yaralar" qurollanish va harbiy nizolar borasidagi poygani keskinlashtirdi. Masalan, qit'a mamlakatlariga yillik xorijiy yordam 11 milliard AQSh dollarini tashkil etsa, qurollanish va harbiylarni saqlash xarajatlari esa 12 milliard AQSh dollaridan oshib ketadi. Aslida, harbiy to'qnashuvlar va hatto urushlar deyarli to'xtamayotgan Efiopiya, Angola, Zair milliy halokat chegarasida turishibdi. Shunday qilib, Efiopiya va Eritreya bir-birlariga qarshilik ko'rsatayotgan bo'lsalar, UNITA harbiy guruhi Angolada suv va havo chegaralarini o'z ichiga olgan holda, hududning sezilarli qismini nazorat qilmoqda. Harbiy to'qnashuvlar Mozambik, Sudan, Somali va boshqa ba'zi mamlakatlarda sodir bo'lmoqda. Milliy iqtisodiyotlarning zaifligi to'qnashuvlarning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Zairlik professor Jorj Nzongola Ntalajaning so'zlariga qaraganda, AQSh, Fransiya va Belgiya Zair iqtisodiyoti tanazzulining aybdorlari bo'lib, uning fikriga ko'ra, mazkur qudratli mamlakatlar ushbu mamlakatda "xalq manfaatlariga qaraganda, faqat shaxsiy boyish to'g'risida ko'proq g'amxo'rlik qilgan boshqaruvchi qo'g'irchoq to'dalarning manfaatlari doirasida" harakat qilishgan¹.

G'arb mamlakatlarining "tinchlik o'rnatuvchi" kuchlari fuqarolar urushining avj olishiga o'z "hissa"larini qo'shishmoqda. Masalan, Chadda "asosan qo'zg'olonlar bo'yicha ogohlantiruvchi zarbalar beruvchi jangovor texnika, vertolyotlar, samolyotlarga ega xorijiy legiondagi 1,5 mingga yaqin fransuz soldatlari" joylashgan.

Shu va boshqa sabablar tufayli, ko'pgina amerikalik yetakchilar Fransiya sobiq ichki ishlar vaziri N.Sarkozining Senegal, Mali va boshqa mamlakatlarga bo'lgan tashrifini xusumatli tarzda kutib olishdi. Parlament deputatlari Malida uni "toza suvning ig'vogari" sifatida baholab, "tashrifning bekor qilinishi"ni talab qilishdi. Senegalning sobiq prezidenti Abdulay Vad "Fransiyaning Afrika siyosati"ni qattiq tanqid ostiga oldi.

Shimoliy-Sharqiy Afrika mintaqasining geostrategik mavqei uning xalqaro dengiz kommunikatsiyasini bog'lab turgan Qizil dengiz sohillarida joylashganligi bilan belgilanadi. Qizil dengiz Shimoldan Suvaysh va Aqaba portlaridan Janubdagi Bab al-mandab bo'g'ozigacha cho'ziladi². Bab al-mandab bo'g'ozini Qizil dengizning janubiy darvozasi va bu bo'g'oz Qizil dengizning janubdagi eng tor nuqtasi hisoblanib, juda muhim strategik mavqega ega. Mazkur bo'g'oz janubdan Adan ko'rfazi bilan

¹ Мухаммадсидиков М.М. Африка – геостратегическая ахмиятига молик кутуба / Шарқшунослик (ТошДШН). – 2007. – № 2. – Б. 109.

² Нартон Н.А., Нартон В.И. Геополитика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007. – С. 527.

¹ Смирдинова С. Крестующий голос Франкофонии // Ж. Азия и Африка сегодня. – 2003. – №5. – С. 31

² The World Book Encyclopedia. Chicago, London, Sydney, Toronto. – United States of America, 1994. Vol. 16. – P. 191.

so'ngra Hind okeani bilan bog'lanadi. Bab al-mandab – Qizil dengiz – Suvaysh yo'li Arabiston yarim oroli va Fors ko'rfazi neftini G'arbiy Osiyo, G'arbiy Yevropa va Amerika qit'asiga eksport qilish uchun xalqaro dengiz qatnovini amalga oshiruvchi asosiy yo'l hisoblanadi. Ana shu vaziyat, mazkur mintaqaning strategik ahamiyatini belgilovchi omillardan sanaladi. Har kuni ushbu bo'g'ozdan o'nlab neft tankerlari va o'nlab savdo va harbiy kemalar qatnaydi. Shu bilan birga Qizil dengiz, Arab Mashrig'i va Mag'ribini bog'lab turuvchi eng qulay va qisqa dengiz yo'lidir. Bab al-mandab bo'g'oziga kirib-chiqayotgan barcha kemalar Yaman, Jibuti va Somali qirg'oqlaridan albatta o'tadi. Shuning uchun, bu mintaqaning xalqaro ahamiyati ham katta.

Jahon mamlakatlarining ham kundalik faoliyatlarida, xalqaro savdo-sotiq, eksport-import ishlarini amalga oshiruvchi kemalari va harbiy dengiz kuchlarini Suvaysh-Qizil dengiz yo'nalishi bo'ylab harakatlanishida mazkur dengiz va kanaldan ununli foydalanadilar. Ushbu dengiz kommunikatsiya yo'li Shimoliy-Sharqiy Afrika mintaqasidagi Sudan, Jibuti, Eritreya va Efiopiya kabi davlatlar uchun yagona dengiz yo'li, shuningdek, MAR, Yaman Respublikasi va Isroil uchun muhim dengiz yo'li bo'lib xizmat qiladi.

Albatta, ushbu mintaqalarda joylashgan orollar ham mazkur ikki mintaqaga egalik qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun, Hozirgi vaqtda Isroil davlati Eritreya orqali Qizil dengiz mintaqasidagi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan Xanish orollariga o'z ta'sirini o'tkazishga intilmoqda.

Mintaqa xalqlari qadimdan savdo-sotiq bilan shug'ullanganliklari sababli bu mintaqa Osiyo bilan Yevropani bog'lab turuvchi dengiz transport yo'liga aylandi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab, Suvaysh kanali Fors ko'rfazidan Yevropa va Shimoliy Amerikaga neft transportirovkasi amalga oshiriladigan dengiz kommunikatsiyasining asosiy qismlaridan hisoblanadi.

Ma'lumki, Hozirgi vaqtda mintaqa xavfsizligini ta'minlash, mintaqa davlatlari oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi. Ammo, buyuk davlatlar neftga bo'lgan o'z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, mintaqa davlatlariga ta'sir ko'rsatishning turli vositalaridan foydalanishga harakat qiladilar. Shu sababli, buyuk davlatlar manfaatlarining neft tankerlari harakatlanadigan hudud, ya'ni mintaqa xavfsizligiga bog'liqligi natijasida uning ahamiyati yana ham ortishi mumkin. Masalan, ikkinchi Fors ko'rfazi urushi paytida (1998-1999 yillar) neft eksport qiluvchi arab mamlakatlari o'z neftini himoya qilish, uning xavfsizligini ta'minlash hamda importer davlatlarga yetkazib berishga qodir emasliklari namoyon bo'ldi. O'z

navbatida G'arb mamlakatlari, ya'ni neft iste'molchilari uni himoya etishga qodir ekanliklarini ko'rsatdilar.

Mintaqaning strategik ahamiyati ko'p jihatdan neft omiliga bog'liq bo'lib, FKADHK mamlakatlarida ishlab chiqariladigan neftning ko'p qismi Fors ko'rfazidan Xormuz bo'g'ozini orqali Ummon ko'rfaziga va undan Adan ko'rfaziga, u yerdan Suvaysh kanali bilan O'rta Yer dengizi va Yevropaga yetib boradi. Shuning uchun, Qizil dengiz yo'li xarajatlarini arzon tushishi va vaqtdan yutish jihatidan juda muhim o'rin tutadi.

Suvaysh dengiz yo'li harbiy-strategik jihatdan katta ahamiyatga egadir. 1990-1991-yillarda Quvaytni Iroq bosqinidan ozod etish operatsiyalari davomida va keyinchalik, Afg'onistondagi xalqaro terrorizm bazalariga qarshi aksiterror kuchlarning mintaqaga olib kirilishi, hamda 2003-yilning boshida AQSh va Buyuk Britaniya boshchiligidagi ittifoqdosh kuchlarning Iroqdagi Saddam Xusayn tuzumini ag'darib tashlash maqsadida olib borgan harbiy operatsiyalari davomida AQSh, Yevropa va jahonning bir qancha mamlakatlaridan harbiy kuchlar, harbiy texnika va turli uskunalari asosan Atlantika okeani – O'rta Yer dengizi – Suvaysh kanali orqali Hind okeani va Fors ko'rfaziga olib o'tildi. Harbiy kuchlarni Iroqqa safarbar qilishda, urushdan so'ng vaziyatni barqarorlashtirish va tinchlik o'rnatish hamda Suvaysh yo'nalishi bo'ylab Fors ko'rfazi sari Iroq xalqiga insonparvar yordam ko'rsatish uchun zaruriy ashyolar ortilgan kemalar harakatlanishini ta'minlash maqsadida, Hozirgi vaqtda ham Qizil dengizdan keng foydalanilmoqda. Albatta kemalar qatnovidan Shimoliy-Sharqiy Afrikada joylashgan barcha davlatlar manfaatdordir.

Xulosa qilib aytganda, Afrika nizolari qit'ani beqaror vaziyatda ushlab turibdi. Nizolar kelib chiqish omillari turli xil bo'lib, bizning fikrimizcha, asosiy dominant iqtisodiy-ijtimoiy qoloqlik ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Qit'a davlatlarining past suratlarda rivojlanish jarayoni uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Bu esa, qit'adagi vaziyatni yanada uzqroqqa suradi. Muammolarni global darajadagi ta'siri oshmasligi uchun, nizolarni xalqaro miqyosda hal qilish lozim. Bu - dunyo yetakchi davlatlarining bir maqsad yo'lida birlashtirishga ham bog'liqdir.

8.2. Afrika qit'asidagi mojarolarning genezisi va ular bilan bog'liq muammolar

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi dunyoda tinchlikni, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash, insoniyatga bo'ladigan har qanday tahdid va chaqiriqlarga qarshi hamjihatlik asosida kurashishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi.

Shu bois, Afrikadagi nizo va qarama-qarshiliklar nafaqat Afrika qit'asini, balki dunyo xavfsizligini ta'minlashga o'z ta'sirini

ko'rsatayotganligi, butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

Afrika nizolarining klassifikatsiyasini o'rganish va tahlil qilish ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki, bu qit'ada insoniyat oldida turgan barcha global muammolar o'z ko'rinishiga ega. Shuning uchun ularni tashqi va ichki nizolarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Tashqi nizolarga qit'adagi davlatlarning bir-biri bilan nizolari, hududiy mojaro va bahslarini kiritishimiz mumkin.

Afrika qit'asida, XX asming oxiri XXI asr boshlarida yuz bergan voqealar va siyosiy jarayonlar nafaqat qit'adagi davlatlarni, balki butun dunyo jamoatchiligi diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda, desak mubolag'a bo'lmaydi. Afrika qit'asi yer yuzi maydonining 6 foizini tashkil etib, Yevroosiyo qit'asidan so'ng ikkinchi o'rinni egallaydi. Afrikaning umumiy maydoni 29,2 mln km² bo'lib, yer yuzidagi quruqlikning 20,4 foizini tashkil etadi¹. Afrika qit'asi aholisi soni 1 milliardga yaqin bo'lib, qit'alar orasida yuqori o'rinni egallaydi. Afrika qit'asida 55 ta davlat mavjud va ulardan 5 ta tan olinmagan davlatlar va 5 ta tobe hududlar (orollar) hisoblanadi.

Xalqaro hamjamiyatning tarkibiy qismi bo'lgan Afrika qit'asi turli ko'rinishdagi bir necha asr tarixga ega geosiyosiy muammolardan masalan, mustamlakachilik, qulchilik va boshqalar mintaqadagi barqarorlikni yo'lga qo'yish uchun asosiy tahdid solgan omillardan biri sifatida namoyon bo'lgan. SSSRning parchalanishi bilan dunyodagi geosiyosiy kuchlar balansi bir muncha o'zgarib, Afrika qit'sida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'daniy sohalar o'zgarishlarga uchradi.

Hozirgi vaqtda Afrika qit'asi olimlar tomonidan geosiyosiy nizolar maydoni sifatida ta'kidlanmoqda. Chunki, so'nggi 400 yil ichida qit'dagi barqarorlik darajasi juda ham past ko'rsatkichlarni namoyon etib, buni qit'adagi 10 mlnga yaqin tinch aholining qirilib ketishiga olib kelgan 35 ta katta harbiy nizolar bilan ta'kidlash mumkin. Dunyodagi qochoqlardan taxminan 7 - 10 millioni qit'adagi aholi soniga to'g'ri keladi va qit'a aholisining taxminan 60 foizini ko'chib kelgan muhojirlar tashkil etadi.

Afrika qit'asining AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlaridan, transmilliy korporatsiyalar va xalqaro moliyaviy markazlardan siyosiy va iqtisodiy tobelik darajasining yuqoriligi, doimo global ijtimoiy muammolar: ochlik, qashshoqlik, savodsizlik, xalqlarning siyosiy va umumiy ma'daniyatining pastligi, kuchli siyosiy va iqtisodiy inqiroz, xalqlar va dinlar o'rtasidagi tushunmovchiliklar kelib chiqishiga olib kelmoqda.

¹ Мухаммадсидиков М.М. Африка-конфликтная геополитическая сфера планеты // Международный научный журнал. Наука. Образование. Техника. Кыргызско-Узбекский университет. Ош. Кыргызской Республика. - 2009. - № 2 (30). - С. 37-39.

Zamonaviy Afrika siyosiy planda asosan, avtoritar tuzumdagi davlatlardan tashkil topgan. Avtoritar tuzumdagi davlatlarning paydo bo'lishiga asosiy sabab sifatida kapitalizm va sotsializm tizimlarining qit'adagi ta'sirini kuchaytirish uchun olib borgan harakatlari tushuniladi. O'ttiz yil mobaynida bu ikki tizim uchun Afrika kurash maydoni bo'lib keldi. Bu tizimlar Afrika qit'asi davlatlaridagi diktatorlarni o'z manfaatlariga erishish yo'lida moliyaviy tomondan ta'minlab kelgan. Avtoritar tuzumdagi xalqlar diktatorlarga bo'ysunib siyosat va geosiyosatning subyekti emas balki, obyekt sifatida namoyon bo'lganlar. Aynan mana shu sabablar 1960-yildan so'ng Afrikadagi beqarorlikni yuzaga keltirdi va buning natijasida qit'ada 100 ga yaqin harbiy to'ntarishlar bo'lib o'tdi.

Afrika qit'asi geosiyosiy holatini o'zgartiruvchi yana bir omil, bu turli xalqlar o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi. Afrikaning etnik tarkibi - rang-barang xalqlar va qabilalar mozaikasiga o'xshab ketadi. Qit'ada taxminan 50 ta millat va elatlar, ming xil tilda so'zlashuvchi 3 mingga yaqin qabilalar istiqomat qiladilar.

Afrika davlatlarining ko'pchiligi tabiiy geografik chegaralarga bo'linib, aniq demarkatsiya qilinmagan. Afrika qit'asi davlatlarining chegaralaridan 44 foizi meridian va parallel bo'yicha chegaralangan, 30 foizi to'g'ridan-to'g'ri va yoysimon shaklda belgilangan. Hududlarning bunday tarzda bo'linishi xalqlar o'rtasidagi nizolar va urushlar asosi hisoblanadi.

Afrika qit'asidagi barqarorlikning ta'minlanishi bugun nafaqat qit'a davlatlari balki butun dunyo uchun asosiy muammolardan biri bo'lib qoldi. Xususan, Afrika qit'asidagi barqarorlikni ta'minlashda tahdid solayotgan bir necha omillarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- Davlatlar o'rtasidagi o'zaro nizolar;
- Fuqarolar urushi;
- Xavfsizlik darajasining pastligi va jinoyatchilikning yuqoriligi;
- Davlat chegarasidan yashirincha, boj to'lamasdan mol o'tkazish (kontrabanda bilan shug'ullanish);
- Ekologik jinoyatchilik;
- Noqonuniy qurollar savdosi bilan shug'ullanish;
- Terrorizm;
- Qaroqchilik va neftni bunkerlash;
- Noqonuniy narkotik moddalari savdosi bilan shug'ullanish.

Bu omillarning har biri qit'adagi davlatlarning o'zaro nizolariga ham olib kelmoqda. Omillarni tahlil qiladigan bo'lsak, masalan, davlatlar o'rtasidagi o'zaro nizolar asosan qabilalar orasidagi jangovor kuchlarga asoslanadi. Bunday holatlarda ko'pgina hukumatlar qabilalardagi ko'ngilli lashkarlarini proksi sifatida jo'natadilar yoki hukumatlar

qo'zg'alonchilarga qarshi kuchli operatsiyalar o'tqazib, qo'zg'alonchilarning harakatlarini kuch bilan bosib, fuqarolik bazalarini hukumatlarni qo'llab-quvvatlashga chorlaydilar. Bunday holatlarga Darfurdagi Janjavid va 1998-yildagi Efiopiya va Eritreya o'rtasidagi chegaraviy urushlar bilan misol qilishimiz mumkin.

"Afrikadagi fuqarolar urushi o'zining shavqatsizligi bilan mashhur. Shuningdek, ularning etnik, hududiy va diniy jihatlardan tashkiliy ko'rinishlarining murakkabligi o'ziga xos ahamiyatga ega. Fuqarolar hukumatlar va nohukumatlardagi qo'zg'alonlar uchun qo'llab-quvvatlovchi kuch sifatida xizmat qiladi".¹ Fuqarolar urushini olib borishida har ikki tomon maqsadlari biri-biriga qarama-qarshi bo'ladi. Afrikadagi ko'pgina fuqarolar urushining qo'zg'alonchilar uchun manfaatini ko'radigan bo'lsak, ular asosan, tuzumlar aldov yoki majburlash yo'llari orqali erishgan boyliklar, mol-mulk va chorva mollarini qaytarish uchun tuzumga qarshi chiqadilar. Hukumatlar esa fuqarolarga nisbatan "kollektiv jazolash" strategiyasini qo'llash orqali qo'zg'alon yetakchilarini o'z vaxshiyliklari uchun javobgarlikka tortishga urinadi.

Fuqarolar urushining tashkil etilishida albatta tashqi kuchlarni ham hisobga olish lozim. Qit'aning resurslarga boy ekanligi tashqi kuchlarni albatta o'ziga jalb etadi. Masalan, tashqi kuchlar u yoki bu davlat o'rtasida nizolarni uyushtirish orqali faol ishtirokchilarni ta'sir darajasini pasaytirish yo'li bilan resurslarga ega bo'lgan holatlari ham kuzatiladi.

Afrikada kontrabanda va odam savdosi bilan shug'ullanuvchi uyushgan jinoyatchilikning bir necha ko'rinishlari mavjud. BMTning narkotik moddalari va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (YuNODK)ning ma'lumotlariga ko'ra, "Afrika davlatlari orasida Nigeriya, Gana va Marokash kontrabanda va odam savdosi bilan shug'ullanishda asosiy generatorlar vazifasini o'tab kelmoqda. Bu davlatlar odam savdosi va kontrabanda orqali yiliga taxminan 32 milliard AQSh dollari miqdorida foyda ko'radilar. Bunday holda Sharqiy va Janubiy Afrika tranzit yo'li vazifasini o'tab, odam savdosi va kontrabanda operatsiyalari Osiyoda o'tqazilayotganligi kuzatilmoqda".² Shuningdek, Adan Ko'rfazi Somali va Yaman tranzit yo'llari orqali yosh ayollar va erkaklar ya'ni ishchi migrantlar odam savdosi qurbonlari bo'ladilar. BMTning qochoqlar ishi bilan shug'ullanuvchi Yuqori komissariat Boshqarmasining

ma'lumotlariga ko'ra, "ushbu yo'nalish bo'yicha bir oy mobaynida 100 ga yaqin odam noqonuniy migratsiya qilish orqali nobud bo'ladi".¹

Afrikaning ko'pgina davlatlari uchun o'g'rilik asosiy muammo hisoblanadi. Boy fuqarolarga tajovuz qilish, ularning bolalarini o'g'irlash ko'plab uyushgan jinoyatchi guruhlar uchun odatiy hol hisoblanadi. Janubiy Afrika, Nigeriya va Keniyada sindikatlar guruhi tashkil etilgan bo'lib, ular o'zlarini maxsus odam o'g'irlyadigan guruh sifatida namoyish etadi. Afrikadagi shunga o'xshash guruhlardan Niger daryosi deltasidagi MYEND va Saxiliyadagi AKIM Malining shimoliy qismlarida odam o'g'irlash va odam savdosi bilan shug'ullanadilar.

Noqonuniy qurol savdosining ko'payganligi Afrikada fuqarolar urushi va qabilalar o'rtasidagi nizolarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillardan biri hisoblanadi. Afrikadagi noqonuniy qurol sotish va noqonuniy qurollar sonining ortishi, sovuq urush davrida AQSh va Sobiq Sovet Ittifoqi tomonidan Afrikaga yo'naltirilgan edi. Bu esa Hozirgi vaqtda xalqaro embargoning buzilishiga sababchi bo'layapti. BMTning ma'lumotlariga ko'ra, "dunyodagi noqonuniy qurollarning 100 millionga yaqini Afrikada tarqatilib, bu dunyoning umumiy ko'rsatkichlaridan 20 foizini tashkil etadi".²

Noqonuniy qurollar savdosi uchinchi taraf tomonidan tashkil etilgan chegara hududlaridagi urushlarda Afrika davlatlari hukumatlari ko'pgina hollarda yashirin tarzda qo'zg'alonchilar guruhlarini qurol bilan ta'minlaydi. Bunday hollarda, ko'pgina Afrika davlatlarining harbiylari ikkinchi darajaga tushib qolishi holatlari ham kuzatilgan. "Hozirgi vaqtda noqonuniy qurol savdosi bilan shug'ullanuvchi Sharqiy Yevropalik Viktor But Afrikadagi har xil guruhlarini qurollar bilan ta'minlaydi".³ Qurollarning tarqalib ketishiga yana bir sabab bu Afrika hukumatlari omborlaridan qurollar va o'q-dorilarning hududiy bozorlarga tarqalib ketishidir. Qurollar sonining ortib ketishi Afrika davlatlarida turli hil tajovuzkor guruhlar, terroristik aktlar sodir etilishiga olib kelmoqda.

Afrika terrorizmga qarshi kurashishda qit'alar orasida faol harakat qilmoqda. Hozirgi vaqtda terroristik guruhlar orasidan "Al-Qoida"(EAAQ), AKIM, "Al-Shabab", "Salafiy jihodchilar va targ'ibotchilar guruhi" va boshqalar mavjud. Afrika musulmonlarining fikriga ko'ra "Al-Qoida" terroristik guruhi Afrika qit'asidagi xalqaro kuchlarning musulmon davlatlari asosan, Somali va Sudandagi tinch

¹ Mark Duffield, Development, Security and Unending War: Governing the World of Peoples. – London: Polity Press, 2007. – P. 67.

² UNODC, Trafficking in Persons: Global Patterns. – Vienna: UNODC, 2006. – P. 85.

Also see United States Department of State, Trafficking in Persons Report 2009, Washington, DC, June 2009; and UNODC, Organized Crime and Irregular Migration from Africa to Europe (Vienna: UNODC, July 2006).

¹ Kaptein: Peter Woodward. The horn of Africa: State politics and international relations. – London-New York: Tauris Academic Studies, 2007.

² African Union, "Small Arms and Light Weapons," available at <www.africanunion.org/root/au/AUC/Departments/PSC/Small_Arms.htm>.

³ Douglas Farah, Merchant of Death: Money, Guns, Planes and the Man Who Makes War Possible. – Hoboken, NJ: John Wiley, 2007.

holatni ta'minlashi uchun qilinayotgan faoliyatiga qarshi harakatlar qilish, neft qazib olinadigan ayniqsa, Nigeriyadagi neft qazib olinadigan hududlarda beqarorlikni vujudga keltirish, bu bilan jahon iqtisodiga ta'sir o'tkazish va G'arb bilan aloqalar o'rnatayotgan hukumatlarga zarar yetkazish kabilardan manfaatdor hisoblanadi. "Al-Qoida" Afrikadagi bir necha islom jangovorlari guruhlarini bilan aloqalari mavjud. Masalan, AKIM guruhining yangi tarkibi hisoblangan Jazoir va Malining shimolidagi harakatlar va Somalining janubiy qismidagi "Al-Shabab" harakati shular jumlasidandir.

"Al-Qoida" harakati Janubiy Afrikada ko'plab sayyohlar, hukumat vakillari va boshqalarni asirga olganlar. Ularning evaziga katta miqdorda pul yoki xorijdagi qamoqlardagi o'zlarining odamlarini ozod qilishni talab qilganlar. Shuningdek, bu harakat o'z guruhdoshlari orasidan bir nechasini o'ldirishgan. Masalan, 1998 yil Nayrobidagi portlatishlarga aloqasi bo'lgan Axmad Xalfan Jiylanini Pokistonda qo'lga olishib o'ldirishgani yoki yana bir misol 2005 yil Londondagi portlatishlarga aloqasi bo'lgan Xorun Rashid Asvatni ham qatl etganlari buning yaqqol misolidir. AQSh hukumatining ta'kidlashicha, so'nggi paytlarda Janubiy Afrikada ikkita katta oila mavjud bo'lib, aynan ular "Al-Qoida"ni moliyaviy tomondan ta'minlab turadi degan taxminlar ham mavjud. Shuningdek, bu guruh Janubiy Afrikadagi JCh-2010 ga oshkorlikka ega bo'lish maqsadida tajovuz qilgan degan gumonlar ham mavjud. Shimoliy va G'arbiy Afrikada AKIM asosiy terroristik tahdid hisoblanadi. AKIM harakati 2007-yilda "Salafiy jihodchilar va targ'ibotchilar guruhi" "Al-Qoida" terroristik guruhiga sodiqligi to'g'risida qasamyod qilganidan so'ng tashkil etilgan bo'lib, shu yilning dekabr oyida Jazoirdagi BMT bo'limlardan birida portlash uyushtiriladi. AKIM ning asosiy maqsadi bu Mag'rib va Saxiliyaning viloyatlarida transmilliy ko'chib o'tish faoliyatini amalga oshirishdir. Ya'ni, ushbu hududlarda dastlabki islom jangovorchilarini va jamoatchiligini joylashtirish hamda Liviya islom jangovor guruhi, Marokash islom jangovor guruhi, Tunis islom fronti, Mavritaniya targ'ibotchi va jihodchilar guruhi ham shular jumlasidandir. Hozirgi vaqtda AKIM asosan o'zining terroristik harakatlarini Saxiliya va Mavritaniyada olib bormoqda. AKIMning asosiy batal'onlari Muxtar Bilmuxtar va Abdul Xamid abu Zaid hisoblanadilar. G'arbiy Afrikada AKIMning Nigeriyadagi "Boko Haram" jangovorchilar guruhiga qo'shilishi mumkinligi to'g'risida xavfsirashlar mavjud.

Afrikadagi hududiy mojarolarni tahlil qilgan holda shuni aytish mumkinki, mojarolar asosan xalqlar va qabilalar joylashuvining hududiy jihatdan noto'g'ri taqsimlanganidan kelib chiqmoqda. Gap shundaki, 1885-yil Berlin Konferensiyasida buyuk mustamlakachi davlatlar Afrika

hududini bo'lishib olgan edi. Natijada, o'zaro bog'liq bo'lmagan mintaqalar va xalqlar birlashtirilgan, tarixan shakllanib kelgan umumiy davlat va qirolliklar esa bir necha qismlarga bo'lib tashlangan. XX asrning 60-yillariga kelib, yosh mustaqil davlatlar oldida milliy birlikni tashkil qilish va yaxlit hududga ega bo'lish muammolari kelib chiqqan boshladi¹.

Hozirgi vaqtga kelib, bu hududiy mojarolar Afrikaning bir necha davlatlari o'rtasida, jumladan, Kamerun va Nigeriya, Chad va Liviya, Efiopiya va Somali, Malaviy va Tanzaniya davlatlari o'rtasida saqlanib qolmoqda. Shuningdek, Qomar orollari davlati Mayotta orolini Fransiyadan qaytarib olishga harakat qilmoqda. Bundan tashqari, Afrika davlatlari o'rtasida chegaralari demarkatsiya qilinmagan hududlar uchun ham bahs va munozaralar mavjud. Ayniqsa, daryo bo'ylab o'tgan chegaralar umuman belgilanmagan. Masalan, Benin-Niger, Kot-D'Ivuar-Zair davlatlari orasida ikki va o'ndan ortiq hududiy maydonlar qaysi davlatga tegishligi aniq belgilab qo'yilmagan. Bu kabi hududiy mojarolar va bahslar o'z yechimini topmayotganligi qit'aning boshqa mojarolari bilan uyg'unlashib ketmoqda.

Agar davlatlar o'rtasidagi mojarolarni tashqi ziddiyatlarga kiritib, ichki ziddiyat va qarama-qarshiliklarga bir davlat doirasidagi fuqarolar huquqini buzulishi, resurslar va hokimiyat uchun siyosiy lider va partiya, turli xil siyosiy kuchlar, shuningdek, milliy, etnik va diniy birlashma va guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni keltirish mumkin.

Afrikaning 29 davlatida 1989-yilgacha bir partiyali tizim bo'lgan bo'lsa, 90-yillar boshida ko'ppartiyali tizimga 45 davlat o'tdi. Ko'ppartiyali tizimga o'tish Afrikadagi nizolarni barqarorlashtirmadi, chunki, partiyalar qabila va etnik mansublik asosida tashkil etilib, har bir partiya hokimiyat uchun shavqatsiz kurashadigan siyosiy liderlar qo'l ostiga o'tdi.

Nigeriyalik professor A. Adedede Afrika mojarolarining kelib chiqish sabablarini o'rganib "7 D's" atamasini kiritadi. Unga ko'ra yetti omil: qurg'oqchilik, cho'llanish, demografiya, qaramlik, muvozanatsizlik, beqarorlik va qarzdorlik², mojarolarning sababidir. Darhaqiqat, oxirgi paytlarda nizolar tabiiy resurslar uchun bo'lib, Afrikaning ko'pgina davlatlarini xavf ostiga solmoqda. Ayniqsa, qurg'oqchilik mintaqaviy muammolarni keltirib chiqarishiga olib kelishi mumkin.

BMTning 1999-yil oxirlarida nashr qilingan rivojlanish dasturining ma'ruzasida, Afrikada yaqin 25 yilda nizolar "eng qimmatbaho tovar"- suv uchun bo'lishini bosharot qilgan. Bu nizolar bir qancha davlatlar hududidan o'tadigan daryo va ko'llar mintaqasida vujudga kelishi

¹ Актуальные проблемы межафриканских отношений. – М., 1983. – С. 178.

² Baynham S. Conflict in the 20th century. Afrika from 1945. – L. - NY-Toronto-Sydney, 1987. – P. 45.

munimkin. Ichimlik suvi yetishmasligi, har ikkinchi afrikalikni ichimlik suvisiz yashashiga olib keladi. Natijada, "qaynoq nuqtalar"ni Niger, Volta, Zambezi daryolari sari yetaklaydi.

Shuningdek, Pol Kole ham Afrika nizolarini "resurslar uchun urush" deb nomlagan edi. Uning ta'kidlashicha, Afrikadagi deyarli barcha yuqori darajadagi urushlar 1965-yildan boshlanib, siyosiy kurashdan ko'ra, iqtisodiy ochko'zlikka asoslangan edi¹.

Afrika davlatlarining katta qismi dunyo xo'jaligidan chekkada joylashganligi ham bu davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qilmoqda.

XXI asr boshlariga kelib, Tropik Afrikaning 51 foiz aholisi qashshoq bo'lib, dunyo kambag'allarining 24,3 foizini tashkil qildi².

Tropik Afrika davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tiklashga ta'sir o'tkazayotgan yana bir omil, aholining demografik o'sishidir. Olimlarning fikricha, Afrikada demografik o'sish darajasi har yili 2-2,5 foizni tashkil etadi. Bu holat rivojlangan davlatlarda (dunyo YaIM 75 foiz beradigan) 0,3 foizni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, Afrika aholisining o'sish surati juda sezilarlidir. Iqtisodiyotga nomutanosib demografiyaning o'sishi, mintaqada kambag'al, och va bilimsiz aholini ko'payishiga, shuningdek, Shimol va Janub o'rtasidagi farqning oshishiga olib kelmoqda³. Bu holat qishloq aholisini shaharga migratsiyasini oshishi va natijada kelgindi guruhlar bilan shaharliklar o'rtasida qarama-qarshiliklarni vujudga keltirishi mumkin.

Boshqa mintaqalarga qaraganda Afrikada separatizm juda avjiga chiqqan bo'lib, ular ma'lum etnikka mansub bo'lgan guruhlar o'rtasida resurslar uchun talashishga qaratilgan. Bu holat afrikalik liderlarning tushunishicha, davlatning hududiy yaxlitligini ta'minlashga ta'sir qilib, ayirmachilar tomonidan o'z o'lkalarida monopoliyaga erishish va resurslardan foydalanishda hukumat boshqaruvidan mustaqil bo'lishga intilmoqdalar. Bu kabi holatlar Senegal davlatining asosiy guruch yetishtiradigan mintaqasi Kazamansda, Zairning mis moddasiga boy Shaba o'lkasida, Angolaning neft va olmosga boy hududlarida sodir bo'lmoqda. Shuningdek, 1967-yil Nigeriyaning neftga boy Biafroy mintaqasi davlatdan ajralib chiqishga urinishi natijasida, fuqarolar va markaziy hukumat qo'shinlari o'rtasida fojiali to'qnashuv bo'lib o'tadi. Bu kabi nizolar Sudanning Darfur o'lkasida ham ro'y berib, neft uchun kurashga asoslanmoqda.

Bundan tashqari, Afrikaning ba'zi davlatlarida etnik guruhlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash ketmoqda. Masalan, Burundi va Ruanda davlatlarida ikki millat: xutu va tutsi millatlari o'rtasida qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib, bir necha bor bu ikki millat o'rtasida qonli to'qnashuvlar yuz bergan.

1962-yil Ruanda o'z mustaqilligini e'lon qilgandan so'ng, hukumat mamlakatning 85 foiz aholisini tashkil qiladigan xutu millatidan tashkil topadi. Bundan norozi bo'lgan tutsilar hukumatga qarshi chiqadi. Natijada, 1990-yil hukumat tutsilarga qarshi repressiyani boshlab yuboradi va 1994-yilda bu ochiqchasiga genotsidga aylanib 700-800 mingga yaqin tutsi o'ldirib yuboriladi. Bu fuqarolar urushida Pol Kagamoy boshchiligidagi ruandalik vatanparvarlar g'alaba qozonib, amalda hukumatga tutsi millati keladi.

Burundi davlatida ham xutu aholisi ko'p bo'lsada, mustaqillikni e'lon qilganidan so'ng, hukumat tutsilar qo'lga o'tadi. Bu holatdan endilikda xutu millati norozi bo'ladi. Mamlakat Prezidenti Pera Buyoya harakati tufayli, 1993 yil xutu aholisidan qonunan saylangan Prezidentga hukumatni topshirishi bilan qurolli to'qnashuv to'xtatiladi. Ammo bu bilan etnik mojaro to'xtab qolmadi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, na tutsi va na xutu millatlari o'zaro tuzilgan "etnik shartnoma" qonun-qoidalarga amal qilishga harakat qilmayapti. Chunki, tutsi aholisi ozchiligi evaziga demokratik saylovlar natijasida hukumatga xutularni kelishi yoki hukumatni bo'linishidan qo'rqayotgan bo'lsa, xutular, bizning fikrimizcha, hukumat hozirgacha tutsilar qo'lida qolayotganligidan va xutularni markazdan uzoqlashtirayotganligidan xavfsiramoqda.

Nizolarning eng muhim omillaridan biri bu diniy qarama-qarshiliklardir. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozinki, Afrika aholisining 42 foiz musulmonlar, 22 foiz xristianlar, 36 foiz mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiluvchilardir. Diniy qarama-qarshiliklarning kuchayishiga og'ir iqtisodiy vaziyat sabab bo'lib, ko'pgina davlatlarda hukumatga qarshi diniy tashkilotlar tuzila boshladi. Masalan, Sudanda "Sudan xalq ozodlik armiyasi" tuzilib, u davlatni shariat asosida boshqarishni talab qilib chiqadi. Mamlakat Prezidenti Nimeyri 1983-yil davlat mafkurasi va qonuni shariat asosida boshqarilishini e'lon qilishi ham vaziyatni o'zgartirmadi. Hozirgi vaqtda ham Sudan ichki xavfsizligini ta'minlashda diniy qarama-qarshilik katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Chad va Efiopiyada fuqarolar urushi Sudan muammosiga o'xshashdir. Misol uchun, Efiopiya musulmonlar istiqomat qiladigan Eritreya uchun 30 yil urush olib bordi. Lekin Eritreyaliklarning qat'iyatligi evaziga 1993-yil Eritreya o'z mustaqilligini e'lon qildi.

¹ Каранг: Collier P. Doing Well out of War. — Wash. World Bank. 2002.

² World Bank. World Development Report 2000. — Wash. 2001. — P.24.

³ Абрамова И.А. Демографическая ситуация в странах Африки: новые тенденции. Конференция африканистов. Безопасность Африки: внутренний и внешний аспекты. — М.: 2005. — С. 68.

Xristian va musulmon din vakillarining to'qnashuvi ayniqsa, Nigeriyada avjiga chiqqan. 2000-yil fevral oyida Kadun viloyatida bu ikki din vakillari o'rtasida qonli to'qnashuv bo'lib, har ikki tomondan 400 ga yaqin kishi halok bo'ldi. 2006-yilda esa bu to'qnashuv yanada alanga olib, masjid-madrasalar va cherkovlarga o't qo'yildi. Mamlakat Prezidenti O.Obasanjo vaziyatni yumshatish uchun shariat asosida boshqarilishini (ba'zi shtatlarda) ma'lum chegaralangan holda bo'lishiga va'da berdi. Ammo vaziyat hozirgacha ijobiy holatga o'tgani yo'q.

Umuman olganda, Nigeriyada nafaqat xristianlar va musulmonlar bir-biriga qarshi kurashgan, balki bu kabi dinlarning boshqa oqimlari ham o'z dushmanlarini o'zga din vakili sifatida ko'rib, kurash olib borishgan.

Bu kabi Afrikadagi muammolar qit'aning xavfsizligini ta'minlashga katta ta'sir qilib, bir davlatdagi mojaro boshqa davlatga o'tib ketayotganligini ko'rsatadi. Masalan, Nigeriyadagi mojaro qo'shni hududlarga o'tib ketgan. Shuningdek, Ruandadagi fuqarolar urushi natijasida xutu qabilasi vakillari Kongo Demokratik Respublikasiga qocha boshlaydi. Kongo davlatining hukumati bu qochoqlarga qarshi o'z harbiylarini yuborish orqali ularni o'z hududlariga kirishini ta'qiqlab qo'yadi.

Bundan tashqari, ba'zi Afrika davlatlarida ham ichki, ham tashqi muammolari mavjud. Masalan, Nigeriyada diniy qarama-qarshilik bo'lsa, tashqi mojaro Kamerun bilan hududiy nizosi mavjud. Ichki qarama-qarshilikning kuchayishi Kamerun davlatining ham xavfsizligiga tahdid bo'lishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, Afrika nizolari qit'a bo'ylab yoyilishi, nafaqat qit'ani balki, dunyo xavfsizligiga tahdidir. Ko'pgina ekspertlarning fikricha, Tropik Afrikaning ko'pgina davlatlaridagi bunday tartibsizlik va qaloqlik, qashshoqlarning Shimoliy Afrikadagi davlatlarga ko'chishi va u yerdagi vaziyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, Janub-Shimol (ya'ni rivojlangan davlatlar) o'rtasidagi nisbat keskin ortishi, Shimolning janubga o'z ko'magini berishga majbur bo'ladi.

Shuning uchun, BMT va AI tashkilotlari bu nizolarni oldini olishga kirishmoqda. Albatta, bu tez bo'ladigan jarayon emas, chunki, qit'adagi davlatlarning manfaatlarini birlashtirish va har bir davlatning o'z ichki muammolarini xalqaro gumanitar yordamlar bilan hal etish lozim.

I. Qit'adagi mojarolarni bartaraf qilish masalasini bir yoki bir necha davlatlar kuchi bilan hal qilib bo'lmaydi. Bu masala jahon hamjamiyatining birlashgan kuchini talab qiladi. Davlat hokimiyatining kuchsizlanishi hamda etnik ozchilikka nisbatan tazyiq, diniy murosasizlik, resurslarni noto'g'ri taqsimlash va ijtimoiy adolatsizlik kabi mojarolarning

tub sabablarini yo'qotish bo'yicha jahon hamjamiyatining faol harakatini jalb qilish kerak. Jahon hamjamiyati mojarolarning oldini olishni samarali qo'llab-quvvatlashi, shuningdek, mojarodan keyingi tiklanish jihatlariga ko'proq e'tibor qaratishi lozim.

2. Afrikaning xavfsizlik sohasidagi keskin vaziyatdan chiqib keta olishi hamda buning natijasida siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erisha olishi, iqtisodiy rivojlanish yo'lida va globalizatsiya jarayonida teng huquqli ravishda ishtirok etishga ildam qadam qo'ya olishi jahon hamjamiyatining izchil urinishlariga bog'liq.

3. Mojarolarning oldini olish hamda ularni hal qilishda mintaqaviy tashkilotlar muhim rol o'ynaydi. G'arbiy Afrika davlatlarining iqtisodiy birlashmasi, Janubiy Afrika mamlakatlarining Afrika taraqqiyot birlashmasi, hukumatlararo taraqqiyot tashkiloti Afrikadagi mojarolarni hal qilishda faol ishtirok etadi, bular tinchlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha operatsiyalarga muhim qo'shimcha hisoblanadi.

Nazorat va topshiriq savollari:

1. Jahon xaritasida Afrika davlatlarining siyosiy-geografik holatini tavsiflab bering ?

2. Arab Mag'ribi davlatlari tashqi siyosat kontseptsiyasi asosiy o'lchamlari tushunchasiga ta'rif bering ?

3. Afrika Ittifoqi davlatlari xavfsizlik tizimi masalalari haqida aytib bering ?

4. Afrika davlatlarining AQSh va Yevropa davlatlari bilan munosabatlari nimadan iborat deb o'ylaysiz ?

5. Bugungi kunda AQShning Afrikadagi siyosatiga Frantsiya va boshqa Yevropa davlatlarining munosabatlari qanday?

6. Shimoliy Afrika davlatlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga tavsif bering.

7. Afrika Birligi tashkilotidan Afrika Ittifoqiga aylanish istiqbollari haqida ma'lumot bering.

8. Marokashdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga umumiy tavsif bering.

9. Marokashning Afrika Ittifoqiga a'zoligi muammolari nimadan iborat?

10. "Hozirgi davrda G'arbiy Saxro muammosi" mavzusida prezentatsiya tayyorlash.

11. "Arab Mag'ribi davlatlarida islom omili" mavzusini muhokama etish.

12. Yevropa Ittifoqining AMT davlatlari munosabatlari haqida ma'lumot bering.

13. Shimoli-sharqiy Afrika davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga tavsif bering.

14. Liviyaning jahon hamjamiyatidagi o'rniga baho bering.
15. Zamonaviy bosqichda Marokash – Jazoir munosabatlari qanday?

Mustaqil ish savollari:

1. Siyosiy xarita yordamida Afrika davlatlarini siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va geografik holatini gapirib bering ?
2. Frantsiyaning Afrikadagi siyosatini xarita yordamida aytib bering ?
3. Afrika mamlakatlarining hozirgi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvolidi internet tizimlari orqali mustaqil o'rganish.
4. Nigeriyaning xalqaro munosabatlardagi o'rnini yoritib bering.
5. JAR tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini tavsiflab bering.
6. Zamonaviy bosqichda Shimoliy Afrika davlatlarida yuz berayotgan rivojlanish jarayonlariga tavsif bering.
7. “Afrika Ittifoqi - Yevropa munosabatlari” mavzusida ma'ruza tayyorlash.
8. Yevropa Ittifoqi tashqi siyosatida Arab Mag'ribi davlatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash.
9. Misr tashqi siyosatida Yaqin Sharq muamosini yoritib bering.
10. Jazoir tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.
11. “Afrika davlatlari va jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi” mavzusida ma'ruza tayyorlang.
12. “Rangli inqiloblar”dan so'ng Shimoliy Afrika davlatlarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
13. XXI asrda Afrika Ittifoqi: yutuq va muammolari mavzusida prezentatsiya tayyorlash.
14. AQSh tashqi siyosatida Afrika davlatlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Kathy Pain. Changing Urban and Regional Relations in a Globalizing World. – USA, 2014. – 248p.
2. TimoBehr., JuhaJokela. Regionalism and global governance: the emerging agenda. –Notre Europe, 2011. – 67 p.
3. Rouben Azizian, Carleton Cramer. Regionalism, security and cooperation in Oceania. – USA: APCSS, 2015. – 172 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Барыгин И. Н. Международное регионоведение. - СПб.: Питер, 2016. – 384 с.
2. Мухаммадсидиқов М.М. Замонавий Халқаро муносабатларнинг минтақавий жиҳатлари (Ўқув кўлланма) - Т: ТошДШИ, 2013. – 182 б.
3. Мухаммадсидиқов М.М. Хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ижтимоий-сиёсий жараёнлар (Ўқув кўлланма) - Т: ТошДШИ, 2013. – 160 б.
4. Muhammadsidiqov M.M. Sharq mamlakatlari xalqaro munosabatlari (O'quv qo'llanma) – T: ToshDSHI, 2017. – 240 b.

GLOSSARIY

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Ta'rif
mintaqa	регион	region	"Mintaqa" lotinchadan "qism, bo'lak" ma'nolarini anglatadi. Mintaqa quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak: umumiy tarixiy rivojlanish; o'ziga xos muayyan madaniy xususiyat; yagona va birbiriga tutash geografik hudud; • iqtisodiyotining o'xshashligi; mintaqaviy xalqaro tashkilotlar doirasida birgalikda faollik yuritish.
Mintaqaviylas huv	регионализация	regionalizati on	Mintaqaviylas huv hududiy xususiyati asosida iqtisodiy, madaniy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan davlatlarning bir biriga yaqinlashuv jarayoni.
Jahon regionalizmi	Мировой регионализм	World regionalism	Jahon regionalizmi globalashuv bosqichlaridan biri bo'lishi bilan birga unga qarama-qarshi tendensiyadir.
Geosiyosiy mintaqaviylas huv	Геополитическая регионализация	Geopolitic regionalizati on	Geosiyosiy mintaqaviylas huvla "katta makonlar"ning shakllanishi va ajratilishi, ularning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudrati jahon g'egemoniga qarama-qarshi turishi mumkin.
asosiy siyosiy jarayonlar	первичные политические процессы	primary political processes	aholining faolligini, ya'ni barakatlarda aholining turli qatlamlarining ishtiroki
beqaror siyosiy jarayonlar	нестабильность и политические процессы	instability political processes	siyosiy tizimdagi yoki siyosiy hokimiyatdagi inqirozli vaziyatlarda paydo bo'ladi va rivojlanadi
BMT	ООН	UN	Birlashgan Millatlar Tashkiloti. 1945 yilda tuzilgan. dunyodagi 200 dan ortiq davlatlar BMT a'zosi. 1992 yil 2 martda O'zbekiston ham unga a'zo bo'lib kirdi
boshqaruv	управление	managemen t	turli tizimlar (biologik, ijtimoiy, texnologik) ning funksiyasi. u shu tizimlarning muayyan tuzilishini saqlab turadi, faoliyat, taribni ta'minlaydi, dasturlar, maqsadlarni amalga oshiradi
buddaviylik dini	буддизм	buddhism	dunyodagi eng ko'p tarqalgan dinlardan bo'lib, mil. avv. 6-5 asrlarda hindistonda paydo bo'ldi
Davlat	государство	state	butun xalqqa, kishilarning barcha ijtimoiy birliklari, partiyalar va harakatlar, ko'ngilli uyushma va ittifoqlarga xizmat qilishi majburiy bo'lgan organ
davlat shakli	форма государства	form state of	murakkab ijtimoiy hodisa, u o'zaro bog'langan uch unso'mi o'z ichiga oladi: boshqaruv shakli, davlat qurilishi shakli va davlat rejim shakli

davlatlar o'rtasidagi raqobat	соперничество между государствами	rivalry between states	bu obyektiv hodisa bo'lib, u suveren davlatlarning barchasi uchun xarakterlidir. u munosabatlar va manfaatlar yig'indisi sifatida muayyan vositalar orqali yuzaga keladi.
demografik resurslar	демографические ресурсы	demographic resources	hokimiyatning maxsus resurslaridir. bu resurs boshqa resurslarni ishlab chiqaruvchi universal, ko'p funksiyali resursdir
demokratik rejim	демократический режим	democratic regime	inson huquqlari va erkinliklari ta'minlangan, siyosiy erkinliklardan bimalol foydalana oladigan rejimdir
demokratiya	демократия	democracy	xalq hokimiyati. Bu xalq tomonidan idora etish bo'lib, oliy hokimiyat xalq qo'lga topshiriladi va xalq uni yo bevosita, yo erkin saylovlar yordamida o'zi saylagan vakillari (vakillik demokratiyasi) orqali amalga oshiradi.
dunyoqarash hosil qilish funksiyasi	прогностическая функция	predictive function	siyosiy voqelik to'g'risida aniq tasavvurlarning shakllanishiga ko'maklashadi.
ekzogen	экзогенный	exogenous	tashqi sabab, turtki natijasida vujudga kelgan ta'sirlar
elat	нация	nation	iqtisodiy aloqalarga, til, hudud, madaniyat mushtarakligiga, o'z-o'zini anglashga, mushtarak psixologiyaga ega bo'lgan va mazkur belgilar millat bilan qiyoslaganda kamroq rivojlangan, barqaror, kamsonli birlik
elita	элита	elite	fransuzcha «elite» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u eng yaxshi, tanlangan degan ma'noni bildiradi
endogen	эндогенный	endogenous	ichki sabablar natijasida vujudga, kelgan ta'sirlar
etnik guruh	этническая группа	ethnic group	bir necha yuz yoki ming kishidan iborat bo'lgan, bir-biri bilan zaif bog'langan birlik, birlashuv asosida etnik belgilar votadi
etnografik guruh	этнографическая группа	ethnographic group	millat yoki elatning alohida ajralib qolgan, til, madaniyat, turmushda o'ziga xosliklarni saqlagan qismi
evolyuesiya	эволюция	evolution	siyosiy jarayonlarni asta-sekin, bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat bo'lib, siyosiy jarayonlarning eng asosiy va nisbatan keng tarqalgan shakli hisoblanadi.
federativ davlat	федеративное государство	federative state	davlat tuzilishining yuridik jihatdan belgilab qo'yilgan siyosiy mustaqillikka ega bo'lgan davlat birlashmalaridan

			tuzilgan, murakkab (ittifoq) davlatdan iborat shakli
feodalizm avtokratiya	самодержавие феодализм	autocracy in feodalism	avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan yakka shaxsning hukmronligi
G'arb regionalizmi	Западная регионализм	Western regionalism	G'arb regionalizmi. Har qanday jamiyatda shaxs manfaat va huquqlarining ustuvorligiga asoslangan Yevropa regionalizmi muvaffaqiyatli rivojlanmoqda.
Amerika regionalizmi	Американская регионализм	American regionalism	Amerika regionalizmi. Amerika liberalizmi G'arb liberal qadriyatlaridan foydalangan holda yuqori texnologiyalar jo'g'rofik periferiyasiga aylandi.
Sharq regionalizmi	Восточная регионализм	Eastern regionalism	Sharq regionalizmi Xitoy va boshqa Osiyo davlatlari Sharq regionalizmidan foydalanmoqda, avtoritar davlat hokimiyati bilan bosqichma-bosqich jahon bozoriga ochiq bo'lishga asoslanadi.
hokimiyat	власть	government	odamlarning ehtirosalarini jilovlashga va ularda fuqarolik fazilatlarini ta'biyalashga qodir bo'lgan kuch
huquqiy davlat	правового государства	judicial state	siyosiy hokimiyatning o'ziga xos belgilarini, funksiyalari va rivojlanish tamoyillarini ko'z atib borishga, ularning salbiy oqibatlari va qirralarini bartaraf etishga majbur
ijtimoiy mobillik	социальная мобилизация	social mobilization	shaxs, guruh yoki qatlam mavqecining o'zgarishi bilan bog'lig' jarayonlar
ijtimoiy omil	социальный фактор	social factory	fuqarolik jamiyati va plyuralizmning mavjudligi
ijtimoiy qatlamlashuv	социальная стратификация	social stratification	o'zaro bog'liq va pog'onalashuv asosida tashkil topgan, qatlamlar birligidan iborat ijtimoiy tengsizlik tizimi
inson huquqlari	права человека	human rights	shaxsga o'z ihtiyoriga ko'ra faoliyat ko'rsatish (erkinliklar) yoki, muayyan imtinozlarga ega bo'lish (huquqlar) imkoniyatini beruvchi individ va davlat o'rtasidagi munosabatlar tamoyillari, me'yorlaridir
inson jamoasi	человеческое сообщество	human community	odamlarning o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan talablari natijasida vujudga kelgan
institutlar	институты	institutes	siyosiy faoliyat subyektlarining siyosiy faoliyat mexanizmlari bilan aloqadorlikda amalga oshuvchi tadbirlarni qo'llab-quvvatlovchi, turtki beruvchi, nazorat
institutsonall ashuv	институционали зация	institutional ization	rasmiylashgan, barcha e'tirof etgan qoidalar, qonunlar, an'ana va maro simlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlarning barqaror namunalarning shakllanishi
iqtisodiy elita	экономическая элита	economic elite	bu boshqaruv tizimida o'z faoliyatini xususiy mulk asosida olib boruvchi.

iqtisodiy omil	экономический фактор	economic factory	boshqarayotgan elitaning bir qismidir erkin bozor iqtisodiyotining mavjudligi
iqtisodiy resurslar	экономические ресурсы	economic resources	ijtimoiy va xususiy ishlab chiqarish va iste'mol qilish uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklar, ularning umumiy ekvivalenti sifatida pullar, texnika, unumdor erlar, er osti qazilma boyliklari va hokazolalar kiradi
jamiyat elitasi	социальная элита	social elite	bu o'zlarining tug'ma ruhiy (psixologik) xususiyatlari sababli, yuqori fazilatni yoki o'z faoliyat sohaslarida yuqori darajadagi qobiliyatni ko'rsata oladigan ma'lum bir kishilar guruhi
jamiyatning siyosiy tashkiloti	политическая организация сообщества	political organization of community	moddiy asosni vujudga keltiradigan muayyan tashkilotlar va muassasalar majmui, siyosiy tizim butun binosining poydevori, uning muayyan vazifalarini amalga oshiradigan ma'muriy-boshqaruv tuzilmasi
jen	жен	jen	insonni sevish, insoniylik
kadrlar partiyalari	партия персоналий	parties of personnels	xix asr o'rtasida evolyusiya jarayonida elektoral qo'mitalar va parlament guruhlaridan paydo bo'lgan. ular nisbatan kam sonli ekanliklari, a'zolikning erkinligi bilan ajralib turadi va, eng avvalo, professional siyosatchilarga hamda partiyani moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan moliya elitasiga suyanadi
kategoriya	категория	category	narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlari va aloqalarini aks ettiruvchi umumiy tushunchalar
kompromiss	компромисс	compromise	o'zaro yonbosishlar natijasida erishilgan bitim.
konfederatsiya	конфедерация	konfederati on	bu to'la mustaqil davlatlarning ko'ngilli ittifoqidir, davlatlar ittifoqining shakli bo'lib, unda a'zo davlatlar o'z suverenitetini to'liq saqlab qoladi
konflikt	конф.инкт	conflict	u yoki bu obyektning bir vaqtning o'zida kamida ikki va undan ortiq subyektlarning maqsad va manfaatlarini to'la qondirmasligi natijasida vujudga keladigan ijtimoiy vaziyatga aytiladi
konflikt qatnashchilar	участники конф.инктов	participants of conflicts	bizularni qisqacha tarzda tomonlar deymiz.
konflikt subyektlari	субъекты конф.инктов	subject of conflicts	tomonlar tashkilotlar, partiyalar va hokazo shunga o'xshash siyosiy tuzilmalardan iborat bo'lishi mumkin
konfliktlarning obyekti	объекты конф.инктов	object of conflicts	mavjud qadriyatlar, moddiy dunyo, hudud va hokazolardan iboratdir

konsensus(kelishuv)	консенсус	consensus	qaror ovoz berish yo'li bilan emas, kelishuv yo'li orqali qabul qilinadi.
konservativizm	консерватизм	conservatism	davlat va jamiyat hayotining tarixan vujudga kelgan shakllarini, uning oila, millat, din, mulkchilikda namoyon bo'luvchi qadriyatlarini saqlab qolishga qaratilgan g'oyaviy — siyosiy ta'limot va harakat
kontrelita	контрэлита	contra elite	hukmron bo'lmagan elita
kuch ishlatuvchi resurslar	ресурсы принуждения	resources of forcing	bu qurol-yarog', jismoniy majburlovchi muassasalar va buning uchun maxsus tayyorlangan kishilardir
latent bosqichi	фаза латентного	phase of latent	konfliktlar yashirin holatda bo'lgan bosqich
legal	легальный	legal	qonuniy
liberalizm	либерализм	liberalism	shaxs erkinligi va boshqa fuqarolik va siyosiy huquqlarini e'tirof etuvchi va davlat faoliyati sohalari cheklovchi ta'limot va ijtimoiy — siyosiy harakat.
lider	лидер	leader	yo'l ko'rsatish xususiyatiga ega inson boshqalarga ta'sir eta olish, muayyan maqsadlarga erishish uchun ularning birgalikda faoliyatini tashkil eta olish qobiliyatiga ega
liderlik	лидерство	leadership	bu boshqaruvchanlik maqomi, qarorlar qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy pozitsiyadir
madaniy-axborot resurslari	культурно-информационные ресурсы	cultural-information resources	bilim va axborot hamda ularni olish va tarqatish vositalari: fan va ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar tashkil etadi
majburlovchi hokimiyat	обязательный правительством	compulsory government	majburlovchi resurslarga tayanadigan va majburiy kuch ishlatishni qo'llash yoki kuch ishlatish bilan ta'did qilish yordamida kishilar ustidan nazorat qilishdir
majburlovchi resurslar	обязательные ресурсы	compulsory resources	bu ma'muriy jazolash bilan bog'liq bo'lgan vositalardir. bu vositalardan, odatda, utilitar resurs ish bermay qolganda foydalaniladi
manu qonunlari	законы Ману	Manu's laws	insonning to'g'ri, imonli hayot kechirishini belgilab beruvchi diniy-falsafiy, siyosiy, axloqiy va huquqiy qoidalarning yig'indisidan iborat bo'lgan manba
marginal guruh	маргинальная группа	marginal group	bir — birini istisno qiluvchi qadriyatlar, me'yorlar ta'siridagi, turli ijtimoiy guruhlar, tizimlar, madaniyatlar chegarasidagi odamlar guruhi
Mazdak ta'limoti	учение Маздака	mazdak's doctrine	barcha odamlarning teng huquqliligi to'g'risidagi ta'limot.
me'voriy	нормативные	regulatory	insonning ichki dunyosi, qadriyatlar va

resurslar	ресурсы	resources	xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi vositalar
metodologik funktsiya	методологическая функция	methodological function	siyosatshunoslikning asosiy xulosalari alohida olingan ijtimoiy hodisalarni o'rganuvchi xususiy siyosiy nazariyalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.
mexanizmlar	механизмы	mechanisms	an'analar, urf-odatlar, qoidalar, qonunlar siyosiy faoliyat subyektlariga ta'sir etish uslublari.
millat	нация	nation	hudud, iqtisodiy aloqalar, til, ruhiy o'ziga xoshlik, madaniyat va o'z o'zini anglashning umumiy jihatlariga ko'ra ajralib turuvchi ijtimoiy guruh
Millatchilik	национализм	nationalism	mafkura va siyosat bo'lib, uning asosida milliy mustaqillik va ustunlik g'oyasi, boshqa xalqlar vakillariga bepisandlik bilan qarash yotadi
milliy guruh	национальная группа	national group	mazkur mamlakat (mintaqa)da tub aholi bo'lmagan millat, xalq-elatning bir qismi
milliy munosabatlar	национальные отношения	national relationship	milliy etnik rivojlanish subyektlari; millatlar — elatlar, etnik guruhlar va ularning davlat birlashmalari o'rtasidagi munosabatlar
Monarxiya	монархия	monarchy	bu shunday boshqaruv shakli, unda oliy hokimiyat yakka bir shaxs tomonidan amalga oshiriladi va, odatda, meros bo'lib o'tadi
Monoteizm	монотеизм	monotheistic	yakka xudolikka asoslangan diniy qarash
mutlaq monarxiya	абсолютная монархия	absolute monarchy	boshqaruvning shunday shakli, unda oliy davlat hokimiyati qonun bo'yicha to'laqon bitta shaxsga bo'ysunadi
nazariy bilish funksiyasi	функция теоретических знаний	theoretical knowledge function	siyosatshunoslik siyosat to'g'risida, uning jamiyatdagi roli to'g'risida bilimlar hosil qiladi.
neokonservativizm	неоконсерватизм	neocconservatism	muntoz konservativizm va liberalizm g'ovalarini uyg'unlashtiruvchi mafkura.
nomzodlarni ilgari surish, ularni olish bosqichi	фаза номинации	nomination phase	turli tashkiliy, siyosiy axborot-yashviqiy tadbirlarni o'z ichiga oluvchi bosqich
obyekt	объект	object	subyektning bilish va boshqa faoliyati nimaga qaratilgan bo'lsa, ana shuni anglatadi.
parlament	парламент	parliament	qonun chiqaruvchi organ. o'zbekiston parlamenti ikki palata: qonunchilik palatasi va senatdan iborat
parlamentar respublika	парламентская республика	parliamentary republic	parlamentning roli katta. u prezidentni, ya'ni davlat boshlig'ini saylaydi. hukumat parlament tomonidan tuziladi va uning oldida javob beradi
politeizm	политеизм	polytheistic	ko'p xudolikka asoslangan diniy qarash

		ic	
pragmatizm	прагматизм	pragmatism	(yun. ish, faoliyat), faqat, amaliy foydali natijalarni beruvchi bilimnigina haqiqiy, deb bilishga asoslangan yo'nalish
prezidentlik respublikasi	президентская республика	presidential republic	prezident parlament yo'li bilan emas, balki maxsus tartib, ya'ni xalq tomonidan saylanadi
qadriyat	значение	value	borliqdagi narsa, hodisalarning jamiyat, guruh shaxs ehtiyojlariga muvofiq kelishi yoki kelmasligi nuqtai nazaridan ahamiyati.
qonun	закон	law	empirik va nazariy jihatdan asoslangan juda umumiy yoki universal qaydlar
quyi darajadagi elita	низко степен. политической элиты	low degree political elite	mahalliy doirada faoliyat olib boruvchi siyosatchilar tashkil qiladi (rahbarlar va mahalliy boshqaruv organlari deputatlari, regional doiradagi partiya a'zolari)
ratsional-oshqora liderlik	рациональное прозрачное лидерство	rational-transparent leadership	liderlikni saylashning tartibi, unga muayyan hokimlik vakolatlarining oqilligi, qonuniyligi to'g'risidagi tasavvurlarga asoslanadi
reformatoirlar	реформаторы	reformers	hokimiyat tarkibini keng qamrovli islohotlar vositasida tubdan o'zgartirishga intiladilar
regulyativ funktsiya	функция регулирования	regulatory function	siyosiy bilimlarni egallash kishining siyosiy xatti-harakatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.
revolyusiya	революция	revolution	jamiyat hayotini tubdan va keskin o'zgartiradi va u davlat to'ntarilishi sodir bo'lishi bilan bog'liq
shaxslar	индивид	individuals	siyosiy faoliyat subyektlari
shovinizm	шовинизм	chauvinism	o'ta urishqoq millatchilik bo'lib, bir millatning boshqasiga, odatda, kichik millatning katta millatga bo'ysunishini bildiradi
sinf	классы	classes	daromad miqdori, kasbinnig nufo'zligi, bilimi, hokimiyatga ta'siri darajasiga ko'ra belgilanuvchi, ijtimoiy maqomi taxminan bir xil bo'lgan odamlar guruhi

siyosat	политика	politics	an'anaviy ravishda davlat va jamoat ishlarini, odamlar, ijtimoiy guruhlar, xalqlar, millatlar, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liq faoliyat sohasi. Sinf, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi hokimiyat va jamiyatni boshqarishga oid munosabatlar, faoliyat, xatti-harakat va kommunikatsion aloqalarning ko'p qirrali olami.
siyosiy elita	политическая элита	political elite	bu hokimiyatga erishgan, jamiyat hayotining turli sohalarida buyruq beruvchi o'rinlarni egallagan odamlar to'dasi emas, balki barcha siyosiy tizimlarda bo'ladigan, mukammal tashkil etilgan hamkorlik asosidagi ijtimoiy guruhlardir
siyosiy inqiroz	политический кризис	political crisis	qarama-qarshilik, kelishmovchilik, to'qnashuv va ziddiyatlar natijasida hokimiyat stukturasi nazorat qilishning vo'qolishidir
siyosiy konflikt	политический конфликт	political conflict	davlat, ijtimoiy va etnik guruhlar, siyosiy partiyalar va harakatlar, ma'lum shaxslarning siyosiy manfaatlari, maqsadlari va qarashlarining to'qnashuvidan iboratdir
siyosiy millat	политическая нация	political nation	siyosiy tizimning rivojlanishi, ustivor qadriyatlar, me'yorlariga doir yakdil bo'lgan fuqarolar birligi
siyosiy muloqot	политический контакт	political communication	tegishli axborotning tarqalishini o'z ichiga oladi
siyosiy munosabatlar	политические отношения	political relationship	siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritish va amalga oshirish bilan bog'liq holda jamiyatda qaror topadigan munosabatlar
siyosiy omil	политический фактор	political factor	fuqarolar siyosiy madaniyatining yuqori darajasi
siyosiy rejim	политический режим	political regime	davlatning alohida shakli uchun xos bo'lgan siyosiy munosabatlar, hokimiyat organlari tomonidan qo'llanadigan usul va vositalar, davlat hokimiyati va jamiyatning qaror topgan munosabatlari, rafkuraning hukmron shakllari, ijtimoiy va sinfiy o'zaro munosabatlar, siyosiy madaniyat va tafakkur turlarining majmui diktatura shakllaridan
siyosiy tizim	политическая система	political system	siyosiy hokimiyatni shakllantiruvchi va amalga oshiruvchi vositalari bo'lgan davlat,

			davlat tashkilotlari va munosabatlarning yig'indisidir
sotsial hokimiyat	социальные правительство	social government	sotsial zinaoyadagi o'rinlarni — maqomlar, lavozimlar, intiyozlarni taqsimlash qobiliyatini anglatadi
sotsial resurslar	социальные ресурсы	social resources	sotsial stratifikatsiyadagi sotsial maqom yoki rang, o'rinning amalga oshirilishi yoki pasavishi qobiliyatidir
sotsial- reformizm	социальный реформизм	social- reformism	evolyutsion rivojlanish, demokratik sotsializm va unga islohotlar orqali erishishga yo'nalgan ijtimoiy — siyosiy ta'limot va harakat
tartibot	режим	regime	davlat tuzumi, boshqaruv, usuli
tashqi siyosat	внешняя политика	forYEign policy	siyosatning davlatlar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi turi tushuniladi.
tenglik	равенство	equality	har bir saylovchi, u kim bo'lishidan qat'iy nazar bir ovozga ekanligini bildiradi
teokratik monarxiyalar	теократического монархия	theocratic monarchy	yakka hukmdor va kollegial davlat rahbariyatining mavjudligi; davlat rahbari va boshqa davlat hokimiyati oliy organlarining muayyan muddatga saylab qo'yilishi; davlat hokimiyatining o'z irodasiga ko'ra emas, balki xalq xohishi bo'yicha amalga oshirilishi; qonun bilan ko'zda tutilgan hollarda davlat rahbarining yuridik javobgarlikka tortilishi
teokratiya	теократия	theocracy	ilohiy g'oyaning va cherkov g'oyasining individ va davlatdan ustun turishidir
tiraniya	тирания	tyranny	eng buyuk va eng shavfqatsiz qullikka asoslangan hokimiyat
Tizim	система	system	tizim ma'lum aloqa tufayli birlashgan elementlar yig'indisi
totalitar rejim	тоталитарный режим	totalitarian regime	siyosiy terror va qo'rquvdan nafaqat haqiqiy yoki tasavvur qilingan dushmanlarni qo'rqitish va mahv etish, balki omumani boshqarishning kundalik odatiy vositasi sifatida foydalani ladi
unitar davlat	унитарно-государство	unitarian state	bu ma'muriy-hududiy, qismlarga bo'lingan yaxlit, bir butun markazlashgan davlat shaklidir
ustunlik	преимущество	superiority	siyosatda biror siyosiy kuch yoki davlatning boshqa siyosiy kuch yoki davlatlarga nisbatan kuchliroq boshqa mavqeni egallashi
utilitar resurslar	утилитарные ресурсы	utilitarian resources	bu kishilarning kundalik ehtiyojlari va talablarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan moddiy va boshqa ijtimoiy vositalardir
veda bitiklari	надпись веды	inscription of veda	hindistonda siyosiy g'oyalarning asosiy manbai bo'lib xizmat qilgan marba.
xristianlik	христианство	christianity	milodning boshlarida iso payg'ambar

			tomonidan asos solingan bo'lib, unga ko'ra, xudo yagonadir, ammo u muqaddas uchlik (troitsa)da namoyon bo'ladi.
YEXHT	ОБСЕ	OSCE	Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti. O'zbekiston 1992 yil fevral oyida bu tashkilotga a'zo bo'ldi
modernizatsiya	модернизация	modernizatsiya	jamiyat tizimi xususiyatlarining o'zgarishi jaryoni sifatida uning eng muhim sohalarining qayta qurilishini va murakkabrok, ammo moslashuvshan turmush tarzining shakllanishini nazardatutadi
xalqaro konsorsium	международный консорциум	international consortium	mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, birgalikdagi tadbirlar orqali iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, moddiy-tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida tuzilgan xalqaro birlashma
Yaqin Sharq	Ближний Восток	Middle East	Yaqin Sharq - Osiyo, Afrika va Yevropaning kesishgan mintaqasida joylashgan. Bundan tashqari geosiyosiy ahamiyati jihatidan Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo bilan birgalikda chegaradosh sifatida qaralib, geostrategik va geosiyosiy imperializm, shu jumladan AQSH hegemonlik loyihasida juda muhim o'rin egallaydi.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. XALQARO SIYOSIY TADQIQOTLAR DOIRASIDA SHARQ MAMLAKATLARI XALQARO MUNOSABATLARI FANINING AHAMIYATI	5
2-BOB. YAQIN VA O'RTA SHARQ DAVLATLARINING XALQARO MUNOSABATLARI	
Fors ko'rfazi mintaqasida barqarorlik hamda taraqqiyotni ta'minlash muammolari.....	13
Saudiya Arabistoni Podshohligi tashqi siyosati shakllanishining asosiy jihatlari	21
Eron Islom Respublikasi zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida.....	48
3-BOB. YAQIN SHARQDA MINTAQAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHDA ARAB-ISROIL NIZOSI MASALASI	61
Falastin ozodlik tashkiloti (FOT)	63
XXI asr boshlarida Yaqin Sharq siyosiy jarayonlari xususiyatlari.....	65
4-BOB. JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI XALQARO MUNOSABATLARDA	
Hindiston zamonaviy xalqaro munosabatlarda	71
Pokiston zamonaviy xalqaro munosabatlarda	91
5-BOB. JANUBI-SHARQIY OSIYO DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI	
Janubi-Sharqiy Osiyoning mintaqaviy xavfsizligini ta'minlash muammolari.....	105
ASEAN Janubi-Sharqiy Osiyoda siyosiy muloqotning markaziy institutsional mexanizmi sifatida.....	114
6-BOB. SHARQIY OSIYO DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI	
Hozirgi davrda Yaponiya tashqi siyosati.....	122
Koreya Respublikasi zamonaviy xalqaro munosabatlarda	142
Koreya Yarimorolidagi muammolarni umumjahon xavfsizligiga ta'siri	157
7-BOB. OSIYO TINCH OKEANI MINTAQASI DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI	
Osiyo tinch okeani mintaqasi davlatlari xalqaro munosabatlari.....	167
OTOMdagi integratsion jarayonlar.....	172
8-BOB. SHIMOLIY AFRIKA DAVLATLARI XALQARO MUNOSABATLARI	178
Afrika qit'asidagi mojarolarning genezisi va ular bilan bog'liq muammolar.....	183
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	195
GLOSSARIY	196

MUHAMMADOLIM MUHAMMADSIDIQOV,
HABIBULLOXON AZIMOV

SHARQ MAMLAKATLARI XALQARO
MUNOSABATLARI

O'quv qo'llanma

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Taqrizchilar:

Z.I. Munavvarov,
siyosiy fanlar doktori, professor

R.Z. Jumayev,
siyosiy fanlar doktori, professor

D.I. Madaminova,
siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

"Qaqnus media" nashriyoti, 2019

Босишга рухсат этилди: 28.12.2019.

Офсет қоғоз. Қоғоз бичими 84x108 1/16.

Times New Roman гарнитураси. Шартли босма табоғи 7,25.

Нашр ҳисоб табоғи 6,93. Адади 100.

«ЗАМОН ПОЛИГРАФ» ОК босмаҳонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент шаҳри. Юнусобод тумани,

Бободехқон маҳалласи 45-уй.